UNIVERSAL LIBRARY

पिंपळपान

गोविंदाग्रजांची कविता केशवसुतांच्या सच्चा चेल्याची कविता आहे. एका अंगाने ती, जुन्या जाचक रूढी, धर्माच्या मृत सीमा, पोकळ गताभिमान यांचे सीमोल्लंघन करू पाहणाऱ्या नव्या मनूच्या तरुण भावनांचा उत्साही आविष्कार आहे; तर दुसऱ्या अंगाने गूढ, रोमँटिक प्रेमाची कवने गाणाऱ्या प्रतिभाशाली शाहिराची कविता आहे. मानवी जीवनातील सुखदु:खे, आणि त्यांना वेढणारा विश्वाचा पसारा या सांगडीतील रहस्यांचा भेद करू पाहणाऱ्या बुद्धिमान चिंतकाच्या मनातील सखोल खळबळ आहे. उत्कटता, नावीन्य, प्रतिभेची उत्तुंगता, आणि अनुभवांचा अस्सलपणा यांच्या जोरावर, आवडीनिवडीच्या अनेक उलथापालथी झाल्या तरी मराठी काव्य-रसिकांच्या मनातील मानाचे स्थान अजून आहे तसेच टिकवून आहे.

गोविंदाग्रजांची निवडक कविता

पिंपळपान

संपादक : कुसुमाग्रज
प्रस्तावना : रा. शं. वाळिंबे

कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे

प्रकाशक : अनंत अंबादास कुलकर्णी
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, टिळक रोड, पुणे ३०

मुद्रक : चिं. स. लाटकर, ' शिव-पार्वती '
कल्पना मुद्रणालय, ४६१।४ सदाशिव, पुणे ३०

मुखपृष्ठ : पद्मा सहस्रबुद्धे, मुंबई

प्रकाशन क्रमांक : ५५५
प्रथमावृत्ती : १९७०

किंमत पाच रुपये

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

'अल्लड प्रेमास' ही कविता गडकऱ्यांनी १९०९ साली लिहिली असली, आणि यापूर्वी त्यांच्या चारपाच कविता प्रसिद्ध झालेल्या असल्या तरी त्यांचा काव्यसंसार खऱ्या अर्थाने १९११ च्या आरंभी सुरू झाला असे म्हणावयास हरकत नाही. कै. त्र्यं. सी. (अण्णासाहेब) कारखानीस आणि कवी 'भालचंद्र' (श्री. ग. ना. टिपणीस) यांच्या सहकार्याने 'तुतारी' या नावाचे एक मासिक केशवसुतांच्या स्मरणार्थ काढण्याचा गडकऱ्यांनी १९११ च्या सुरुवातीस संकल्प केला होता. या मासिकासाठी सामग्री जमविण्याच्या उद्देशाने या तिघांनी १९ फेब्रुवारी १९११ रोजी काव्यचर्चेला वाहिलेल्या एका मंडळाची स्थापना केली. 'तुतारी मंडळ' हेच या कविमंडळाचे नाव होते. मनातील उच्च, स्वतंत्र. व निर्भय विचार प्रगट करण्याचे एक साधन म्हणून मासिक काढावे असा या कवींचा विचार होता. केशवसुत हे त्यांचे मार्गदर्शक. केशवसुतांची 'तुतारी' सदैव फुंकती राखण्याकरिता 'तुतारी मंडळा'ची स्थापना झाली होती. मंडळाच्या स्थापनेच्या दिवशी गडकऱ्यांनी 'केशवसुत मेले ?' ही आपली कविता वाचून दाखविली. गडकऱ्यानी आपल्या काव्यसंसाराला खरी सुरुवात केशवसुतांच्या स्तवनाने केली ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. १९१० मध्ये 'प्रेमसंन्यास' नाटक लिहीत असता गडकऱ्याच्या मनावर आगरकरांच्या सुधारणावादी विचारसरणीचा फार मोठा प्रभाव होता. यामुळेच त्यांना केशवसुतांच्या 'तुतारी'चे इतके आकर्षण वाटत असले पाहिजे. 'प्रेमसंन्यास' नाटकातील जयंताच्या तोंडचे सुधारणावादी विचार जसेच्या तसे 'स्मशानातले गाणे' या कवितेत आले आहेत. 'दसरा' ही कविता गडकऱ्यांनी

१९१३ ऑक्टोबरमध्ये लिहिली. या कवितेच्या शेवटी "केशवपुत्राचा महशूर 'गोविंदाग्रज' चेला सच्चा" असा त्यांनी स्वतःचा उल्लेख केला आहे. गडकऱ्यांच्या मनावर केशवसुतांच्या 'तुतारी'चा किती मोठा प्रभाव होता याचे प्रत्यंतर 'दसरा' या कवितेत दिसून येईल. समाजातील अनेक विचित्र विसंगती, दुष्ट रूढींचे घोर परिणाम, खोट्या धर्मकल्पना आणि नीतिकल्पना, ठराविक चाकोरीत राहण्याची समाजाची वृत्ती इत्यादी गोष्टींवर कठोर टीका करण्यासाठीच गडकऱ्यांनी 'स्मशानातले गाणे' आणि 'घुबडास' या कविता थेट 'तुतारीच्या' वळणावर लिहिल्या.

गडकऱ्यांच्या काव्यसंसाराची सुरुवात अशा प्रकारे 'तुतारी'च्या अनुकरणाने झाली हे खरे असले तरी १९१२ ते १९१४ या तीन वर्षांच्या काळात स्वैर कल्पनाविलासाने नटलेल्या काही कविता त्यांनी लिहिल्या. 'राजहंस माझा निजला' (जुलै १९१२) 'प्रेमपाठ' (सप्टेंबर १९१२), 'चिमुकलीच कविता' (सप्टेंबर १९१३), 'अरुण' (सप्टेंबर १९१४) या त्या कविता होत. 'प्रेमसंन्यासा'तील स्वैर कल्पनाविलासाचा आणि अलंकारप्रचुर शैलीचा फार मोठा प्रभाव या काळात गडकऱ्यांच्या मनावर होता. अशा प्रकारच्या शैलीचे उत्कृष्ट उदाहरण 'राजहंस माझा निजला' ही कविता होय. या कवितेचा भर परंपरित रूपकांवर आहे. पहिल्या कडव्यापासूनच कवीने रूपकांची पखरण केली आहे. पण सुरुवातीची रूपके आशयाशी एकजीव झाली असल्यामुळे आकर्षक झाली आहेत. यानंतर मात्र 'राजहंस' या शब्दाशी निगडित असलेल्या अनेक सहचारी कल्पना परंपरित रूपकांमधून व्यक्त झाल्या आहेत. आपला आशय परिणामकारक रीतीने विशद करण्यापुरताच रूपकांचा उपयोग करून घ्यावा आणि मग त्यांचा मोह सोडून द्यावा हे तारतम्य कवीला उमजले नाही. राजहंस मानस सरोवरात असतो; 'मानस' या शब्दाचा मन हाही अर्थ आहे; मानस (म्हणजे मन) हेच कोणी मानस सरोवर हे रूपक स्फुरताच प्रेमरूपी जल, त्या जलाच्या लाटांवर पोहणारा राजहंस, मोत्यांचा चारा, शिंपा, त्या शिंपांमधील अश्रू हेच कोणी मोती—इत्यादी रूपकांची वृष्टी झाली. पण एवढ्याने कवीचे समाधान झाले नाही. मौक्तिकसुमणि ही कल्पना स्फुरताच अश्रूंची माळ ही दुसरी कल्पना स्फुरली. या अश्रुमालेची वैजयंती माळेशी सांगड घातली गेली. वैजयंतीमुळे वैकुंठेश्वर विष्णूची कल्पना सुचली. यामधूनच वैजयंतीमधील कौस्तुभ रत्नाची कल्पना, आणि त्या कौस्तुभ रत्नाच्या कोंदणाची कल्पना इत्यादींचा उदय झाला. राजहंस हा अश्रुरूपी वैजयंती माळेतील कौस्तुभ ठरला आणि मातेचे हृदय हे त्या कौस्तुभाचे कोंदण ठरले. रूपकांची स्वैर पखरण या कवितेत झाली असल्यामुळे तिच्यात हळुवार भावनांच्या आविष्करणाला स्वाभाविकच पायबंद बसला आहे. तरी सुद्धा चार ते सात या कडव्यांमध्ये परंपरित

रूपकांचा मोह कवीने टाळल्यामुळे त्यांच्यातील भावनाविष्कार परिणामकारक झाला आहे.

या कवितेनंतर चारच महिन्यांनी 'प्रेमपाठ' ही कविता प्रसिद्ध झाली. याही कवितेत रूपकांची आणि स्वैर कल्पनाविलासाची विपुलता आहे. 'बालकवीं'च्या काही प्रसिद्ध निसर्गगीतांमधील कल्पनाविलासाची जात आणि 'प्रेमपाठ' या कवितेतील कल्पनाविलासाची जात जवळजवळ एकच आहे. 'त्रिमुकलीच कविता' (सप्टेंबर १९१३) या कवितेत काही सुंदर उत्प्रेक्षा आहेत. 'अरुण' ही कविता 'बालकवीं'च्या 'अरुण' या प्रसिद्ध कवितेचे अनुकरण करून लिहिलेली आहे, हे स्वतः गडकऱ्यांनीच कबूल केले आहे. खरे म्हणजे हे अनुकरण अगदी नीरस झाले आहे. 'बालकवीं'च्या धाटणीवर 'अरुण' याच नावाची आणखी एक कविता (या कवितेचा लेखनकाल उपलब्ध नाही.) गडकऱ्यांनी लिहिली आहे. या कवितेमध्ये भीषण प्रतिमानांचा अतिरेक झाला आहे. 'प्रेमपाठ' या कवितेतील कल्पनाविलासाची जात अगदी थेट बालकवींच्या कल्पनाविलासाची आहे असे जे वर म्हटले आहे त्याचा प्रत्यय पुढील ओळींवरून येईल.

आकाशाच्या लग्नमंडपीं लता करवल्या या
वृक्षबालकां लाजुनि पल्लव सांवरितां दमल्या !
कळ्या कोवळ्या, हलती कानीं डूल मजेदार,
उषा-वधूवरि सुमाक्षतांही कारिती भडिमार.
नवरदेव नाचरा निघाला, ती पाठोपाठ—
लाजुनि झाली उषा दूर, कुणि द्या पदरा गांठ.

'बालकवीं'च्या धाटणीवर लिहिलेल्या पुढील ओळी पाहाव्या—

हृदयपटावरि निज लज्जेचा लाल रंग उधळा
प्रेमपल्लवीं लिहुनी कुंकुमपत्रें द्या सकलां.
प्रीतिदेविचें आज निघालें लग्न निसर्गाशीं,
वऱ्हाड जमलें, मुहूर्त भरला, धीर न कोणाशीं.
वनदेवींच्या मुलिंनो ! या ग, या लौकर म्हणुनी,
पराग उधळित, सुवास पसरित, कोमल हातांनीं !
हिमवंतीच्या जलीं मिसळुनी मरंदमय तेला,
स्नान सुमंगल घाला कोणी प्रीतिदेवतेला !

शशिकिरणांचे ततु भिजवुना संध्यारंगांनीं
अष्टपुत्रि द्या नव नवरीला कुणी तरी विणुनी.
हिमगिरिशिखरीं स्फटिक शिलांतरिं रविकिरणें शिरती,
प्रतिकिरणें पाझरती भरभर अतिकोमल असती.
मुग्ध अधरिंच्या गुलाबि रंगीं रंगवुनी त्यांना
त्या सूत्रांची काचोळी कुणि नवरीला द्या ना.

एकंदरीत वरील ओळींतील कल्पनाविलासामुळे 'बालकवीं'च्या कल्पनाविलासाची आठवण होणे अपरिहार्य असले तरी काही कल्पनांत दिसून येणारा गडकऱ्यांच्या प्रतिभेचा उन्मेप विचारात घेण्यासारखा आहे. चंद्रकिरणांचे तंतू संध्येच्या रंगांनी रंगवून त्यांची नववधूसाठी अष्टपुत्री करण्याची कल्पना, किंवा हिमालयातील स्फटिकाच्या शिलांमध्ये प्रवेश केल्याबरोबर पाझरणाऱ्या नाजूक सूर्यकिरणांच्या तंतूंना अधरोष्ठाच्या गुलाबी रंगाने रंगवून त्या तंतूंची नवरीसाठी काचोळी करण्याची कल्पना — हा गडकऱ्यांच्या तरल कल्पनाशक्तीचा मोठा मनोरम आविष्कार आहे.

केवळ स्वैर कल्पनाविलासालाच वाहिलेल्या गडकऱ्यांच्या कवितांची संख्या अगदीच बेताची आहे. आणि या थोड्या कविताही १९१२ ते १९१४ या तीन वर्षांच्या काळातील आहेत.

'मुरली' ही गाजलेली कविता १९१२ च्या सप्टेंबरमध्ये प्रसिद्ध झाली. या कवितेत प्रीती व भक्ती यांचा संगम कवीला दाखवावयाचा आहे. किंबहुना, प्रीतीच्या उत्कटतेतूनच भक्तीचा उदय होत असतो असे कवीला म्हणावयाचे आहे. मानवी जीवनात प्रेमसाफल्याचे अपार महत्त्व असून प्रिय व्यक्तीकडून वेळीच प्रत्युत्तर मिळाले नाही तर जीवन विफल होते, असेच या कवितेला जोडलेल्या प्रास्ताविक टीपेतून गडकऱ्यांना सुचवावयाचे आहे. ही सारीच कविता रूपकात्मक आहे. राधिका म्हणजे भक्त, आणि मुरली म्हणजे परमेश्वरी कृपेचे प्रत्युत्तर हे स्वतः गडकऱ्यांनीच स्पष्ट केले आहे. यामध्ये आणखी एका व्यंजनेचा अंतर्भाव आहे. राधिका म्हणजे प्रियकराची अथवा प्रेयसीची तन्मयता, आणि मुरली हे त्या तन्मयतेला मिळालेले प्रत्युत्तर. या कवितेच्या काही कडव्यांमध्ये उत्कट प्रेमभावनेच्या विविध अवस्थांचे आविष्करण झाले आहे. प्रेमभावनेतील उत्कटता परिसीमेला गेली म्हणजे विवेकाला तेथे मुळीच थारा मिळत नाही; या तन्मयतेला तर्काच्या व विवेकाच्या कसोट्या लावता येत नाहीत; या ठिकाणी भावनाच सर्वस्वी प्रमाण होत, असेच भावपूर्ण हृदयाच्या प्रतीतीच्या उल्लेखाच्या द्वारे गडकऱ्यांना सुचवावयाचे आहे. ही व्यंजना लक्षात ठेवून सदर कविता

वाचली असता प्रेमातील उत्कटतेमुळे उत्पन्न होणारा बेभानपणा, प्रिय व्यक्तीच्या मीलनाची अनिवार उत्कंठा, तिच्याशी पूर्ण तादात्म्य पावण्याची लालसा, या तादात्म्यातून होणारी उन्मनी अवस्था, या अवस्थेत प्राप्त होणारा उत्कट आनंद, इत्यादी अवस्थांची प्रतीती आल्यावाचून राहणार नाही. परमेश्वराच्या भक्तीमध्ये अंतर्भूत झालेल्या अवस्था, आणि उत्कट प्रेमभावनेच्या अवस्था, यांची जात एकच असते असे तर गडकऱ्यांना सुचवावयाचे नसेल ना? भक्ती ही प्रीतीचीच पुढची पायरी असते. उत्कट प्रीतीच्या प्रकर्षाचेच भक्तीत पर्यवसान होत असते, प्रीतीची किंवा भक्तीची शेवटची पायरी म्हणजेच आत्यंतिक तादात्म्य—स्वत्वाची पूर्ण विस्मृती, याच कल्पनांचा आविष्कार करण्यासाठी गडकऱ्यांनी 'मुरली' ही कविता लिहिली आहे.

*

१९१२ ऑगस्टमध्ये 'वेडा' ही कविता प्रसिद्ध झाली. "कुणाला कशाचें वेड लागेल आणि त्याचा शेवट कशात होईल, हे कोणी सांगावे?" अशी प्रास्ताविक टीप खुद्द गडकऱ्यांनीच लिहिली आहे. भावनावश मनाच्या अव्यवहारी वेड्या आशेचे, अलभ्य गोष्टीचा लाभ करून घेण्याच्या विचित्र हव्यासाचे, उत्कृष्ट आविष्करण या कवितेत झाले आहे. अशीच आणखी एक कविता यानंतर दोन वर्षांनी (नोव्हेंबर १९१४) प्रसिद्ध झाली. 'ओसाड आडातील एकच फूल' हे या कवितेचे नाव. आपल्या चित्तात प्रिय व्यक्तीविषयी ज्या भावना जागृत झाल्या आहेत, तशाच भावना त्या व्यक्तीच्या चित्तातही जागृत झाल्या असल्या पाहिजेत अशी गोड कल्पना करून घेऊन त्या कल्पनेच्या धुंदीत गुंग होऊन राहण्याची भावनाप्रधान माणसाची जी वृत्ती असते, तिचे मोठे हृद्य चित्रण या कवितेत केले आहे. मानसशास्त्रात ज्याला 'प्रॉजेक्शन' म्हणतात तो प्रकार येथे झाला आहे. आपल्या मनातील भावनांचा दुसऱ्यावर आरोप करणे, आपल्या कल्पनासृष्टीतील चित्रे सत्य सृष्टीत साकार झाली आहेत असा आभास निर्माण करून घेणे, आणि त्या आभासात सुख मानणे, असे या प्रकाराचे वर्णन करता येईल. आत्यंतिक वृत्तीच्या भावनावश माणसाच्या मनातील आर्त भावना, उत्कंठा, वेड्या आशा, आणि अमर्याद इच्छा, यांचेच आविष्करण ओसाड आडातील फुलाच्या द्वारे गडकऱ्यांनी केले आहे.

'फुलें वेंचिलीं पण—' ही कविता (जानेवारी १९१४) म्हणजे निष्प्रेम मनाचे केविलवाणे गाणे होय. मोहक रानफुलांचे झेले खुडून घ्यावेत, त्यांच्या मुसमुसणाऱ्या सौन्दर्याने आणि मधुर सुगंधाने मन भारून जावे—पण ही फुले जिला द्यावयाची ती प्रेयसी कोठे आहे? या विचाराने व्याकुळ झालेल्या प्रेमविव्हल व्यक्तीच्या

अंतर्मनाचे आविष्करण या कवितेत आढळेल. ही कविता लिहिल्यानंतर लगेच गडकऱ्यांनी ' दिव्य प्रेमाची जाति ' ही कविता लिहिली (फेब्रुवारी १९१४). स्त्री-पुरुषांमधील शुद्ध, निष्पाप प्रेमाची जी कल्पना गडकऱ्यांनी १९११ साली ' प्रेमसंन्यास ' नाटकात मांडलेली होती, तीच कल्पना अतिशय प्रभावी रीतीने प्रस्तुत कवितेत प्रकट झाली आहे. दिव्य प्रेमाची जात लोकविलक्षण असून सामान्य व्यावहारिक प्रेमापेक्षा ती अगदी वेगळी असते. या दिव्य प्रेमाला स्थलकालांची मर्यादा नसते, किंवा शक्या-शक्यतेची आडकाठी नसते. अनंत योजने दूर असलेल्या आकाशात चमकणाऱ्या तारकेवर प्रेम करणे, तिच्या प्राप्तीची कसलीही आशा नसता तिच्या ठिकाणी साऱ्या चित्तवृत्ती केंद्रित करणे, ही खरी दिव्य प्रीती ! यातून निरभिलाष प्रेमाच्या कल्पनेचा विस्तार गडकऱ्यांनी केला आहे. आकाशातील तारकेवर प्रेम करणे म्हणजे जे दुष्प्राप्य आहे त्यावर प्रेम करणे. व्यावहारिक जगतातील लौकिक प्रेमाला प्रेमविषय झालेल्या व्यक्तीकडून प्रत्युत्तराची अपेक्षा असते. परंतु जे कसलीही अपेक्षा करीत नाही ते दिव्य प्रेम होय. दिव्य सौंदर्याच्या अवलोकनाने उद्भवणाऱ्या दिव्य प्रेमाला कसलीही आशा नसते, त्याला मोबदल्याची अपेक्षा नसते, ' निरभिलाष तन्मयता ' याच शब्दांनी त्याचे वर्णन करावे लागेल. असे हे उदात्त प्रेमाचे तत्त्वज्ञान या कवितेत आविष्कृत झाले आहे. " उच्चपदी विराजणाऱ्या सौंदर्याबद्दल दुर्लभतेमुळे अभिलाषबुद्धीऐवजी आदरभाव उत्पन्न होतो...... दिव्य सौंदर्याच्या सान्निध्याने मनोवृत्ती निवळतील की गढूळ होतील ? " या ' पुण्यप्रभाव ' नाटकातील ईश्वराच्या उद्गारातील (अंक १, प्र. १) आशय ' दिव्य प्रेमाची जाति ' या कवितेत आलेला आहे.

' जिच्या जिवाला, तिळ मोबदला, नकोच कसला, निराश जन्मापासुनि ती '— असे दिव्य प्रीतीचे स्तवन करणारी कविता लिहिल्यानंतर सहा महिन्यांच्या आतच (ऑगस्ट १९१४) ' ती कोण ? ' हे अप्रतिम सुनीत प्रसिद्ध झाले. आशा अविनाशी आहे, अमर्याद आहे हाच विचार अतिशय उत्कटतेने या सुनीतात आविष्कृत झाला आहे. जिच्यावर प्रेमाची वृष्टी करता येईल अशी कोणी तरी व्यक्ती जगात असली, आणि तिच्या ठायी वृत्ती तन्मय झाली, तरच मानवी जीवन कृतार्थ झाले असे म्हणता येईल. साफल्याच्या आशेतच जीवितसर्वस्व सामावले आहे. ती आशा जोपर्यंत चित्तात काहूर करीत नाही तोपर्यंत जीवनाला फुलोरा आला असे म्हणता येणार नाही. आपल्या भावना कोठे तरी केंद्रित करण्याची, आणि ती व्यक्ती कधी तरी भेटेल या आशेने तळमळण्याची लालसा मानवी मनाला नेहमीच सुख देत असते—हा उत्कटतेने ओतप्रोत भरलेल्या या कवितेचा आशय आहे. सागराची कधी तरी भेट होईल या आशेने सरिता रानोमाळ धावत असते. या आशेवरच सारे जग चालले आहे.

जीवाचें जगणें असेंच असतें सापेक्ष प्रेमावरी !
डोळेभेट दुरून, भाव अथवा आशाहि त्याला पुरे !

एकाकी व प्रणयशून्य जीवनाचा ओसाडपणा जाणवू लागला म्हणजे कसल्या तरी अनिर्वचनीय आशेची लहर मनात तरळू लागते, आणि जीव बेभानपणात विरून जातो.

ओठांशी भिडतें रहस्य मनिंचें—सांगूं कुणाला परी ?
अश्रू हे नयनींहि—माळ करुनी घालूं कुणाच्या गळां ?
आलें हें भरुनी रितें हृदयही—देऊं कुणाच्या करीं ?
आला दाटुनि कंठ—हाय ! रडुनी कोठें करूं मोकळा ?

या ओळींमधील आर्तता विलक्षण आहे. प्रत्येक भावनावश माणसाच्या उत्कट आशांचे प्रतिबिंब त्यांच्यात पडले आहे. या भावनेतील धुंदीची उत्कटता या सुनीताच्या शेवटच्या दोन ओळींत प्रकट झाली आहे.

जी माझ्यास्तव, मी जिचें सकलही, आधार जी जीवनी
देवा ! भेटवि—दाखवी तरि मला ती कोण देवी जनीं ?

अगदी रसरसलेल्या भावनांचा इतका उत्कट आणि मनाला भारून टाकणारा हा आविष्कार मराठी भावगीतांमध्ये अभूतपूर्व असाच आहे. आत्यंतिक उत्कटतेमुळेच या सुनीताला अलौकिक सौंदर्य प्राप्त झाले आहे.

प्रेमाच्या सफलतेसाठी आसुसलेल्या, आणि त्याविना अहर्निश तळमळणाऱ्या जीवाच्या आर्त व्यथा 'ती कोण ?' 'फुले वेचिली पण—', 'ओसाड आडातील एकच फूल', 'पुनर्विकसन' आणि 'हालत्या पिंपळपानास' या १९१४ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या साऱ्याच कवितांमध्ये प्रकट झाल्या आहेत. 'चिरनिराश' व 'जीवन्मृत' मानस उमलणार तरी कधी ?—असा प्रश्न कवीने 'पुनर्विकसन' या कवितेत विचारला आहे (डिसेंबर १९१४). 'हालत्या पिंपळपानास' (डिसेंबर १९१४) या कवितेतील पुढील ओळी उल्लेखनीय आहेत :

नवबालाहृदयीं प्रीति नवी हलतांना
तच्छिरीं हलसि तूं तसाच पिंपळपाना !
जीं हृदयकंपनें सारीं मानसीं,
तीं आम्हांतें बाहेरी दाविशी !
निर्दोष मनानें भारी हालसी,

कुणि बाला जरि मज देइल असला मान,
तरि सुखेंच होइन मीही पिंपळपान !

*

'पानपतचा फटका' 'कृष्णाकांठीं कुंडल' यांच्यासारख्या दीर्घ कविता, किंवा 'फुटकी तपेली' 'कलगीचें गाणें' यांच्यासारख्या गूढवादी कविता सोडून दिल्या तर १९१५ पासून १९१८ पर्यंत गडकऱ्यांनी ज्या महत्त्वाच्या कविता लिहिल्या त्या कवितांमधून एक तर नैराश्याची व औदासीन्याची भावना पुन्हा पुन्हा प्रकट झाली आहे, किंवा प्रेमभंगाच्या दारुण व्यथा तरी प्रकट झाल्या आहेत. काही कवितांमध्ये औदासीन्याच्या अतिरेकाचे भीषणतेत रूपांतर झालेलेही आढळून येईल.

'अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिळेस' (१९१४) या कवितेत निष्प्रेम जीवनाची व्यथा उत्कटतेने प्रकट झाली आहे. सगळे जग सुखाने निद्रा घेत असता मनातील असह्य व्यथा क्षणाचाही विसावा मिळू देत नाही या विचाराने विषण्ण झालेल्या दुर्दैवी जीवाच्या आर्त भावनांनी ही सारी कविता भारावून गेली आहे.

उदासीनता छाया पसरी,
सृष्टि दिसे जरि वरुनी हसरी—
खिन्नताच जरि अंतरि सारी,
व्यर्थ बोलतो, व्यर्थ डोलतो, संसाराचा गोल !

......

परंतु जेथे उदासीनता
व्याकुल करिते विषण्ण चित्ता
तेथं त्याला द्याया समता—
गाणें गावें, हेंच अलौकिक ईश्वरतेचें काम.

आपल्या हतभागी अंतःसृष्टीत आनंदाची आणि समाधानाची एखादी तरळती लहर थरारून जावी यासाठी कोकिळेच्या आलापाची या दुर्दैवी जीवाला तहान लागलेली आहे. रात्रीच्या खिन्न आणि भयाण एकान्तात असह्य विषण्णतेने त्याच्या मनात थैमान मांडले आहे.

निद्रा कुठली परि त्या हृदया भविष्य नाहीं ज्यास ?
हातीं संसाराची माती,
मनिंच्या आशा मनींच खाती
भूतकाळचीं भूतें रडती !

मिटल्या जाग्या डोळ्यांपुढती शून्याचें मैदान !
निष्प्रेमाची शेज सोबती
भयाण दुनिया सारी भंवतीं.
विषण्ण येती विचार चित्तीं,
बाह्यांतर विश्वांत खेळते उदासीनता एक !

निष्प्रेम जीवनाची ही कहाणी ‘फुलें वेचिलीं पण —’ या कवितेतही (जानेवारी १९१४) याच उत्कटतेने प्रकट झाली आहे.

हतभागी हा जीव एकला, प्रीतिदेवता नाहीं
मोडुनि पडलें हृन्मय मंदिर शतधा आघातांहीं !
निष्प्रेमाचें जीवन माझें रूक्ष चिंतनीं जावें,
संकल्पचि हा वरला ठरला, कां तें दैवा ठावें !

विषण्ण मनाचा, निराशेचा आणि उदास जीवनाचा उल्लेख अनेक कवितांमध्ये पुन्हा पुन्हा आला आहे. ‘विषण्ण मानस, उदास जीवन, पीत निराशागरा’ (‘पांखरास’), ‘मुक्याच इच्छा, आशा झाल्या कोणाच्या खाक ?’ (‘अरुण — दुसरा’). ऑगस्ट १९१५ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ‘मनांतली दिवसरात्र’ या कवितेंतील पुढील ओळीं या संदर्भात महत्त्वाच्या आहेत :

तशीच मनिं सारखी वरिवरीच आशा चढे;
गमे क्षणच जाहली सफल, तोंच खालीं पडे......
विषण्ण हृदयीं तशी भयकरा निराशा जडे
तमोमय रसा गिळी मन मनीं बिचारें रडे !

आणि या असह्य यातना अनावर झाल्यावर पुढील आर्त उद्गार बाहेर पडणे अपरिहार्य आहे :

नको दिवसरात्र हीं न सरती कधीं जी पहा,
सरेल कधिं तो सरो हृदयिंचा लपंडाव हा !

आपल्या विषण्णतेत आणि औदासीन्यात गुरफटून जाऊन त्यातच काही विचित्र समाधान मानण्याची वृत्ती जिच्या ठायी प्रबळ झालेली असते अशा व्यक्तीच्या

मनातील आर्त भावनांचा हा उत्कट उद्गार मनाला चटका लावणारा आहे यात शंकाच नाही.

*

रोमँटिक कवींच्या ठायी नेहमी दिसून येणारे एक प्रकारचे विलक्षण औदासीन्य विफल प्रेमामुळेच निर्माण झालेले असते असे नाही. प्रेमभंगाच्या व्यथेमुळे, अथवा प्रेमाची वृष्टी जिच्यावर करावी अशी प्रेयसी सत्य सृष्टीत नसल्याने उत्पन्न होणाऱ्या व्यथेमुळे, विलक्षण औदासीन्य निर्माण होत असते. तथापि ही दोनही कारणे नसताना सुद्धा अनेक कवींच्या कवनांवर औदासीन्याची व विषण्णतेची दाट छाया पडलेली दिसते. व्यावहारिक जगतातील अनेक कटू अनुभव, भोवतालच्या लोकांची कृतघ्न व बेपर्वा वृत्ती, ज्या प्रकारच्या लौकिक यशाची प्राप्ती व्हावी यासाठी मन नेहमी तळमळत असते ते यश प्राप्त न झाल्यामुळे येणारी खिन्नता, जग सुधारावे असे वाटत असताही त्याच्यातील वैगुण्ये नष्ट करण्याच्या बाबतीतील असमर्थता, इत्यादी अनेक गोष्टींमुळे देखील औदासीन्य भावनावश मनाला ग्रासू शकेल. बहुतेक रोमँटिक कवींच्या जीवनात या गोष्टींची केव्हा ना केव्हा तरी उजळणी होऊन जात असते. इतरांच्या जीवनात या गोष्टी घडत नाहीत, आणि केवळ रोमँटिक कवींच्याच जीवनात त्या घडतात, असे मुळीच नाही. पण प्रतिभाशाली कवींना आपल्या व्यथांचा काव्यरूपाने आविष्कार करता येतो, आणि आपल्या भारावलेल्या मनाला विरंगुळा प्राप्त करून देता येतो. अलौकिक प्रतिभेमुळे कवी कल्पनेच्या जगतात मोठी सुंदर दृश्ये निर्माण करू शकतात. पण कल्पनेने निर्माण केलेले सौंदर्यपूर्ण जीवन, आणि वास्तव जगातील स्वतःचे अपूर्ण आणि हिणकस जीवन, यांच्यामधील तीव्र विरोध कवींना अतिशय उत्कटतेने जाणवतो, तो देखील या प्रतिभेमुळेच ! आणि विरोधाच्या या जाणिवेतून औदासीन्याचे आर्त आक्रंदन उचंबळून येत असते.

काही वेळा कोणतेही बाह्य कारण नसताना सुद्धा भावनावश माणसाला कसली तरी चमत्कारिक गूढ, अनिर्वचनीय हुरहूर लागून राहते — इतकेच नव्हे तर ते पराकाष्ठेचे उदासही होते. औदासीन्याचे कारणच जर कळले नाही तर त्या औदासीन्याचे निराकरण तरी कसे करावयाचे ? ज्या भावनावश कवींना असल्या अकारण गूढ हुरहुरीचा अनुभव आयुष्यात केव्हा ना केव्हा आलेला असेल त्यांनाच अशा अनुभूतीचा काव्यरूप आविष्कार समजेल आणि हृद्य वाटेल. गडकऱ्यांच्या काही कवनांतील औदासीन्य असेच अकारण निर्माण झाले असण्याचीही शक्यता आहे. त्यांच्या मनाची घडण आपण समजावून घेतली तरच अशा भावनाविष्काराचे मर्म समजेल.

आणि सुखाने समृद्ध असलेल्या जीवनाची प्राप्ती होऊन सुद्धा काही वेळा या गूढ भावनेची प्रतीती संवेदनशील भावनाप्रधान माणसांना येत नाही काय? 'रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान् पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः' या ओळीत (शाकुन्तल, अंक ५) पर्युत्सुकत्वाची जी भावना कालिदासाने आविष्कृत केली आहे तिच्यातील मर्मही हेच आहे. कवी जर मुलखावेगळा भावनावश आणि संवेदनशील असेल, त्याच्या इच्छा जर अमर्याद असतील व त्या व्यवहारात उतरविण्याचे सामर्थ्य जर त्याच्यात नसेल तर मनोभंगाच्या व्यथांची मालिकाच त्याच्या नशिबी येईल, आणि कधीच नष्ट न होणाऱ्या औदासीन्याने त्याचे जीवन झाकाळून जाईल. गडकऱ्यांच्या बाबतीत असेच काहीतरी झाले असले पाहिजे.

औदासीन्याच्या या अतिरेकातूनच गडकऱ्यांच्या काही कवनांमधील भीषण प्रतिमाने निर्माण झाली असण्याची शक्यता आहे. 'स्मशानातील गाणे' आणि 'घुबडास' या कविता यासाठी पाहाव्या. 'स्मशानातील गाणे' या कवितेतील पुढील ओळी पाहा —

भयाण जागीं, भयाण काळीं
भयाण वृत्ती होत निराळी;
भयाण झाली ती आरोळी......
शांतीची ही स्मशानकारी......

'अरुण' (दुसरा) या नावाची गडकऱ्यांची जी कविता आहे तिच्यात या भीषणतेचा प्रकर्ष झालेला दिसून येईल.

किंवा कोमल बाला मेली तीव्र निराशांनी,
हृदया फोडुनि तिच्या प्रीतिची लाट चढे गगनीं!
मुक्याच इच्छा, आशा झाल्या कोणाच्या खाक,
रागानें ही लाल जाहली का त्यांची राख?

......

रविकिरणांचे भाले शिरले आकाशापोटीं,
रक्ताचें शिंपणें करी का जखम अशी मोठी?

......

मृतरात्रीची चिता उषा ही अरुणमया ज्वाला.

'रात्रीस ओरडणाऱ्या घुबडास—' या कवितेत प्रकट झालेले भीषणतेचे पुढील वर्णन पाहा —

आधींच भीषण निशा, तम त्यांत घोर.

*

बहुतेक साऱ्या रोमँटिक कवींना ऐतिहासिक काळातील गूढरम्य घटनांचे विलक्षण आकर्षण वाटत असते. विनायक, बालकवी, आणि तांबे यांच्या काही रमणीय कवनांमधून गूढ रम्यतेच्या या आसक्तीचा परिणामकारक आविष्कार झालेला आहे. स्मृतिचित्रांत दंग होऊन राहणाऱ्या गडकऱ्यांसारख्या संवेदनशील कवीला या गूढरम्यतेने भुरळ घातली असल्यास त्यात काही नवल नाही. गूढरम्यतेच्या या आसक्तीपोटीच 'कृष्णाकांठीं कुंडल' ही नितान्तरमणीय कविता त्यांनी लिहिली. रोमँटिक कवितेची अनेक मोहक वैशिष्ट्ये या कवितेत प्रकट झाली आहेत. 'सा रम्या नगरी' या भर्तृहरीच्या श्लोकात प्रतीत होणारी हुरहूर 'कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं' या पहिल्याच साकीत थरारलेली दिसून येईल. हे 'जुन्या जिवाचें गाणें' कवीच्या मनात 'नव्या भरानें' उचंबळून आले आहे. या स्मृतिचित्रांतील रंग आता किंचित् म्लान झाले असले तरी त्यांच्या मोहकपणात कसलाही उणेपणा आलेला नाही. विसाव्या शतकात शरीराने वावरणाऱ्या गडकऱ्यांचे मन अवचित तीनशे वर्षांपूर्वी घडून गेलेल्या घटनांच्या मदिर सौंदर्यात तल्लीन झाले. त्या दूरच्या घटना आत्ता, या स्थळीं, आपल्या डोळ्यांसमोर घडत आहेत, असा त्यांना भास झाला. आणि त्या रम्य चित्रातील उन्मादक छटांनी स्तिमित झालेल्या व उचंबळून आलेल्या त्यांच्या मनातील हळवे बोल कवनाच्या रूपाने बाहेर पडले—'शाहीराच्या रसवंतीला भावभेटिचें लेणें' प्राप्त झाले.

त्याच लकाकीमधें तळपत्या त्या एका राईत
कृष्णाकांठीं कुंडल शिकवी मायलेकरां प्रीत.
त्या राईतिल सगळ्या वेली एकच गाणें गाती,
त्या गाण्यांतिल प्रेमकहाणी वेड लाविते म्हणती.
प्रीतीचें तें गाणें होतें; सहज लागल्या नादीं
कोणी येतां जातां त्यांसी तेंच सांगती आधीं.

अशी ही भुरळ घालणारी प्रेमकहाणी ज्या मोहक वातावरणात घडून आली त्यातील गूढरम्यतेचा हा नमुना पाहा —

झुळझुळत्या वाऱ्यावर त्यांचीं पानें हलतांनाही
गुणगुणती तें गाणें; त्यांना छंदचि दुसरा नाहीं.
वाऱ्याची धुगधुगी हलवि, तरि वेली तें कुजबुजती
सोसाट्याचा सूर लागला तरी तेंच ओरडती.

हे प्रेमाचे धुंद गाणे त्या राईत कळ्यांफुलांच्या वेलपत्तीने पानापानांवर लिहिलेले आजही भावनावश रसिकाला दिसून येईल; आणि त्यामधील गहिऱ्या छटा पाहिल्या-बरोबर —

कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं !

असाच आर्त उद्‌गार न कळत त्याच्या तोंडून बाहेर पडेल.

गर्द वनराजींनी गजबजलेल्या सह्याद्रीच्या सान्निध्यात ही प्रेमकहाणी घडून आली. या प्रेमकहाणीत रुचिर सौंदर्य अगदी ओतप्रोत भरलेले आहे. प्रेयसीने प्रियकराला आपले हृदय अर्पण केल्यावर ते रमणीय दृश्य पाहून वेलीची पाने व फुले आनंदाने बेहोष झाली. आपले जीवन अनेक साहसांनी अगदी गजबजलेले आहे, आणि उलट तिचे जीवन सुखसमृद्धीने परिपूर्ण आहे, या कल्पनेने तिने आपल्याबरोबर येण्याचे साहस करू नये असे त्याला वाटते, व तो तिला म्हणतो,

तुझ्या कपाळीं सुबक बसावी बघ मोत्यांची जाळी;
करवंदीची कांटेजाळी परी आमुच्या भाळीं.

परंतु प्रीतीचा प्रभाव घोर संकटाच्या कल्पनेवरही सौंदर्याचा साज चढविण्यास समर्थ होता. ती त्याला लगेच म्हणते —

प्रीतीच्या पंखांनीं येइल टाकुनि मागें गगना
रायबागच्या राघूमागे ही मान्यांची मैना !

आणि त्या दोघांची मनमिळणी झाली. त्यांनी एकमेकांना प्रीतीची वचने दिली. पण कर्तव्याच्या पूर्तीसाठी त्याला स्वारीवर जाणे भाग होते. स्वारीवर निघताना आपल्या प्रेयसीचा तो गोड निरोप घेत होता, तेव्हा —

फुलाफुलांतुनि रंगत होती मधुर सुगंधी स्वप्नें !

पण ही रुचिर स्वप्ने थोड्याच वेळात विरली. आशांचा चक्काचूर झाला. लढाईत त्याच्या जिव्हारी घाव बसला आणि तो प्रेयसीला कायमचा सोडून गेला. या

भयंकर वार्तेने तिला अनावर शोक झाला, आणि तिचाही प्राण कुडी सोडून आपल्या प्रियकराला भेटावयास गेला. आणि —

ज्योत ज्योतिला मिळुनि गेली, माती मातीलाही !

*

या ठिकाणी गडकऱ्यांच्या प्रेमगीतांचा थोडा तपशीलवार विचार करावयाचा आहे.

या प्रेमगीतांमध्ये ज्या भावनांचे आविष्करण झाले आहे, त्या भावनांना खुद्द गडकऱ्यांच्या वैयक्तिक अनुभूतींचा काही आधार आहे की नाही हाच वादाचा मुद्दा असून त्यातून अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. स्त्रियांच्या बाबतीत गडकरी 'उदासीन' होते, ते 'स्त्रीविमुख' होते, ही प्रेमगीते एकाच व्यक्तीला उद्देशून लिहिलेली नाहीत, कित्येक गीतांमधील प्रेयसी पूर्ण काल्पनिक आहेत, गडकऱ्यांच्या स्फुट कवितांमधून त्याचे स्वतःचे चरित्र शोधणे युक्त नाही, प्रणयिनीवाचूनच गडकरी प्रणयी झाले होते — ही या संदर्भात माझ्या वाचनात आलेली महत्त्वाची विधाने आहेत.

गडकऱ्यांची ही प्रेमगीते म्हणजे त्यांच्या वैयक्तिक भावजीवनाची अगदी प्रामाणिकपणाने आणि मोकळेपणाने सांगितलेली कहाणी होय, असा माझा स्वतःचा या प्रकरणातील निर्णय आहे.

प्रणयाच्या क्षेत्रात निरनिराळ्या काळीं गडकऱ्यांना जे अनुभव आले, अथवा ज्या भावना त्या त्या वेळीं त्यांच्या मनात उत्कट झाल्या, त्या अनुभवांचा व त्या भावनांचा इतिहास त्यांच्या प्रेमगीतांमध्ये आढळेल. साहित्याच्या मार्गाने आपल्या अतृप्त इच्छांची परिपूर्ती करून घेण्याचा प्रकार अनेक वेळा दिसून येतो. तसेच अगदी पूर्ण काल्पनिक प्रेयसीवर प्रेमाची वृष्टी करण्याचा प्रकारही दिसून येतो. उदाहरणार्थ, खुद्द गडकऱ्यांच्याच बाबतीत असा प्रकार झालेला आहे. 'दिव्य प्रेमाची जाति' (फेब्रुवारी १९१४) या कवितेत प्रेयसीशी होणाऱ्या आत्यंतिक तादात्म्याचा महिमा वर्णिलेला आहे. पण हे तादात्म्य प्रेयसीशी प्रत्यक्ष झालेले तादात्म्य नसून असे तादात्म्य व्हावे या कल्पनेशी झालेले ते तादात्म्य आहे. आणि ज्या प्रेमाची या कवितेमध्ये इतकी विलक्षण महती कवीने गायिलेली आहे, ते प्रेमही वस्तुस्थितीतील प्रेम नसून ती प्रेमाची नुसती कल्पना आहे. तात्पर्य, हे अमूर्त (abstract) प्रेम आहे, आणि प्रेयसीशी होणारे तादात्म्यही कल्पनेच्याच राज्यातील आहे. 'हृदयशारदेस' या कवितेत गौरविलेले प्रेम हे देखील प्रत्यक्षातील प्रेम नसून ती प्रेमाची केवळ कल्पना आहे;

आणि जिच्यामध्ये आपण विरून जावे, जिच्याशी परिपूर्ण तादात्म्य पावावे अशी उत्कट इच्छा या कवितेत कवीने पुन्हा पुन्हा प्रकट केली आहे, ती प्रेयसीसुद्धा सत्य-सृष्टीतील प्रेयसी नसून प्रेयसीची ती केवळ कल्पना आहे. प्रत्यक्षात अशी एखादी प्रेयसी नेहमीच भेटते असे नाही. तथापि, कल्पनासृष्टीतील प्रेयसी ही खरीच प्रेयसी आहे अशी समजूत करून घेऊन सत्यसृष्टीतील उत्कटतेने तिच्यावर आपल्या भावनांचा वर्षाव करणे आणि कृत्रिम समाधान मिळविणे कलावंताला शक्य असते. कवितेच्या क्षेत्रात 'हृदयशारदा' ही काल्पनिक प्रेयसी निर्माण करून गडकऱ्यांनी काही काळ तरी कृत्रिम समाधान मिळविले. 'हृदयशारदेस' आणि 'दिव्य प्रेमाची जाति' या कवितां-मध्ये काल्पनिक प्रेयसीमध्ये गडकऱ्यांचे मन गुंतलेले दिसते हे अगदी स्पष्ट आहे. 'ओसाड आडांतील एकच फूल' (नोव्हेंबर १९१४) या कवितेत 'प्रॉजेक्शन'चा प्रकार अगदी ठसठशीतपणे दिसतो. 'पुनर्विकसन' (डिसेंबर १९१४), आणि 'हालत्या पिंपळपानास' (डिसेंबर १९१४) या कवितांमध्ये निष्प्रेम जीवनाच्या जाणिवेतून निर्माण होणारे तीव्र दुःख प्रकट झाले आहे.

१९१४ मध्ये लिहिलेल्या ज्या कवितांचा वर उल्लेख केला आहे त्यांच्यातील भावनाविष्कार काल्पनिक प्रेयसीभोवती रुंजी घालीत आहे हे स्पष्ट दिसते.

*

पण १९१५ च्या नोव्हेंबरपासून १९१८ च्या फेब्रुवारीपर्यंतच्या सुमारे अडीच वर्षांच्या काळात गडकऱ्यांनी जी प्रेमगीते लिहिली त्यांच्यापैकी बहुतेक प्रमुख गीतांमध्ये खुद्द त्यांच्याच वैयक्तिक अनुभूतींचा आविष्कार असला पाहिजे, आणि या गीतांमध्ये प्रकट झालेल्या कमालीच्या उत्कट भावनांना सत्यसृष्टीतील घटनांचा बलवत्तर आधार असला पाहिजे असे मला निभ्रांतपणे वाटते. भावगीतांमध्ये उल्लेखिलेला 'मी' म्हणजे नेहेमीच खुद्द कवी असतो असे म्हणता यावयाचे नाही, हे मला मान्य आहे. प्रथमपुरुषी निवेदनाच्या द्वारे भावगीतात आविष्कृत झालेली भावना नेहमी खुद्द कवीचीच भावना असते असाही आग्रह धरता येणार नाही. तथापि आत्मलक्षी भावगीतांतील अत्यंत उत्कट भावनांचा तितकाच उत्कट आविष्कार वैयक्तिक अनुभूतींवाचून बव्हंशी अशक्य आहे असे मला वाटते. प्रत्यक्ष व्यवहारात घटना जशा घडल्या असतील तशाच त्या कवितेत संक्रांत होत नाहीत हे खरे आहे. तसेच त्या घटना साक्षात् घडत असता मनात ज्या भावना उद्भवल्या असतील त्यांची अभिव्यक्ती यथातथ्यपणे तत्क्षणी होणार नाही हेही खरे आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारात घडलेल्या घटनांचे कलेत रूपांतर होताना मूळ घटनांवर काही संस्कार होणे अपरिहार्य असते. तसेच मनात ज्या भावनांचा साक्षात् कल्लोळ झालेला असेल त्या भावनांचे कलाकृतीत संक्रमण होत

असता त्यांच्यावरही काही संस्कार होणे अपरिहार्य असते. किंबहुना, सत्यसृष्टीत क्षोभकारक घटना प्रत्यक्ष घडल्याबरोबर, आणि त्या घटनांमुळे मनाचा विलक्षण क्षोभ झालेला असता, लगेच त्या भावना काव्यात संक्रांत होऊ शकत नाहीत. मनाच्या प्रक्षुब्ध अवस्थेत अशा भावनांचा आविष्कार शक्य नसून त्यासाठी मनाच्या थोड्याशा स्थिरतेची आवश्यकता असते. मूळच्या प्रक्षुब्ध मनाला ही स्थिरता प्राप्त होण्यासाठी जो कालावधी लागेल त्यामुळे मूळ भावनेवर संस्कार होऊन काही अंशांनी तरी तिचे रूपांतर होत असते. यामुळे वस्तुस्थितीतील घटना व भावना यांच्या वास्तव रूपामध्ये कल्पिताचे थोडे तरी मिश्रण होते. तात्पर्य, घटना जशा घडल्या असतील, अथवा जशा मूळच्या भावना असतील, तशाच नेमक्या त्या काव्यात संक्रांत होतात असे नाही. कलानिर्मितीच्या प्रक्रियेचे हे स्वरूप मान्य करूनही १९१६ मध्ये गडकऱ्यांनी लिहिलेल्या बहुतेक प्रमुख प्रेमगीतांमधील उत्कट भावनाविष्काराला वस्तुस्थितीतील घटनांचा आणि अनुभूतींचा आधार असला पाहिजे असेच मला आजही वाटत आहे. यासाठी गडकऱ्यांच्या चरित्रातील घटनांच्या इतिहासाचेही संशोधन करण्याचे कारण नाही. भावगीत हा प्रकार मुख्यत्वे आत्मनिष्ठ आहे. अशा या प्रकारात आत्मनिवेदनाच्या पद्धतीने जो भावनाविष्कार होतो तो सर्वस्वी दुसऱ्याच्या भावनांचा आविष्कार असतो, म्हणजे तो काल्पनिक भावनांचा आविष्कार असतो – कल्पनेने निर्मिलेल्या एखाद्या प्रतीकाभोवती त्या भावनांची गुंफण झालेली असते, असे एखाद्या वेळी फार तर घडेल. पण प्रतीकवादाचा असा आश्रय नेहमीच करता येणार नाही. शिवाय आत्मनिवेदनाच्या पद्धतीने प्रथमपुरुषी भावना कवनांमधून व्यक्त करणारा कवी प्रत्यक्ष आत्मानुभूतीचे वर्णन करीत नसून केवळ एखाद्या काल्पनिक प्रतीकाच्या भोवती त्या भावनांचे जाळे विणीत असतो असे क्षणभर मानले तरी देखील एकाच विशिष्ट प्रतीकाभोवती घुटमळत राहणाऱ्या कवीच्या मनात त्या प्रतीकाने कायमचे घर केले असले पाहिजे, त्या प्रतीकाची त्याच्या मनाला काही विलक्षण आसक्ती वाटत असली पाहिजे, एवढे तरी मान्य करावेच लागेल.

दुसरे असे की, स्वतःच्या भावनांचे आविष्करण न करिता इतरांच्याच भावनांचे आविष्करण करणे एवढाच हेतू या कविता लिहिताना गडकऱ्यांच्या मनात असता, तर यासाठी नाटकाचे साधन त्यांना उपलब्ध होतेच की! मग आत्मनिवेदनाच्या पद्धतीने, एकाच विशिष्ट प्रतीकात गुंग होऊन, त्यांनी अनेक भावगीते लिहिलीच का?

ज्या कवितांचा या दृष्टीने विशेष अभ्यास करणे आवश्यक आहे त्या साऱ्या मार्च १९१६ ते फेब्रुवारी १९१८ या दोन वर्षांच्या काळातील आहेत. 'निर्वाणीची विनवणी' (२ मार्च १९१६), 'हृदयास' (९ मार्च १९१६), 'एका शब्दासाठी

विनंती ' (२४ मार्च १९१६), ' निर्दय बालेस ' (मे १९१६), ' शेवटचे प्रेमगीत ' (१ जून १९१६), ' फणसाचे पान ' (१० फेब्रुवारी १९१८), ' जुन्या कवितांची आठवण ' (१६ फेब्रुवारी १९१८). यांपैकी पहिल्या पाच कविता मार्च १९१६ ते जून १९१६ या अवघ्या चार महिन्यांच्या काळातील असून शेवटच्या दोन कविता १९१८ च्या फेब्रुवारीमधील आहेत.

पहिल्या पाच कवितांतील भावनांची उत्कटता आणि तीव्र कटुता या गोष्टी अगदी विलक्षण आहेत. केवळ प्रतीकाच्या भोवती घुटमळत राहणाऱ्या कवीच्या भावनाविष्कारात असली उत्कटता येणे फार कठीण — किंबहुना, असंभाव्य — आहे एखाद्या प्रभावी नाटकातील भावनात्मक संघर्ष अत्यंत उत्कट झाला असता, ज्या उत्कटतेने नाटकातील व्यक्तींचा भावनाविष्कार होईल, त्याच उत्कटतेची प्रतीती या पाच कवितांमध्ये येईल. नाटकातील व्यक्तींच्या भावना स्वतःच्या कल्पनेने निर्माण करून नाटककार त्या प्रभावीपणे आविष्कृत करतो. यासाठी भावनांच्या उत्कट तीव्रतेला कारण होणारी घटना अथवा परिस्थिती त्याला अगोदर निर्माण करावी लागते. परिस्थितीच्या संघर्षातूनच भावनात्मक संघर्षाची निर्मिती होत असते. ज्या पाच कवितांचा मी उल्लेख केला आहे त्यांच्यामधील भावनाविष्कार अतिशय प्रभावी अशा उत्कट नाट्याने ओतप्रत भरलेला आहे. पण हा प्रभावी भावनाविष्कार नाटकातील नाही — तो भावगीतांमधील आहे. नाटकातील व्यक्तीच्या उत्कट भावनाविष्काराला नाटकातील विशिष्ट परिस्थितीची पार्श्वभूमी सिद्ध असते. असली परिस्थितीची पार्श्वभूमी भावगीतात सांगोपांग कल्पनेने निर्माण करणे असंभवनीय असल्यामुळे तिची उणीव स्वतःच्या वैयक्तिक अनुभूतीनेच प्राप्त करून दिलेल्या पार्श्वभूमीने भरून काढणे कवीला भाग पडते. सारांश, वर उल्लेखिलेल्या पाच कवितांमधील कमालीच्या उत्कट भावनाविष्काराला वस्तुस्थितीतील घटनांचा आणि गडकऱ्यांच्या वैयक्तिक अनुभूतींचा आधार असलाच पाहिजे असे पुन्हा पुन्हा विचार करूनही मला वाटत आहे.

*

' निर्वाणीची विनवणी ' ही कविता २ मार्च १९१६ रोजी लिहिलेली आहे. प्रेमभंगापोटी येणाऱ्या निराशेची भीती अगदी समोर उभी राहिली असताही पळत्या आशेमागे धावणाऱ्या, आणि मृगजळामागे सैरावैरा धावणाऱ्या हरिणाप्रमाणे खोटे समाधान मिळवू पाहणाऱ्या, भावनावश माणसाच्या मनःस्थितीचे प्रभावी चित्रण येथे आढळेल. ' निर्वाणीची विनवणी ' या शब्दांतूनच कवितेतील आशयाची स्पष्ट कल्पना येईल. प्रेयसीची ही शेवटची याचना आहे. आणि शेवटच्या याचनेतील आर्तपणा

तिच्यात ओतप्रोत भरलेला आहे. प्रेयसीच्या चरणांवर लीन झालेल्या दीन जीवाची ही केविलवाणी आळवणी आहे. प्रेयसीचे सौंदर्य आणि तिच्या वृत्तीतील निष्ठुरता यांच्यामधील विसंगती त्याच्या मनाला छळीत आहे :

सुंदर वदनीं तव निर्दयता हृदय विदारित माझें,
पडुं दे श्रवणीं ती शुभवाणी मौन न हे तुज साजे.
प्रत्युत्तर दे प्रश्ना कांहीं, अंत वृथा न पहावा,
विनोदवचनीं थांबवि नच त्या, प्रश्नें परतवि नच वा.

या कवितेत संशयाचे वातावरण आहे. पण संशय नष्ट होऊन नैराश्य हे सत्य ठरल्यावर वैतागाच्या ज्या तीव्र भावना निर्माण होतात त्यांचे उत्कट आविष्करण 'हृदयास' या कवितेत झाले आहे. ही कविता ९ मार्च १९१६ रोजी लिहिली आहे. जोपर्यंत संशयग्रस्ततेची अवस्था असते, आणि आशा करण्यास थोडी तरी जागा असते, तोपर्यंतच प्रेयसीची निर्वाणीची विनवणी करण्यात काही स्वारस्य असते. पण शेवटच्या आशेची शेवटची तिरीपही निराशेच्या भयाण अंधकारात विलीन होऊन गेल्यावर विनवणी तरी कोणाची करावयाची ? आणि कशासाठी करावयाची ? अनेक आघात सोसून दुखावलेल्या आणि हळुवार बनलेल्या मनाच्या सोशिकपणाचा अंत करणारे जहरी नैराश्य किती विलक्षण परिणाम करू शकते, आणि त्यामुळे कोमल भावनांचा चुराडा होऊन केवढा कडवटपणा मनात निर्माण होतो हे 'हृदयास' या कवितेत दिसून येईल. या कवितेतील भावनाविष्कार जितका उत्कट आहे तितकाच प्रामाणिक आहे. 'निर्वाणीची विनवणी' या कवितेत वेड्या आशेच्या अनावर ओढीमुळे उत्पन्न झालेली हळवी लीनता असली, तर 'हृदयास' या कवितेत असह्य नैराश्यामुळे भ्रमिष्ट बनलेल्या मनातील कडवटपणाचा डंख आहे. भावनांचा असला विलक्षण कडवटपणा अन्यत्र क्वचितच आढळेल. इतके दिवस प्रेम प्रेम म्हणून ज्याच्यामागे आपण लागलो होतो ते खरे प्रेम नसून प्रेमाचे हिडीस सोंग होते, आणि या नटव्या व ढोंगी प्रेमाने आपल्या उत्कट भावनांचे अक्षरशः धिंडवडे काढले अशी तक्रार करणारा प्रियकर या बेगडी प्रेमाचा मोह तात्बडतोब सोडून देण्यावाचून गत्यन्तर नाही, असे आपल्या हृदयाला बजावीत आहे. निर्वाणीची विनवणी करणारे दीन मन या ठिकाणी दगडाप्रमाणे कठोर बनलेले आहे.

जिवलग हृदया ! मूढ वृत्ति ही धारण केली कां असली ?
लाथ मार त्या चंचल जगता प्रेमाचीं सोंगें कसलीं ?

चंचल, लहरी, रंग बेगडी सुंदरतेच्या मोहानें
कां वाटेवर पडसी, हृदया ! विकुनी कवडी मोलाने ?
तुझ्या जिवाच्या बोलासाठीं हपापले हे रसिक पहा
स्वागत करि जा त्यांचें, त्यांना हर्ष किती होईल अहा !
नटव्या सोंगामागें लागे जें, त्या सौंदर्यासाठीं
नवलाखाचें मोल देसि कां ? कशास या आटाआटी ?
जिथें गुणाची चाड न कांहीं, कमअस्सल जें जातीचें
सौंदर्यचि तें कसलें ? केवळ एक बाहुलें मातीचें !
विद्यावैभव कुठें तुझें ? तो ज्ञानाचा गौरव कोठें ?
आणि कुठे रंगीत खेळणें ? नवल खरोखरि हें मोठें !
उदारता तव विशाल पाहुनि देवालाही मोह सुटे
आणिक असलें खोटेंनाटें नकली नाणें सांग कुठें ?
गर्वाचें घर खालीं पडुनी खुशाल मिळुं दे मातींत
रसिकांच्या मृदुहृदयमंदिरीं रहा निजयश मिरवीत.
चितारडसी कां चित्र जिवाचें पाण्यावरच्या रेषांनीं ?
' गोविंदाग्रज ' सांगे तुजला ' रहा त्याहुनी स्वस्थानीं ! '

' एका शब्दासाठीं विनंती ' ही कविता २४ मार्च १९१६ रोजी लिहिलेली आहे. कठोर शब्द वापरून दुखावलेल्या प्रेयसीची क्षमायाचना या कवितेत आढळेल. " आपण दोघे एकमेकांसाठीच असून एकमेकाना क्षमा करणे हे आपले कर्तव्यच आहे " असे प्रेयसीला उद्देशून प्रियकर म्हणत आहे.

क्षणमात्राचा राग अनावर— स्वभाव दोघांचा
समजुनि हें मग राग धरावा कोणी कोणाचा ?
जीवाच्या बागेंत खेळतो पक्षी प्रेमाचा
पिसामागुनी पिसें काढणें मार्ग न सुज्ञाचा.
पश्चात्तापें हृदय हलवितां अश्रूंच्या धारा
वाहुनि त्याला लाभूं दे तो मोत्यांचा चारा.
जें झालें तें विसरुनि सखये ! टाकुनि इतराजी
भला बुरा मी मान्य करुनिया होशिल ना माझी ?

‘ गोविंदाग्रज ’ आणुनि नयनें जीवाचें तोय
विनवित, बाळे! लिही स्वहस्तें तूंच पुढें— !

‘ निर्दय बाळेस ’ ही कविता १९१६ च्या मे महिन्यातील आहे. ‘ हृदयास ’ या कवितेत जो विलक्षण कडवटपणा आहे त्याचा लेशही या कवितेत दिसणार नाही. उलट, एक प्रकारचा दीनवाणेपणा आणि स्वतःच्या कंगाल नशिबाविषयीची अनुकंपा, याच गोष्टी येथे दिसतील. जिच्यामुळे मनोभंग झाला तिला दूषण देण्याऐवजी आपल्या दुर्दैवाचा आणि वेड्या प्रेमाचाच अधिक्षेप प्रियकर करीत आहे. जिच्या चरणी सर्वस्व अर्पण केले, तिने वंचना केल्यामुळे व्यथित झालेल्या जीवाचे हे आर्त आक्रंदन पाहा —

रूप मनोहर असलें, बुद्धिहि तीव्र लाभली तुजला
खऱ्या गुणाची पारख कांहीं असेल तव हृदयाला —
वेडी आशा अशी धरुनिया धडा जिवाचा केला
भल्याबुऱ्याचा भेद न तुजला, अनुभव भलता आला!
केल्या ज्याच्या पायघड्या मी तुझ्या पावलांसाठीं
त्या हृदयाला तुडवुनि गेलिस नटव्या थाटापाठीं.
जग सगळें हें डोळ्यांपुरतें, रूप जिवाला पुरतें
उदार हृदया परि निर्दय जग दगडाखालीं पुरतें!

‘ हृदयास ’ व ‘ निर्दय बालेस ’ या दोन कवितांत प्रणयभंगाचाच आविष्कार असला तरी त्या आविष्काराच्या पद्धतीत मात्र फार फरक आहे. वंचना करणाऱ्या प्रेयसीची अत्यंत कटू शब्दांत केलेली निष्ठुर निर्भर्त्सना ‘ हृदयास ’ या कवितेत आढळेल. ‘ निर्दय बालेस ’ या कवितेत या निष्ठुर निर्भर्त्सनेचा लेशही नाही. उलट, स्वतःविषयीच अनुकंपा सर्वत्र दिसून येत असून आपल्या ‘ भिकारी भाग्यदेवतेला ’ बोल लावण्याकडेच प्रियकराचा कल दिसून येत आहे. इतकेच नव्हे तर, ज्या प्रेमामुळे हे दुःख सहन करण्याची पाळी आली त्या प्रेमाचाच त्याला तिरस्कार आला आहे, आणि इतःपर प्रेमाचे नाव सुद्धा घ्यावयाचे नाही, असा निर्धार त्याने केला आहे.

दिला तिलांजलि अश्रूंचा हा त्याग प्रेमाच्या नांवा
परतायाचें नाहीं आतां त्या प्रेमाच्या गांवा.

‘ शेवटचें प्रेमगीत ’ ही कविता १ जून १९१६ ची आहे. भावनांचा तीव्र कडवटपणा आणि नैराश्याच्या पोटी निर्माण झालेला वैताग, या गोष्टी लयाला जाऊन

प्रेयसीचे प्रेम निदान पुढच्या जन्मी तरी लाभेल, या वेड्या आशेत थोडेतरी समाधान मिळवण्याची आशा प्रियकर करीत आहे. प्रेमनिराशेच्या तीव्र आवेगाच्या क्षणी प्रेयसीविषयी जी तिरस्काराची व द्वेषाची भावना निर्माण झाली होती तीही नष्ट झाली असून तिची जागा कारुण्याने घेतली आहे.

यत्न केले, सखे, रत्न तुजसारखें । कधिं तरि व्हावया प्राप्त हातां ।
अन्य घटना परी नाकळे कां करी । देव कीं दैव कीं तो विधाता ॥

जन्म हा व्यर्थसा होत; होवो तसा । सर्वथा शिवपरा ईशसत्ता ।
प्रेमयज्ञाप्रति प्रथम ही आहुति । अपरिहार्यांच जी जीवजाता ॥

एक आशा उरे—(तीच मज पुरे) । तिजसवें जीव करि एकमयता ।
‘ जन्मजन्मांतरीं एकदां क्षणभरी । प्रेम लाभो तुझें शोकघाता ॥ ’

१९१६ मधील या पाच कवितांमधील भावनाविष्कार इतका उत्कट आणि नाट्यपूर्ण आहे की, त्यांना खुद्द कवीच्या वैयक्तिक अनुभूतींचा आधार असला पाहिजे असे वाटू लागते. अवघ्या तीन महिन्यांच्या काळात या कविता लिहिलेल्या आहेत ही गोष्ट देखील महत्त्वाची आहे.

*

याच काळात गडकऱ्यांची आणखी एक गाजलेली कविता प्रसिद्ध झाली. ‘ प्रेम आणि मरण ’ ही ती कविता. ही कविता मासिक ‘ मनोरंजना ’च्या १९१६ च्या एप्रिलच्या अंकात प्रसिद्ध झाली. सर्व कविता रूपकात्मक (allegorical) आहे. मानवी भावनांची काही आंदोलने अशी विचित्र असतात की त्यांचा आविष्कार स्पष्ट-पणे वाच्यार्थाने करण्याऐवजी पर्यायोक्ताचा आश्रय घेऊन करणे कवींना सुलभ व प्रशस्त वाटते. ‘ वेडा ’ व ‘ ओसाड आडांतील एकच फूल ’ या उत्कृष्ट कविता अशाच प्रकारच्या आहेत. ‘ प्रेम आणि मरण ’ या कवितेतील रूपक स्पष्ट करतो : मैदानातील एकुलत्या एक वृक्षाला एकदा आकाशात वीज चमकलेली दिसली. तत्क्षणी त्याला त्या बिजलीचे वेड लागले. तिच्या प्राप्तीचा त्याला ध्यास लागला. हा विचित्र ध्यास त्याने सोडून द्यावा यासाठी साऱ्या देवांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. पण तो वृक्ष हट्ट सोडावयास तयार होईना. अखेर एक दिवस त्याची आशा सफळ झाली. वीज कडाडून खाली आली, आणि वृक्षाला अगदी कडकडून भेटली. त्या भेटीमुळे वृक्षाची तीव्र आसक्ती सफळ झाली हे खरे. पण मीलनाच्या या क्षणातच त्याचे मरण सामावलेले होते.

तथापि, त्या वृक्षाला जळून जावे लागले तरी प्रेमाच्या साफल्याचा दिव्य क्षण त्याला लाभल्यामुळे त्याचे जीवन कृतार्थ झाले.

दुभंगून खालीं पडला
पारि पडतां पडतां हंसला । एकदां ।
हर्षाच्या येउनि लहरी ।
फडफडुनी पानें सारीं । हांसलीं ।
त्या कळ्या सर्वही फुलल्या !
खुलल्या त्या कायम खुलल्या । अजुनिही ।
तो योग । खरा हटयोग । प्रीतिचा रोग ।
लागला ज्याला । लाभतें मरणही त्याला । हें असें ।

गडकऱ्यांच्या काही कवितांतील कल्पनाविलास कितीही रमणीय असला तरी भावनांचे अतिशय आर्त आणि रसरसलेले आविष्करण हेच त्यांच्या कवित्वाचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य होय. रसरसलेल्या उत्कट भावना हेच गडकऱ्यांच्या जीवनाचे सार आहे. असल्या आत्यंतिक भावनांच्या उद्रेकाने अन्तर्बाह्य भारून गेलेला, ज्याचे सारे जीवनच भावनामय झालेले आहे, असा दुसरा कवी निदान मराठीत तरी आढळणार नाही. गडकऱ्यांची ही उत्कटता (intensity) मराठी काव्याच्या क्षेत्रात तरी अपूर्व आहे. आणि तिचा आविष्कारही तितकाच अपूर्व आहे. या उत्कटतेमुळेच त्यांच्या कवनातील वैगुण्ये धुक्याप्रमाणे वितळून जातात.

प्रेमगीतांमधील भावना गडकऱ्यांनी सत्य सृष्टीतील व्यक्तीला उद्देशून प्रकट केल्या असोत की नसोत, एक गोष्ट त्रिवार सत्य आहे. उत्कट भावनांचा मनोरम आविष्कार ज्यांच्यामध्ये आहे अशी काही अद्वितीय गीते गडकऱ्यांच्या प्रतिभेने निर्माण केली आहेत. उत्तररामचरित्रातील ‘ ते हि नो दिवसा गताः ’ या आर्त उद्गाराच्या आधाराने लिहिलेले ‘ स्मृतिगीत, ’ ‘ ती कोण ? ’, ‘ हे सुनीत ’, ‘ त्याच तारकेस याचना ’, ‘ गोफ ’, ‘ कधी ? ’, ‘ जीवितास ’, ‘ पुनर्जात प्रेमास ’, ‘ वेडा ’, ‘ ओसाड आडांतील एकच फूल ’, ‘ तीन तरी ’ ‘ अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिळेस ’, ‘ फुले वेंचिली पण— ’ ही गीते भावनोत्कटता आणि रचना या दोनही दृष्टींनी पहिल्या प्रतीची आहेत. या गीतांच्या जोडीला १९१६ ते १९१८ या काळात लिहिलेली प्रेमगीते वाचली असता गडकऱ्यांच्या भावनाविष्काराच्या जातीचा यथार्थ परिचय होईल.

‘ काव्य भराया जित्या जिवाचें जातिवंत करणेंच हवें ! ’ असे स्वतः गडकऱ्यांनी

‘ काव्याची व्याख्या ’ या कवितेत म्हटले आहे. ‘ जित्या जिवाचें जातिवंत करणें ’ म्हणजे रसरसलेली उत्कट अनुभूती. आणि रसरसलेल्या उत्कट अनुभूतींचा तितकाच उत्कट आविष्कार करणे हे गडकऱ्यांच्या दृष्टीने काव्याचे सर्वांत स्पृहणीय कार्य होय.

गडकऱ्यांच्या काव्यकलेचे सारे मर्म उत्कट अनुभूतींच्या या आविष्कारातच साठविलेले आहे. अतृप्त आकांक्षा, वेड्या आशा, इच्छाचित्रे, केवळ स्वप्नसृष्टीतच सफल होऊ शकतील असे ध्यास, निष्काम व उदात्त प्रेमातील पावित्र्य, प्रेमभावनेचा पहिला तरळता साक्षात्कार, आशानिराशांच्या संदेहातील गूढरम्य हुरहूर, प्रेमसाफल्याची सोनेरी स्वप्ने, प्रेममूर्तीच्या परमोच्च क्षणात साठविलेली उत्कट सुखाची परिसीमा, आणि त्या क्षणातच सुप्त असलेली नैराश्याची तीव्र दाहकता, प्रणयाची दारुण वंचना झाल्यामुळे होणाऱ्या तीव्र वेदना, आणि या वेदना सहनशक्तीच्या पलीकडे गेल्यामुळे लागलेला मृत्यूचा ध्यास, या साऱ्या विविध सूक्ष्म भावनांचा गडकऱ्यांच्या कवनांमधून जसा सरस व उत्कट आविष्कार झालेला दिसतो, तसा तो अन्य कोणाही मराठी कवीच्या कवनात दिसत नाही, असे म्हटल्यास त्यात अतिशयोक्ती होण्याचे मुळीच भय नाही.

रा. शं. वाळिंबे

१. अल्लड प्रेमास

क्षणभर वेड्या प्रेमा थांब !
अधिर मनासह जासी कोठें ?
चुकशिल—संकटिं पडशिल वाटे,
जग हें सारें बा रे खोटें !
हृदया सोडुनि; गड्या म्हणोनी, जाइं न कोठें लांब !

क्षणीं पांढरा, क्षणींच काळा,
रंग आवडे असा जगाला,
ठाव तयाचा कुणा न कळला !
खुळ्या तुलाची, अशा जगाची, कळेल का कृति सांग ?

जग सगळें हें देखाव्याचें !
गुलाम केवळ रे स्वार्थाचें !
स्मशान कीं हें शुद्धत्वाचें
शुद्ध भाबडें, सरळ रोकडें, अशांत करिशिल काय ?

प्रेमा येथें शपथ लागते !
प्रासावांचुनि कविता अडते !
कर्त्यावांचुनि कार्यहि घडतें !
देव बिचारा, तया न थारा, तुझी कथा मग काय ?

तुझ्यासारखा तुला सोबती—
मिळेल का या अफाट जगतीं ?
—संकुचितहि हें अफाट जरि अति—
आणी न मना, अशी कल्पना, अगदीं भोळा सांब !

कोणी तुजला मानिल खोटें,
तिरस्कारही दिसेल कोठें,
अपमानाचेंही भय मोठें,
बाग जगाची, ही न फुलांची, कांटे जागोजाग !

टाकिल कुणि तुज धिक्कारानें,
रडविल किंवा उपहासानें,
फसविल नकली कीं मालानें,
कोणी भटकत, उगाच रखडत, फिरविल मागोमाग !

म्हणुनि लाडक्या ! कुठें न जाई,
या हृदयांतचि लपुनी राही,
योग्य मित्र नच सुख तरि नाहीं !
कुसंगतीहुनि, वेड्या ! मानीं, फार बरा एकान्त !

१९०९

२. केशवसुत मेले ?

जगतास जागवायाला   केशवसुत गाउनि गेले !

इंग्लद् भूमि शेलेची   माहेर जडाचें बनलें,
सन्देश गूढ जे त्याचे   तैसेच मानसीं जिरले,
तपोवना मानवतेच्या   या बघतां मानस हंसलें !
देवांचे हेतु न पुरले,
अर्धेंच कार्य जें उरलें,
ते येथें करुनी गेले,
अवतरुनी फिरुनी शेले !   केशवसुत गाउनि गेले !

एकेका शब्दें भरले   काव्याचे अद्भुत पेले !
ज्यांसाठी मानव झटले,   ते सुधाकुंभ भरलेले—
वाग्देवी वरुनी टाकी   केशवसुतहृदयीं झेले !
अनुभवुनि निजानंदानें
मग त्यांचें केलें गाणें,
श्वासाच्या कारंज्यानें
चहुंकडे उधळुनी दिधलें   केशवसुत गाउनि गेले !

हे तुषार पडतां अंगीं   बिंदूंचे सिंधू झाले !
निजलेल्या जागृति आली,   हो ताजें जें थकलेलें !
मरणासचि आलें मरणें,   मग केलें त्यानें काळें !

तों शब्द मुक्याला सुचले !
गूढास रूप सांपडलें !
स्वच्छंद अचेतन हालें !

नश्वर तें ईश्वर केलें !   केशवसुत गाउनि गेले !

भेदभाव विलया गेला,   सूक्ष्मांत स्थूल मिळालें !
गगनाचे फाटुनि पडदे   दिसलें जें त्यापलिकडलें !
मरणाचें मूळच तुटलें,   जन्माचें नातें सुटलें !

वस्तूंत वस्तुपण भरलें,
जीवंत जीवही झाले,
आत्म्यास आत्मपद आलें,

ब्रह्मही ब्रह्मसें ठरलें !   केशवसुत गाऊनि गेले !

कळलें कीं ‘ आम्ही कोण !,   *‘ हरपलें श्रेय ’ सांपडलें;
आत्मा हो ‘ वेडापीर ’,   सृष्टींत ‘ भृंग’सा रंगे;
मारुनियां ‘ गोंफण ’ काळा निज ‘ निशाण ’ नभिं फडकविलें !

ऐकतांच विजयि ‘ तुतारी ’
हो चिरंजीव ‘ म्हातारी ’
मग वाजवितांच ‘ सतारी ’

सर्वत्र ‘ झपूर्झा ’ झालें !   केशवसुत गाउनि गेले !

* हीं केशवसुतांच्या कवितांची नावें आहेत. अरेरे ! हेंहि सांगावें लागतें !

या स्थितींत त्या ब्रह्माची ब्रह्माशीं मिळणी घडली,
जें चिरंतनाच्यासाठीं सांगता तयाची झाली.
परि जनता वेडी कुठली, "केशवसुत मेले" वदली !
परि जन्ममरण हें वारें
कल्पनाच नाचवि सारें !
मूर्खांनो ! रडतां कां रे,
कीं "केशवसुत ते मेले !" केशवसुत गाउनि गेले !

जे एकाठायीं होते, तेसर्वांठायीं भरले;
सर्वांच्या हृदयीं भरले सर्वांच्या जीवीं भिनले;
विश्व स्थिर ज्यांनीं केलें कां वदतां तेच निमाले ?
लीलेनें त्यांनीं गातां
ही सजीव केली जडता,
अणुरेणूंमधुनी आतां
निघतील तयांचे चेले ! केशवसुत गाउनि गेले !

सर्व ठायिं सर्वहि काळीं सर्वांनीं ज्यास पहावें,
पाहतां पाहतां वाटे डोळ्यांनीं ज्यास गिळावें,
तो विषय होइ मरणाचा जन बोले काय करावें ?
जे चकव्यावांचुनि चकले,
जरि ते कुणि कांहीं भकले,
तरि 'गोविंदाग्रज' बोले
केशवसुत कसले मेले ? केशवसुत गातचि बसले !

लेखनकाल : १९ फेब्रुवारी १९११ प्रसिद्धिकाल : ऑगस्ट १९१३

३. स्मृतिगीत

[माझ्या ‘ प्रेमसंन्यास ’ नाटकांतील नायिकेच्या तोंडीं हें गाणें ठेविलें आहे. उत्तर-रामचरित्रांतील ‘ तेहि नो दिवसा गताः ’ एतदन्त सुप्रसिद्ध श्लोकाची लीलेच्या—नायिकेच्या—कोमल हृदयावर पडलेली ही विततच्छाया आहे अशी कल्पना करून तिनेंच हें गाणें जोडलें आहे असें दाखविलें आहे. एरवीं भाषांतर करण्याची माझी इच्छा नव्हती.]

(चाल : चंद्रकांत राजाची)

आठवतो का सांग, सखे ! तो काळ विवाहाचा
बाळपणाचा, मुग्धपणाचा निर्मळ भावाचा ?

संसाराचें चित्र चिमुकलें, चिमुकलेच जीव
फुललें नव्हतें हृदयांचेंही राजस राजीव !

पाहत होते तात तदा त्या लीला बालांच्या,
जणुं आठवती त्यांसहि लीला त्याच सुकालाच्या।

जपति परोपरि प्रसन्नहृदया पुण्यमया माता।
गेले ते दिन, सीते, यापरि, हा ! बघतां बघतां ॥

बाळपणींचे प्रसंग जणुं ते घडति आज फिरुनी।
चित्रपटा या अश्रुजलानें चल टाकूं धुवुनी।

तूं सीता ती; राम तोच मी; त्याच आज माता।
परि जे गेले दिन ते आतां येतिल का हाता?

कशास आशा नसती आतां—झालें तें गेलें!
सुकलें फूल न देत वास जरि अश्रूंनीं भिजलें!

१९११

४. गुलाबी कोडें

[संध्याकाळीं सूर्य पश्चिम दिशेस असतांना पश्चिम तर तांबडी होतेच; पण पूर्व दिशे- वरहि त्याच रंगाची छटा दिसते, हें पुष्कळांनी पाहिलेंच असेल.]

रंग गुलाबी संध्या पसरी पश्चिम दिग्भागीं,
समोर पूर्वा स्वमुख रंगवी त्याच रम्य रंगीं.

परी पश्चिमाहृदयिं तांबडें सूर्यबिंब विलसे,
कशी रंगली पूर्वा याचें कारण कांहिं नसे.

विनोदचतुरा मुग्धा बाला विचारि निज नाथा,
" शास्त्रज्ञा, पंडिता, उलगडा हें कोडें आतां !

अपरा वदनीं रमते लाली रविसहवासानें,
रवि नसतां परि कां रंगावें प्राचीच्या वदनें ?

रंग इकडचा तिकडे वळला, छटा कुठुनि गेली ?
ही जादूची नजरबंदि कुणिं कधीं कशी केली ? "

विनोदपंडित पति कौतुकला, हंसे तसा थोडें;
ओठ गुलाबी, गाल गुलाबी, गुलाबीच कोडें !

वदे तिला, " हें रहस्य असलें कथीन कानांत ! "
करि कंठीं कर एक, दुज्यानें धरि दुसरा हात !

ओढुनि जवळी, ऐकविला तिस मुकाच कानांत,
—गालावरचें गीत कसें तें वठवूं गानांत !

सरकतां लज्जित बाला, प्राणनाथ बोले
" बघ हृदयाच्या आरशांत जें चित्र तुझें डोले !

रविबिंबासम चुंबन-बिंबचि विलसत या गालीं !
सहज तयाची छटा गुलाबी पसरे भंवतालीं.

चुंबनचित्र न परी उमटतां या दुसऱ्या गालीं,
सांग वल्लभे ! नाचतसे कां त्यावरि ही लाली !

रंग इकडचा तिकडे वठला, छटा कुठुनि गेली ?
ही जादूची नजरबंदि कुणिं कधीं कशी केली ? "

" कांट्यानें काढावा कांटा ", शास्त्रज्ञा ठावें,
गुलाब टाकुनि गुलाबास मग कां नच उडवावें ?

हीं हृदयाचीं कोडीं सोडवि हृदयांचा मेळ,
शास्त्रांना हा कसा कळावा हृदयाचा खेळ !

ओठगोष्ट मग कशीं बोललीं तीं मिटलीं तोंडें,
' गोविंदाग्रज ' रसिकां टाकी गुलाबीच कोडें !

सप्टेंबर, १९११

५. मनांतली पाल

[कांहीं विचार मनांत आला आणि तितक्यांत पाल चुकचुकली म्हणजे मनाला धक्का बसतो; तसेंच कांहींहि अलौकिक करावयास जा, आधींच कसेंसें वाटतें.]

(चाल : कसें मी मारूं? माझें नवलाचें पांखरूं०)

करितां कार्या । चुकचुके पाल ही वायां ॥ ध्रु० ॥

क्षणैक भरतें भलतें वारें । संभ्रमिं बुडतें जग हें सारें ।
कारागृहिंचीं उघडति दारें । समर्थि अशा या ।
चुकचुके पाल ही वायां ॥ १ ॥

सजीवतेची उकळी फुटते । बेडी पायांमधली तुटते ।
नसती लाज जनाची सुटते । तोंच भिववाया ।
चुकचुके पाल ही वायां ॥ २ ॥

ओळख निजरूपाची पटते । क्षणभर भेकड वृत्तिहि हटते ।
शक्तिहि सर्वस्वानें नटते । जीव तों घ्याया ।
चुकचुके पाल ही वायां ॥ ३ ॥

दृष्टिहि अनंत ठायीं शिरते । बघतां बघतां उलटी फिरते ।
चहूंकडे वा ठायिंच जिरते । विरते माया ।
चुकचुके पाल तों वायां ॥ ४ ॥

मर्यादेच्या सीमा सरती । अणूंत सर्वस्वाची वसती ।
‘ मी तूं ’ शून्यामाजीं रमती । वायुमय काया ।
चुकचुके पाल ही वायां ॥ ५ ॥

जडतां पारदर्शि जों होई । स्फूर्तिस पद अवकाशहि देई ।
कल्पकता जडरूपा घेई । ब्रह्ममय माया ।
चुकचुके पाल तों वायां ॥ ६ ॥

अंधुक जें जें तें लखलखतें । ‘ असतें ’ सहजचि हानीं बसतें ।
नसतें तेंहि मग दिसतें । ठाव ना शून्या ।
चुकचुके पाल ही वायां ॥ ७ ॥

होतों सुखी सदा ज्या गांवीं । पुन्हां आठवण त्याची व्हावी ।
नसती ब्याद टाकुनी द्यावी । निघावें जाया ।
चुकचुके पाल ही वायां ॥ ८ ॥

न दिसे कोठें अंतःकरणीं । नाहीं तैशी वातावरणीं ।
नाहीं कधीं पाहिली कोणीं । ज्या त्या ठायां ।
चुकचुके पाल ही वायां ॥ ९ ॥

न कळे चांडाळिण ही कुठली । निशिदिनिं अडवायानें उठली ।
कर्तव्याची चालच खुटली । मार रे मार ।
पाल ही प्रभो अनिवार ! ॥ १० ॥

मार्च, १९१२

६. आंधळ्यांची माळ*

रानोमाळ। ॐआंधळ्यांची चाले माळ॥ ध्रु० ॥

दृष्टि न यांतिल एकालाही। एकामागें दुसरा जाई।
अर्धा डोळस रस्ता दावी। करी संभाळ। आंधळ्यांची...॥ १ ॥

तुकड्यासाठीं करिती ओरड। पैशासाठीं सारी धडपड।
तोंडीं हरिनामाची बडबड। हातीं टाळ। आंधळ्यांची...॥ २ ॥

यांना साजे नांव भिकारी। थोड्यासाठीं लोंचट भारी।
धरुनी धरणें बसती दारीं। उठवि कपाळ। आंधळ्यांची...॥ ३ ॥

यांना दिसतें केवळ 'आज'। नाहीं कांहिं 'उद्यां'ची लाज।
मिळेल कैशी अगदीं वांझ। सायंकाळ। आंधळ्यांची...॥ ४ ॥

येइल 'उद्यां' जरि एखादी। ठेवूं दृष्टी मिळवुनि आधीं।
न तरी येइल ही कर्मामधिं। पुन्हां जंजाळ। आंधळ्यांची...॥ ५ ॥

अशा विचारें देवापाशीं। मागति कधीं ही दृष्टि न खाशी।
काय म्हणावें या मूर्खांशीं। प्रभो संभाळ। तूंच ही आंधळी माळ ॥६॥

मे, १९१२

* मात्रादोष येथें अगदीं अपरिहार्य आहे.

७. एखाद्याचें नशीब

कांहीं गोड फुलें सदा विहरती स्वर्गांगनांच्या शिरीं,
कांहीं ठेवितसे कुणी रसिकही स्वच्छंद हृन्मंदिरीं
कांहीं जाउनी बैसती प्रभुपदीं पापापदा वारि तें,
एखादें फुटकें नशीब म्हणुनी प्रेतास शृंगारितें !

कोणी पर्वत आपुल्या शिरिं धरी हैमप्रभा शीतला,
कोणाच्या उदरामधून निघती मोठ्या नद्या निर्मला;
कोणाला वनदेवता वरितसे मोदांत जी नाहते,
एकाद्यामधुनी परंतु जळती ज्वालानदी वाहते !

झाडें जोडुनि पत्रयुग्म फुटले मेघांप्रती याचती,
स्वच्छंदें जलबिंदु तोंच सगळ्या पानांवरी नाचती;
सारी पालवती, फुलें विहरती, शोभा वरी लोळते,
एखाद्यावर मात्र वीज पडुनी त्या जाळते पोळते !

चाले खेळ असा जगांत; बहुधा सौख्यांत सारे जरी,
एखादा पडतो तसाच चुकुनी दुःखार्णवीं यापरी
पाही कोण अशा हताश हृदया ? जो तो असे आपला,
देवा ! तूं तरि टाकिं अश्रु वरुनी, त्यासाठिं तो तापला !

जून, १९१२

८. राजहंस माझा निजला

[पतिनिधनानंतर अल्पावधींतच बापडीवर एकुलत्या एक मुलाचें निधन पाहण्याचा प्रसंग आल्यावर असा भ्रम होणार नाहीं ?]

(चाल : उद्धवा शांतवन...)

हें कोण बोललें बोला ? ‘ राजहंस माझा निजला ! ’

दुर्दैवनगाच्या शिखरीं । नवविधवा दुःखी आई !
तें हृदय कसें आईचें । मी उगाच सांगत नाहीं !
जें आनंदेंही रडतें । दुःखांत कसें तें होई—
हें कुणी कुणां सांगावें !
आईच्या बाळा ठावें !
प्रेमाच्या गांवा जावें—
मग ऐकावें या बोला । ‘ राजहंस माझा निजला ! ’

मांडीवर मेलें मूल । तो हृदया धक्का बसला ।
होउनी कळस शोकाचा । भ्रम तिच्या मानसीं बसला ।
मग हृदय बधिरची झालें । अति दुःख थिजवि चित्ताला ।
तें तिच्या जिवाचें फूल !
मांडीवर होत मलूल !
तरि शोकें पडुनी भूल—
वाटतची होतें तिजला । ‘ राजहंस माझा निजला ! ’

जन चार भोंवतीं जमले । मृत बाळा उचलायाला ।
तो काळ नाथनिधनाचा । हतभागि मना आठवला ।
तो प्रसंग पहिला तसला । हा दुसरा आतां असला !

तें चित्र दिसे चित्ताला !
हें चित्र दिसे डोळ्यांला !
निज चित्र चित्तनयनांला,

मग रडुनि वदे ती सकलां । ‘ राजहंस माझा निजला ! ’

करुं नका गलबला अगदीं । लागली झोंप मम बाळा !
आधींच झोंप त्या नाहीं । खेळाचा एकच चाळा !
जागतांच वाऱ्यासरसा । खेळाचा घेइल आळा !

वाजवूं नका पाऊल !
लागेल तया चाहूल !
झोंपेचा हलका फूल !

मग झोंपायाचा कुठला ! राजहंस माझा निजला !

हें दूध जरासा प्याला । आतांसा कोठें निजला !
डोळ्याला लागे डोळा । कां तोंच भोंवतीं जमलां ?
जा ! नका उठवुं वेल्हाळा । मी ओळखतें हो सकलां !

तो हिराच तेव्हां नेला !
हिरकणीस आतां टपलां !
परि जिवापलिकडे याला—

लपवीन ! एकची मजला ! राजहंस माझा निजला !

कां असलें भलतें सलतें । बोलतां अमंगळ याला ?
छबकड्यावरुनि माझ्या या । ओंवाळुनि टाकिन सकलां !
घेतें मी पदराखालीं । पाहूंच नका लडिवाळा !

मी गरीब कितिही असलें ।
जरि कपाळ माझ फुटलें ।
बोलणें तरी हें असलें—

खपणार नाहिं हो मजला ! राजहंस माझा निजला !

हें असेंच सांगुनि मागें । नेलात जिवाचा राजा ।
दाखविलाहि फिरुनी नाहीं । नाहिंत का तुम्हां लाजा ?
न्यावयास आतां आलां । राजहंस राजस माझा !

हा असा कसा दुष्टावा ?
कोणत्या जन्मिचा दावा ?
कां उगिच गळा कापावा—

पाहुनी गरिब कोणाला । राजहंस माझा निजला ।

हे काळे कुरळे केश । खेळतात डोक्यावरती ।
ही दृष्टि पहा मम वदनीं । नेहमीं अशी ही असती
हें तेज अशा रत्नांचें । झालें का आहे कमती ?

कानांत नाचती डूल,
तोंडावर हंसरें फूल,
जीवाची घालुति झूल—

मी असाच झांकिन याला । राजहंस माझा निजला !

या अर्ध्या उघड्या नयनीं। बाळ काय पाहत नाहीं ?
या अर्ध्या उघड्या तोंडीं। बाळ काय बोलत नाहीं ?
अर्थ या अशा हंसण्याचा। मज माझा कळतो बाई !

हंसें मुखावर नाचे !
जणुं बोल दुग्धपानाचे !
कीं मुक्या समाधानाचे !

इतुकेंहि कळे न कुणाला—। राजहंस माझा निजला !

या माझ्या मानससरसीं। सारखें प्रेमजल वाही।
त्या तरंगलहरींवरती। राजहंस पोहत राही।
सारखा पोहुनी दमला। मग मला भुकेला बाही !

नयनांच्या शिंपांमधुनी,
अश्रूंचे मौक्तिकसुमणी,
मीं दिले तया काढोनी,

मोत्यांचा चारा असला। राजहंस खाउनि निजला !

ते वैकुंठेश्वर गेले। पदिं त्यांच्या अर्पायाला।
ही अखंड या अश्रूंची। वैजयंति मोहनमाळा !
मी करित असे केव्हांची। धरुनिया उराशीं बाळा।

कौस्तुभ हा माळेमधला !
हृदयाचें कोंदण याला !
तो चोराया कां आला ?

दैत्याहुनि दैत्यचि झाला ! राजहंस माझा निजला !

हें असें जाहलें म्हणतां। तरि देवचि निजला कां हो ?
जरि निर्दय होउनि निजला। आळवीन फोडुनि टाहो।
कीं असा पोटचा गोळा। पोटांतचि देवा राहो !

ही कुऱ्हाड आकाशाची,
मजवरती पाडायाची,
नाहींच कल्पना त्याची,

हा तुमचा कावा सगळा ! राजहंस माझा निजला !

जरि दूत यमाचे आले। लाडक्यास या न्यायाला।
ते निष्ठुर असले तरिही। भुलतील पाहुनी याला।
हृदयाचें होउनि पाणी। लागतील चुंबायाला।

मी मुका असा घेतांना—
हा पहा—पुन्हां हंसला ना !
कां अशा फिरवितां माना ?

सुख खुपे काय डोळ्यांला ? राजहंस माझा निजला !

हें सर्वस्वाचें फूल। त्या भंवती झाला गोळा।
मी बघतें– कधिंचा आहे। त्यावरती तुमचा डोळा !
एकदां करावा त्याचा। वादानें चोळामोळा !

सर्वांच्या मनिंचा लाहो,
हाच ना ? स्पष्ट बोला हो,
मी इतकी वेडी का हो—

कीं हेंहि कळेना मजला। राजहंस माझा निजला !

जरि होउं नये तें झालें । तरि सोडणार या नाहीं !
पाळणाहि रुततो ज्याला । प्रेमें जरि निजवी आई !
तो देह खांच दगडांत—छेः । नको नको ग बाई !

हृदयाची खणुनी खांच,
झांकिन मी बाळ असाच,
दुःखांचे फत्तर साच !

जा ! जाउनि सांगा काळा । ‘ राजहंस माझा निजला ! ’

जरि काळाचाही काळ । बाळाला न्याया आला !
तरि नाहीं मी द्यायाची । या जीवाच्या जीवाला !
सारखीं गाउनी गाणीं । निजवीन कल्पवर याला !

जा ! करा आपुलें काळें !
माझेही दमले डोळे !
प्राणांचें पसरुनि जाळें—

मी निजतें घेउनि याला ! राजहंस माजा निजला !

सांगुनी असें सकलांशीं । मृत बाळ उराशीं धरुनी ।
तन्मुखीं स्वमुख ठेवोनी । चुंबिलें एकदां फिरुनी ।
पाहिलें नीट निरखोनी । झणिं तीही गेली निजुनी !

मग पुन्हां कधीं ती उठली,
जाणीव कुणा ही कुठली ?
परि मति या प्रश्नें हटली—

“ बोलेल कोण या बोला । राजहंस माझा निजला ! ”

मग मातापुत्रांवरि त्या। तरु गाळिति कोमल पान।
ढाळिती लता निज सुमनें। पशुपक्षिहि रडती गानें।
दशदिशा दगडही कढती। मन दुभंगुनी शोकानें।

दुमदुमतें स्थळ तें अजुनी,
त्या एकच करुणागानीं,
जा जाउनि ऐका कानीं!

ऐकाल याच बोलाला—‘ राजहंस माझा निजला ! ’

जुलै, १९१२

९. वेडा

[कुणाला कशाचें वेड लागेल आणि त्याचा शेवट कशांत होईल, हें कोणीं सांगावें ?]

वेडा कोणि जगास सोडुनि पळे बाहेर गांवाचिया,
मैदानांत भयाण जाउनि उभा राही; न कांहीं बघे
संध्यारंग नभःपटांत रमती गांवीं न ते त्याचिया
वेडाचे नवरंग चित्तफलका रंगाविती; तेच घे.
त्याचें वेड कशांतुनी उपजलें कोणास हें नाकळे—
त्याचें त्यासहि नाकळे, मज गमे देवाहि ना ठाउकें !
त्याची ती विमनस्कता नच वदे कांहीं जरी आगळें,
वेड्याच्या हृदयास आपण तरी कैसें म्हणावें मुकें ?
व्हावें काय तयास हें समजण्या रस्ता न कांहीं उरे,
शून्या दृष्टि गमे तिच्यांत दिसलें कोणांविशीं प्रेम न !
तोंडाचा पडदा विकार विसरे; बेरंग सारा स्फुरे;
होतें का मग भावशून्य नुसतें ओसाड त्याचें मन ?
छेः ! मैदान उजाड तें; तरि तिथें हा वायु आहेच ना ?
वारें कांहिं तरी तसें घुमवितें ओसाड वेड्या मना !

[२]

तारा एक तशांत पश्चिमदिशा फोडून बाहेरली.
संध्या कुंकुमिं दिग्वधूच टिकली लावी रुपेरी जणूं !
वेड्यानें तिजला भकास नयनीं येतांक्षणीं हेरली;
हांसे भेसुर तो; सवेंच अपुलें हृद्गान लागे म्हणूं !
वाटे कीं पटली तिला बघुनियां त्या खूण कांहीं तरी,
तोंडाच्या पडद्यावरी उमटले चित्तांतले खेळ ते !

कांहीं वेळ तसाच पाहि तिजला; एकाग्रता ती खरी
आशा प्रीति तसेंच वेड असलें, यांनाच ती साधते !
ताराआड ढगां–जरा क्षणभरीं झांकून राहे जर
वेड्याच्याहि तरी विषण्ण वदनीं काळीच छाया दिसे !
केला कांहिं विचार – निश्चय; वठे तच्चित्र तोंडावर,
भासे दीपसम स्मशानतिमिरीं तें निश्चयाचें पिसें !
नैराश्यादि विकार तीव्र करिती हा खेळ ऐसा पहा—
आश्चर्यें बघती तयास थिजले डोळे दिशांचे दहा !

[३]

किंचित् मस्तक हालवी; पुटपुटे तोंडांतची कांहिंसें
तारास्थानपथें सवेग मग तो चालावया लागला;
हातीं तीस धरीन – निश्चय दिसे; धांवे पुढें तें पिसें !
टाकी सारखिं पावलें झपझपां; नाहीं मुळीं भागला !
काळी घोर निशा; उदास हृदयीं तैशी निराशा जडे—
तारा तारक त्या तमीं; मनिं जसा तो एक आशाकण,
पायांखालुनि जाति डोंगर नद्या– पाही न मागें पुढें;
वर्षें कैक असाच चालत तरी लाभे न तारांगण !
वेडा यापरि जातजात पुढतीं झाला कुठें नाहिंसा !
तारा ती दिसते अजून ! परि हो पत्ता तयाचा कसा !
काळाच्या उदरीं कधीं भटकतां कोणा कुठेंही कसा
वेडा सांपडतां, कथा मज– पुढें झालें तयाचें कसें ?
त्याचें वेड तरी कुणास मिळतां द्या तें मला आणुनी;
माझ्या जी मनिं चांदणी चमकते, जाईन तीमागुनी !

ऑगस्ट, १९१२

१०. मुरली

[प्रीति, भक्ति आणि मुक्ति या भावयोगाच्या तीन पायऱ्या आहेत. प्रीतीच्या परमोच्च स्थितीवरच भक्तीचें पहिलें पाऊल उमटून भक्तीच्या मोकळ्या भरारींत भक्त-भगवंतांचें पूर्णैक्य होत असतें, हें दाखविण्यासाठीं स्त्रीहृदयाचें प्रेमळ रहस्य ओळखून भागवत कवींनी ' राधा गौळण ' कृष्णपरमात्म्यासमोर उभी केलेली आहे. जगाच्या भूतकाळात भोळ्या भाबड्या भक्तिप्रीतीच्या संयोगाचें इतकें ठळक चित्र याव्यतिरिक्त इतरत्र सापडणार नाहीं. म्हणून या गीतांत राधारूपानें भक्तजीवात्मा दाखवून प्रातिभक्तीच्या बदलत्या सीमारेषेवर त्याची स्थापना केली आहे. मनुष्याच्या आयुष्यात असा एक काळ एकदा तरी येतोच कीं, ज्या वेळीं ईश्वराचें अस्तित्व **भावपूर्ण हृदयाला पटतें.** आणि तेव्हां मात्र, **बुद्धि-प्रधान मस्तकाचें समाधान** करण्यासाठीं तळमळणारा जीवात्मा ईश्वरी साक्षात्काराची–प्रत्युत्तराची–याचना करीत असतो. हें दैवी प्रत्युत्तर त्या योग्य वेळीं मिळालें नाहीं म्हणजे मात्र मनुष्य पुन्हा भोंवऱ्यांत गुरफटतो. या गाण्यात अशा ईश्वरी उत्तराला ' मुरलीध्वनि ' कल्पून त्यासाठीं झुरणाऱ्या राधेच्या पांच चढत्या स्थिति (कडवी १४।१८।२१।३२।३७) दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे—]

' गोविंदाग्रज '

ही एक आस मनिं उरलि ॥
कन्हय्या ! बजाव बजाव मुरली ! ॥ ध्रु ॥

जरि फुटले दोन्ही कान ॥ नच राही भूक तहान ॥
तिळभरही नुरलें भान ॥
बघ वृत्ति वृत्तिमधिं मुरली ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १ ॥

कां गाणें मजला व्हावें ॥ चित्तासहि नाहीं ठावें ॥
दृष्टीला केंवि दिसावें ॥
मम आस नसे परि पुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २ ॥

मी अगदीं भोळी राधा ॥ तूं माधवजी ! नच साधा ॥
मोहिनी करी सुखबाधा ॥
तुज दासी विनवुनि झुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३ ॥

चांदणें चहुंकडे खुललें ॥ फत्तरही सारे फुलले ॥
आनंदें विश्वहि झुललें ॥
स्फूर्तीच त्यांत तव शिरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४ ॥

तीनेंच शब्द मम निघती ॥ जग फिरुनि, फिरुनि मनिं रिघती ॥
मज आतां दुसरी न गति ॥
जगतींच सारी जणुं जिरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ५ ॥

अणुरेणुहि देहीं स्वैर ॥ मिन्नता विसरली वैर ॥
अब नंदलाल ! कर खैर ॥
प्रेमाची दुनिया उरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ६ ॥

बुद्धीचा तुटला धीर ॥ आशामय होय शरीर ॥
जलिं बुडे जलधिचें तीर ॥
बघबघतां दृष्टिहि विरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ७ ॥

कथुं काय काय मज वाटे ॥ आनंद मात्र मनिं दाटे ॥
तरुशिरीं मूळ उफराटें ॥
शून्यांत परार्धे भरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ८ ॥

जन्माचें झालें चीज ॥ कायमची मेली नीज ॥
विश्वांचें गवसे बीज ॥
चिद्वृत्ति त्यांत अवतरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ९ ॥

मायेची मेली बिजली ॥ परि खऱ्या जलीं ती विझली ॥
तीव्रता तियेची थिजली ॥
सुकलेलीं विश्वें भिजलिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १० ॥

कोसळति सरींवर सरी ॥ लहरींवर उठती लहरी ॥
अश्रूंची गरदी भारी ॥
अवकाशें तुडुंब सगाळें ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ११ ॥

पुष्पाविण येई वास ॥ वाऱ्याविण चाले श्वास ! ॥
हर्षाविण आतां हास ॥
मरणाविण सुटका झाली ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १२ ॥

ब्रह्मगोल त्वन्मय झाला । चहुंकडेच मुरलीवाला ॥
त्वद्रूप गोपिकाबाला ॥
मी मला शून्य या कालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १३ ॥

सांवळ्या यशोदाबाळा ! बंधाला पडला आळा ॥
स्वैराचा वाढे चाळा ॥
बावरी राधिका बनलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १४ ॥

किति करूं कन्हय्या ! धावा ॥ गा, नाच, वाजवीं पांवा ॥
त्यांतच हा जीव विरावा ॥
यावांचुनि इच्छा नुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १५ ॥

एकेका ऐकुनि सूर ॥ दुःखाचा हो जरि चूर ॥
सारखी तरी हुरहूर ॥
न कळे ही लागे कसलि ॥ कन्हय्य ! बजाव० ॥ १६ ॥

तूं मनांतला चंडोल ॥ मग माझ्या मनिंचे बोल ॥
जरि हृदयीं लपले खोल ॥
तरि खोल हृदय या कालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १७ ॥

बोल, बोल तव बिनमोल ॥ जीवाचें देइन मोल ॥
परि बोल एकदां बोल ॥
नातरी राधिका मुकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १८ ॥

फिर विश्वाचा हा गोल ॥ सांभाळुनि माझा तोल ॥
प्रेमाचा धरुनी सोल ॥
बघ मागुन राधा आलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १९ ॥

मुरलीची प्यालें भांग ॥ घडिघडी थरारे अंग ॥
या लहरि उठति कां सांग ॥
आनंदवृत्ति पाझरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २० ॥

उलगडति पीळ हृदयाचे ॥ जणुं सुटति बंध देहाचे ॥
कीं जीव देहभर नाचे ॥
कुणिकडे राधिका भकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २१ ॥

ही लहर अशा देहाची ॥ हालचाल आनंदाची ॥
चेतनाच कीं जीवाची ॥
तुज भेटाया जणु आलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २२ ॥

तिजमुळें होउनी दंग ॥ वाऱ्यांत तरंगे अंग ॥
अणुअणुही होति दुभंग ॥
त्यांमाजि नादवी मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २३ ॥

हृदयाचे ठोके पडती ॥ अवकाश त्यांत जे उरती ॥
करि मुरलिरवाची भरती ॥
मग एकच धडकी सगळि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २४ ॥

मुरलीचा मंजुळ नाद ॥ हृदयांत खुलवि पडसाद ॥
मम जीवाची ही साद ॥
तुज हांका मारित सुटलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २५ ॥

सारखा मुरलि वाजीव ॥ अणुअणुसि देहिं दे जीव ॥
त्यांमाजि नाद गाजीव ॥
हृदयाचे पडदे उकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २६ ॥

जीवाच्या कमळा भुलवी ॥ निजगुंजारविं त्या डुलवी ॥
पाकळी पाकळी खुलवी ॥
झुलवी त्या पाडुनि भुरळिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २७ ॥

कृष्णजी ! त्यांत तूं भृंग ॥ त्यांतच रे होई गुंग ॥
गुंजारव करि उत्तुंग ॥
ही मोहरात्र ओसरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २८ ॥

चांदणें खुले दिलरंगी ॥ हो एक नादरसरंगीं ॥
पोहत मी स्वैर तरंगीं ॥
बघ शुद्धबुद्ध मम हरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २९ ॥

या रसीं देहकण न्हाले ॥ जो तो निजनादीं डोले ॥
क्षणभरांत सारे फुलले ॥
बघ फुलें तयांचीं झालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३० ॥

करुनि त्या फुलांचा झेला ॥ जीवाचा छेलछबेला ॥
नटवीन कधीं अलबेला ॥
झेला मज, आलें जवळि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३१ ॥

शृंगाररसानें नटली ॥ तुज राधा रमवूं म्हटली ॥
जन्मांची ओळख पटली ॥
कृष्णांत राधिका रमलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३२ ॥

वांकड्या अधरिं हा पावा ॥ वाकडाच डोळा डावा ॥
किति वेळ असाच पहावा ?
अब खेल करो वनमालि ! कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३३ ॥

श्वासें मज हृदयीं भरवीं ॥ नादें कीं ओढुनि नेई ॥
चुंबनें च कीं मज बनवी ॥
तव ओंठावरली लालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३४ ॥

दृढ आलिंगन दे अथवा ॥ अवकाश न त्यांत असावा ॥
एकरूप जीवाभावां ॥
तव देहिं देह मम जिरवि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३५ ॥

बघ आतां घटका भरली ॥ बोलाची बोली सरली ॥
जीवाची भाषा हरली ॥
ठायींच वृत्तिही हरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३६ ॥

जीवाचा पंची प्यारा ॥ मज आतां दिससी न्यारा ॥
मुरलीचा पिउनी वारा ॥
चहुंकडेच राधा झुकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३७ ॥

उरलें न शीत वा उष्ण ॥ कांहीं न शुभ्र वा कृष्ण ॥
एकरूप राधाकृष्ण ॥
जयनाद गात ही मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३८ ॥

चहुंकडेच आतां शांत ॥ विश्व शांत, आत्मा शांत ॥
कृष्ण शांत, राधा शांत ॥
मुरलींत शांतता भरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३९ ॥

भोगुनी तापमय उष्णा ॥ मुरलिची लागतां तृष्णा ॥
जग गाइल राधाकृष्णां ॥
ही साक्ष मनोमन मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४० ॥

ही अखंड मुरली वाजे ॥ सर्वांच्या हृदयीं गाजे ॥
मग कोण वदाया लाजे ?—॥
' कीं धन्य धन्य ही मुरलि ' ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४१ ॥

त्या नादरसाचे प्याले ॥ मनिं ' गोविंदाग्रज ' प्याले ॥
शाहीर मुरलिचे बनले ॥
मग गानिं वाजविति मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४२ ॥

सप्टेंबर, १९१२

११. हृदयशारदेस

[कोणीं कवीनें आपल्या कवितेस ‘ शब्दशारदा ’ व प्रणयिनीस ‘ हृदयशारदा ’ अशीं नांवें देऊन हें म्हटलें आहे.]

हृदयशारदे ! या कवनाचे बोल ऐक माझे !
सरस्वती शब्दाची माझी तुजला जरि लाजे.

तुझ्या मनाचा, तुझ्या जिवाचा एक एक बोल,
मम कवितेच्या जादूलागीं ठरवीलच फोल !

नवशब्दांचे घुंगुर बांधुनि रसवंती माझी,
नाचत डोलत करि शिणलेलीं मनें पुन्हां ताजीं.

तिच्या गुणांवर कुणा कुणाचे जीव गुंग कांहीं,
तरि जादूनें जादूगारच काय फसुनि जाई ?

जरी शिरावर कुणीं बांधिला अमोल शिरपेंच,
दिसतो का तो ज्याला त्याला ? स्तुतिचेंही हेंच !

शब्दांचा बाजार बदलतां जीवाची वेठ;
नको नको हें; उघड आपुल्या प्रेमाची पेठ !

प्रेमाच्या जिवलगे ! जिव्हाळा करितां रसभरती
भिन्नरंगिं हृत्तरंग रंगति उचंबळुनि निघती !

शब्दचित्र परि काढूं जातां त्यांचें उल्हासें,
रंग तयांचे उडुनी जाती निःश्वासासरसे.

जानिं जें दिसतें, मनिं जें बसतें, हृदयीं जें सलतें,
तें बोलावें—तंव हें वठतें भलत्याचें सलतें !

रस तारांचा नभीं पाझरे, भूवर नच येई;
शुष्क होउनी खालीं येतां शीतलता राही

मूर्तरसाच्या कैक अप्सरा गगनगीत गाती;
नाद विरे परि नभींच, उतरे वारा भूवरती.

हा मोत्यांचा सडा घातला वरती आकाशीं,
चमक तेवढी येते त्याची या भूमीपाशीं !

आशीर्वचनीं शब्द तेवढे धांवुनि येतात;
स्फूर्तिदायिनी इच्छा उरते तशीच हृदयांत.

तीच दशा मम होते तुजला जावें जों गाया,
हृदयभावना मूर्तिमती तूं ! कविता तव छाया !

सुकला चुकला जीव आजवर तुजवांचुनि फिरतां
हृदयशारदे ! शब्द-शारदा नको मला आतां !

धरी सांवरुनि कविता पडत्या हृदयाचा तोल !
मरत्या जीवा परी वांचवी तुझा प्रणयगोल !

प्रीतीचीं पाउलें उमटलीं जीं या हृदयांत,
जीवस्वामिनि ! किती दिवस वद बसूं तींच गात ?

प्रणयतटिनि ! तूं दूर न राहीं– करपलाच जीव;
हृदयसाक्षिणी ! प्राणरक्षिणी ! न कां येत कींव ?

तव वसतीच्या दिशेवरी जी तारा लखलखते,
नेत्रयुग्म हें तीवर खिळतें; नच कधिंही हलतें !

तव हास्याचा नाद नाचला ज्या वाऱ्यावरती,
जीव कोंडला वांचविण्याचें बळ त्याच्या हातीं.

अनंत तारा, अखंड वारा, नच माझ्या कामीं !
माझी तारा, माझा वारा, तुझ्या प्रेमधामीं !

वस्तुवस्तुवर नेत्र वठविती तव मूर्तिच एक !
जग ताराया जणूं प्रीतिचा त्वन्मय अभिषेक !

नामाचा जप तुझ्या सारखा; अश्रूंची स्मरणी—
प्रतिक्षणीं प्रतिनामें वाढे तिच्यांत एक मणी !

ध्यास मांडिला तुझा असा हा असह्य विरहानें,
कधिं येशिल, कधिं घेशिल मजला हृदयीं प्रेमानें ?

प्रीतीनें रंगलीं पावलें हृत्पटिं नाचीव;
प्रेमामृत पाजुनी, देवते ! भक्ता वांचीव!

प्रेमदृष्टिनें, प्रिये ! मिळवितां डोळ्याला डोळा,
पंचप्राणहि होतिल माझे नयनीं क्षणिं गोळा !

हृदयीं जडवीं; चरणीं तुडवीं, मग त्यां ओढुनियां,
सोक्षमोक्ष करि, तार मार वा, प्रेमाची दुनिया !

हृदयशारदे ! दर्शन परि दे, हृदयीं दे स्थान,
वक्षःस्थलिं तव पडतां पडतां येऊं दे मरण !

या प्रेमाचीं, तुझ्या यशाचीं गाणीं या नादीं
गाइन; जाइन गात गात नीं तुजसह ईशपदीं.

प्रीतिदेविच्या पायांमधला कवि घुंगुरवाळा !
प्रीतिदेवता जरा हालतां कवि करि गानाला !

त्या प्रीतीला कविनें पुसतां, " गाऊं काय गडे ? "
प्रीति म्हणे, " जा तिलाच गाई जी तव हृदयिं जडे ! "

हृदया, नयनां, ध्याना, गाना, जिनें जिंकिलेंस,
' गोविंदाग्रज ' गाइल त्या तुज हृदयशारदेस !

ऑक्टोबर, १९१२

१२. हुकमे हुकूम

करमत नव्हतें म्हणुनि एकदां असाच गेलों रानीं ॥
वसंत का — परि ऋतु दुसरा कधिं कुणीं पाहिला कवनीं ? ॥

समोर होता झाडावरती एक चिमुकला पक्षी ॥
बोलुनि चालूनि कवि पडलों मी—सहजचि त्याला लक्षीं ॥
वसंत ऋतु तो; रम्य वनहि तें; पक्षि आणि कविराय ॥
तुम्हीच सांगा रसिका, आतां हवें आणखी काय ? ॥

सत्वर कविच्या रसिकपणानें सांगितलें त्या गाया ॥
नवल वाटतें सांगण्या परि — कीं तें गेलें वायां ॥
"वृक्षावरच्या माझ्या मित्रा, कांहीं गाणें गाच ॥
गमतीखातर आणि जरासा इकडे तिकडे नाच ॥

बंधु तुझा मी—माझ्यासाठीं गड्या लाग तूं गाया ॥
हे बघ देतों कण धान्याचे कांहीं तुजला खाया ॥
स्तुति गाण्याची तुझ्या बहुपरी करिन चारचौघांत ॥
चित्रहि आणिन तुझें कशाच्या तरी खास अंकांत ॥

गाण्याची या तुझ्या शिफारस करूं अशी भरपूर ॥
कीं शाळाखातेंही वेड्या करील तें मंजूर." ॥
अशा प्रकारें फार विनविलें जीव तोडुनी साच ॥
भिकारडें तें कांहीं केल्या परंतु ऐकेनाच ॥

गा म्हटल्या जो गात नसे त्या सृष्टीचा कवि म्हणती ॥
मस्तक फिरलें हातपायही रागानें थरथरती ॥
" एक मारितों दगड असा कीं पडेल वासुनी चोंच ॥ "
म्हणुनि वाकलों तसाच खालीं आवेगानें तोंच—

लगबग दिसले स्नेही माझे– संपादक त्या –ह्याचे ॥
म्हणूं लागले, " भले ! तुम्हांला कुठें कुठें पाह्याचें ? ॥
या अंकाचा चालू तक्ता (फर्मा) होत नाहिं भरपूर ॥
कामाचा खोळंबा झाला, द्या कांहीं ' मजकूर ' ॥

वसंत–अंकीं वसंतवर्णनपर कविता चालेल ॥
परंतु झटदिशिं करा; नातरी काम उगिच लांबेल ॥
सरासरी द्या खरडुनि ओळी अठरापासुनि वीस " ॥
ऐकिलें न हें तों कवनाची झाली स्फूर्ति कवीस ॥

झाडावरचा पिसाट कवि तो तसाच टाकुनि रानीं ॥
चला रसिकहो लांबी रुंदी नीट ठेवुनी ध्यानीं ॥
वसंतकाळीं त्या वर्णाया वनांतुनी माघारी ॥
' गोविंदाग्रज ' कवीश्वराची घरीं परतली स्वारी ॥

१०–१२–१९१२, पुणें

१३. घुंगुरवाळा

[जगाच्या संगीतांत शब्दमय काव्यापेक्षां निःशब्द–किंबहुना, नादशून्यसुद्धां–काव्याचाच भरणा विशेष आहे. अल्लड मातेला सातआठ महिन्यांच्या चिमुकल्यानें उत्कट आनंदानें वाळा वाजविला म्हणजे एकाग्रतेनें ऐकत राहावेंसें वाटतें, तें याच कारणामुळें.]

वाजिवरे वाळा ! वेल्हाळा ! रुमझुम् घुंगुरवाळा ! ॥ ध्रु० ॥
अस्फुट विश्वाचें । प्रेमाचें । गाणें आनंदाचें—

वदलों जें नादीं । संवादीं । तुझिया जन्माआधीं—
पहिल्या प्रीतीचे । गमतीचे । कांहींसे भीतीचे,

वाळा ! ते बोल । तूं बोल । आज मनीं जे खोल.
रात्रीच्या काळीं । जो बसली । ब्रह्मानंदीं टाळी,

मन तेव्हां बाणे । जें गाणें । अस्फुट मंजुळवाणें,
धीर न परि हृदया । उघडाया । उघडपणें तें गाया !

वदलों मग पाहीं । दोघेंही । लाजुनि कांहीं कांहीं !
हृदयीं खळबळलें । दरवळलें । विना ऐकिल्या कळलें !

गाणें मंजुळ तें । झुळझुळतें । तुझिया वाळ्याभंवतें !
वाळा हाल्रूं दे । बोल्रूं दे । आनंदें डोल्रूं दे.

एकच हा चाळा । वेल्हाळा । घे रे तान्ह्या बाळा !
एकच पायाचा । वाळ्याचा । नाच गोड बाळाचा—

ऐकुनि आनंदें । त्या छंदें । घर सगळें नाचूं दे !
' गोविंदाग्रज ' ही । कवनांहीं । त्या छंदावर गाई !

फेब्रुवारी, १९१३

१४. द स रा

[रूढीचें सीमोल्लंघन हाच समाजाचा दसरा.]

चला आज हा आला दसरा !
पाउल पुढतें टाकायाला,
सीमोल्लंघन करावयाला,
आनंदानें नाचायाला,
सणांमधे सण हाच खरा !

चौमासांला आतां विसरा !
मुसळधार तो पाउस वरला,
तुडवित पायांखालीं चिखला,
शेत पेरिलें येत पिकाला,
येतां आनंदाचा दसरा !

पहिल्या दुभत्या गाई विसरा !
उन्हाळ्यांत त्या उडाल्याच ना ?
त्या गाईंच्या खिल्लारांना
नव्या दमानें सोडा राना
चला खाउं द्या पहांटचारा !

करा जरासा मुखडा हंसरा !
आतां कां हीं तोंडें रडवीं ?
कडवीं बीजें करी गोडवीं,
फुटलें तुटलें पुन्हांहि जडवी,
आला ना तो तुमचा दसरा !

चला रूढिवर आतां घसरा !
टाकुनि सीमा मृत धर्मांच्या,
दंभाच्या या अंधपणाच्या,
जुनेपणाच्या, अहंपणाच्या
सीमोल्लंघनकालचि दसरा !

जुन्या मतांचा जाळा कचरा
नव्या मतांचे जे राऊत,
खरेखुरे मायेचे पूत,
येऊं द्या धैर्याला ऊत,
नका हातचा दवडूं दसरा !

नका हातचा दवडूं दसरा !
जुन्या ऋषींना सलाम ठोकुनि
करा तयारी छाती ठोकुनि
आजकालच्या ऋषींमागुनी
जा तिकडे नेइल हा दसरा !

श्रुतिस्मृतींना आतां विसरा !
अंधभक्तिचा पांगुळगाडा
मोडुनि तोडुनि उपडा पाडा !
पाताळीं तो नेउनि गाडा !
करा साजरा यापरि दसरा !

नेट धरा धीराचा जबरा !
खुल्या मनाचा अबलख घोडा
जीन नको उप्लाणी सोडा !
जेरबंद वा लगाम तोडा !
सीमोल्लंघनकालचि दसरा !

जुन्यापुराण्या चिंध्या विसरा;
जरि–पटका घ्या सुधारणेचा !
भगवा झेंडा नव्या मताचा !
नव्या दमानें फडकविण्याचा
मानवधर्माचा हा दसरा !

नव आशेच्या तृणांकुरांचा
तुरा शिरावर; चढवा साज,
मढवा न्यायाचें शिरताज,
समचित्ताचे बरकंदाज,
चला जमूं द्या जमाव तुमचा.

काळाचें मैदान अफाट,
दिसतां कोठें खंदक खांचा
द्या घोड्याला अमीन टांचा
वाऱ्यावरच्या करवा नाचा
कापा रस्ता आटोकाट !

चला निघूं द्या असली स्वारी;
जुनाट पोकळ नगारखाना
उंटावरला कुणी शहाणा
वाजवितां, त्या आधीं हाणा !
घ्या कृष्णाची करीं ' तुतारी ' *

रूढीच्या किल्ल्यावर स्वारी,
' अगरकरां 'ची झडवा नौबत !
' भागवतां 'ची धराच हिंमत !
' केशवचंद्रां 'चें घ्या चिलखत !
फुंका ' कृष्णा 'चीच ' तुतारी. '

रूढीचा गड खालीं उतरा,
पाकोळ्या घुबडांना उडवा,
जिवंत सोनें अखंड लुटवा,
कृपण मनाचा रस्ता खुटवा.
असा साजरा कराच दसरा !

* या गाण्यांत ' केशवसुतां 'च्या ' तुतारी ' या सुधारणाप्रेरक जोरदार गीताचा उल्लेख ' कृष्णाची तुतारी ' या नांवानें केलेला आहे.

कसले पूर्वज घेउनि बसलां ?
होते मोठे सोन्या भरले
त्यांचें आतां काय राहिलें ?
त्यांचें त्यांच्या मागुनि गेलें.
शिक्का कायमचा तो कसला !

उगाच खाउनि बसतां हाय !
पूर्वज आले चार पावलें,
एकसारखे पुढें सरकले,
म्हणुनिच ना ते इतके आले ?
त्यांना पूर्वज नव्हते काय ?

कुंभारासारखेच लोटे,
खोटें ठरतें तत्त्व आज तें.
पूर्वज संतत पुढें चालते
घायकूत ही नसती धरिते
बडे बापके तुम्ही बेटे !

रडत बैसले महारमांग.
दीनपणाला गर्वें छळतें,
अज्ञानाला भिउनी पळतें,
त्यां वर ध्याया नच जें वळतें
उच्चत्वा त्या लावा आग !

थांबा, ऐका देउनि कान—
सुकल्या हातीं बाला कोमल,
तशाच विधवा करिती तळमळ;
फत्तर फुटतिल येउनि कळकळ.
कुठला पोकळ गताभिमान ?

चला उठा रे बाधा कंबर !
तुमच्या पुरती ही घी—शक्कर
टाकुनि, रूढीशीं द्या टक्कर !
युद्ध माजवा रे घनचक्कर !
फोडा कुजकें हें अवडंबर !

गेल्या धर्माचें हें भूत
पाहुनि बसला कां रे भीत ?
नव्या मतांचे भालाईत
घोडे अपुले या उडवीत,
नातरि रडते व्हा राऊत !

अनंतकाळाचें मैदान,
हिम्मतवाले चाबुकस्वार,
उत्साहाची करि तलवार,
चित्साक्षीची ढाल तयार,
घोडा फिरवा रानोरान !

सरता काळाचें मैदान
घोडा उडवा मग आकाशीं,
भिडवा नेउनि स्वर्गापाशीं
पूर्णपणाशीं ईशपदाशीं,
तरीच होइल दसरा छान !

कुणी मनाचा असेल कच्चा
करील त्यालाही मनशूर
या गाण्यांचे गाउनि सूर
' केशवपुत्रा 'चा महशूर
' गोविंदाग्रज ' चेला सच्चा !

ऑक्टोबर, १९१३

१५. जगाचें गाणें

[केव्हांहि पहा, जग उगवत्या सूर्याला अर्घ्य देत असतें.]

नमोऽस्तु ते! धन्य एक सकल जगीं तूंच! उगवत्या रवे!

भावगुणीं जी अतुला। भक्तीनें अर्घ्य तुला,
स्वीकारी या क्रतुला। पुण्य ज्यांत सांठवे.

गगनिं सदा जरि असती। तरि अमुच्या नयनांसी
काल न तूं दिसलासी! आज तुझे कर नवे।

थोर हृदय परि तव हें। अपराधा नच पाहे,
गतवृत्त न मनिं राहे। फिरुनि कधिं न आठवे!

मावळले काल रवि। वार्ताही ती न हवी!
तेज तुझें त्यां लपवी। स्वकर पसरि नवनवे!

जो प्रकाश काल रमे। आतां तो तिमिर गमे!
हा प्रकाश कधिं न शमे। तव करिं जो संभवे.

थोर तूंच! धन्य तूंच। तेजोनिधि दिव्य तूंच!
नयनिं मनीं एक तूंच। इतर कांहिं नाठवे!
झालें मनिं हेंच ठाम। कीं रवि तुजलाच नाम!
तेजाचें तूंच धाम। सांगावया का हवें?
स्तुति आतां इतरांची। कधिं नाहीं व्हायाची!
वंदन हें तुजलाची। सतत, उगवत्या रवे!

जुलै, १९१४

१६. ती कोण?

दूरस्था जलधीकडे स्वहृदया नेते नदी वाहुनी,
शोधाया रसिकास नित्य कविता हिंडे, न आशा तुटे;

भूलोकावर राहते कुमुदिनी चंद्राकडे पाहुनी,
रात्रीमागुनि धांवतो दिवसही, कीं भेट व्हावी कुठें?

जीवाचें जगणें असेंच असतें सापेक्ष प्रेमावरी!
डोळेंभेट दुरून; भाव अथवा आशाहि त्याला पुरे!

मी हें पाहुनि जीवबंधन असें शोकार्त होतों परी,
कांकीं या मम लक्ष्यशून्य हृदयीं कांहीं न आशा स्फुरे!

ओठांशीं भिडतें रहस्य मनिंचें— सांगूं कुणाला परी,
अश्रू हे नयनींहि— माळ करुनी घालूं कुणाच्या गळां?

आलें हें भरुनी रितें हृदयही— देऊं कुणाच्या करीं?
आला दाटुनि कंठ— हाय! रडुनी कोठें करूं मोकळा?

जी माझ्यास्तव, मी जिचें सकलही; आधार जी जीवनीं
देवा! भेटवि— दाखवी तरि मला ती कोण देवी जनीं?

ऑगस्ट, १९१४

१७. अरुण

अहा ! उगवला पहा अरुण हा उधळित तेजाला.
जगा जागवी, तसा जागवी कविच्या चित्ताला,

जसा उडवि हा अरुण चहुंकडे गगनीं रंगाला !
तसा पहा कवि उडवी अपुल्या चित्त–तरंगाला !

विश्वसूत्रधर सारुनिया करिं पडदा रजनीचा
जगद्रंगभूवरि का उडवित गुलाल गगनींचा ?

करी मंगलाचरणा मंजुल द्विज गुंजारव हा,
येत्या संसाराची नांदी चाले काय अहा !

पूर्वदिशेवर लाल रंग हा कोण कुठुनि उधळी ?
किंवा फुटली तिच्याच हृदयीं प्रेमाची उकळी ?

रविसदनाच्या गवाक्षास ही काय लाल कांच ?
पल्याड लपलें तोंड तयाचें दिसेल आतांच !

प्रातःकाळीं गगनपुष्प कीं सूर्याचें फुललें ?
सुगंधमकरंदांचे रस हे चहूंकडे झुकले ?

सदा सर्वदा जगदुद्धारा धरिती ज्या घेर
त्या मंगल सरितांचें आहे का हें माहेर ?

कुणी महात्मा विश्वोद्धारास्तव तप आचरितां
उचंबळुनि का वाहत त्याच्या हृदयाची सरिता ?

गत पुण्याच्या पुष्करणींतुनि तेज काढण्याला
उडी रवीनें घालितांच कां फेस उचंबळला ?

अखंड सौभाग्याची सरिता माझी भूमाता
काय लाविते कपाळभर ती हा मळवट आतां ?

कीं सोडुनि जी अम्हां चालली कष्टें निस्तूळ
महाराष्ट्र—लक्ष्मीची त्या ही दिसे पायधूळ ?

भरतें स्वर्गीं ये पितरांच्या करुणारसरंगा,
अम्हां आळशांवर मग ये कीं पूर्वपुण्यगंगा !

कल्पलतांवर फुलें बहरतां सडा परागांचा
काय तरंगे स्वर्गंगाजलिं तांबुस रंगाचा ?

दिनरजनींच्या फटींतून या फार दूर ओंड
दिसतें कीं हें कालगर्भिच्या स्वर्गाचें तोंड ?

हा रजनीच्या उदरीं दिसतो गर्भचि दिवसाचा,
कीं काळाचा बाळ नवा हा नव्याच नवसाचा !

दिनरजनींचा, शुभाशुभांचा, पापापुण्यांचा,
मंगल संगम रंगपटचि हा दावित गगनाचा !

काय निघाला मानसपुत्रचि विराट पुरुषाचा
विश्वैक्यास्तव मिरवित हा ध्वज विश्वसमत्वाचा ?

विश्वहितास्तव रोज सोडि जो रविला गगनांत;
पुराणपुरुषाचा कीं उघडा पळता तळहात ?

विश्वहितपरा ही ख्रिस्ताची रक्तमया माया,
महंमदाच्या पैगामाची किंवा ही काया ?

शांत रसा या अभंग वाणी प्रसवे तुकयाची,
दया परतली कीं बुद्धाच्या उदार हृदयाची ?

दिव्य भावना भक्तमनीं ज्या त्यांची ही मूर्ति,
भावि कवींच्या रसवंतीची कीं अस्फुट स्फूर्ति ?

आज निपजल्या प्रीतीचा हा मंगल अभिषेक,
जगदीशाच्या कृपावृष्टिची कीं पहिली फेक ?

पतिव्रता गतसती जयांचें अग्निशयानिं निजणें
अखंड सौभाग्याचें त्यांचें किंवा हें लेणें ?

यज्ञकाळची ही रामाची सोन्याची सीता,
येत्या अवताराची छाया, कीं रक्तस्फीता ?

कीं, भवितव्या देवीच्या या विमल दुग्धधारा
धांवत सुटल्या, परितोषाया विश्व शुद्ध सारा ?

उद्धाराया पुन्हां धांवली किंवा भवभीतां
श्रीकृष्णाच्या मनिं उरलेली श्रीभगवद्गीता ?

भावि कालचें हें स्वर्गाचें स्वप्न असे काय ?
ब्रह्मस्वाचा भावि सगुण कीं तेजोमय काय ?

विश्व रची जी आधीं, करि मग वृद्धि पुढें त्याची,
' आज ' रचाया आली का ती इच्छा ईशाची ?

ब्रह्मपदाच्या किल्ल्यावर कीं फडके जरिपटका ?
चिरंतनाची सनद मानवां, तिचा ताम्रपट का ?

अंत न पाही भगवंताला आली काय दया ?
चिन्मंगल मग उभें नभीं हें भुवरिं उतराया ?

अहा ! तयाच्या स्पर्शें होई शुद्ध हृत्तरंग,
दिव्य दृष्टिला पुरता कळला अरुणाचा रंग !

मना ! कल्पना पुरे ! प्रभूची हीच असे जाण
सौंदर्याची, मांगल्याची, प्रेमाची खाण !

प्रीतिरसाच्या, सौंदर्याच्या, देवींच्या मूर्ति
नित्य निर्मि ही परमेशाची अरुणमया स्फूर्ति !

आज उद्यांच्या महाकवींनो ! हृदयिं नीट ठेवा
प्रेमरसाचा, मांगल्याचा हा अद्‌भुत ठेवा !

अरुण-रसानें याच रंगवा मनिंचीं परि चित्रें !
रंगवीत जा तशीं उद्यांच्या देवींचीं चित्रें !

या रंगानें रंगवितों मी माझ्या हृदयाला,
पडद्यापडद्यावरी काढिलें चित्राचित्राला !

एका पडद्यावरि परि रंगे प्रेमचित्र एक;
हृदयाच्या हृदयांतिल माझ्या तोच शिलालेख !

त्या चित्राचा, त्या पडद्याचा, मम गाना धीर;
त्या चित्रांतिल देवीचा मी विकला शाहीर !

मरतां मी, तो जपाच माझ्या हृदयाचा पडदा;
त्या देवीचा झालों अगणित जन्मांचा बंदा !

तिच्या गालिंचा अरुण सारखा, लज्जे ! वाहूं दे !
'गोविंदाग्रज' कविच्या 'अरुणा' त्यांतच राहूं दे !

सप्टेंबर, १९१४

१८. निद्रागीत

नीज गुणी बाळ झणीं शान्त यावरी—
गाउं किती ! कुंठितमति, नीज झडकरी !

विश्वाच्या स्नेहरसीं मग्न जाहलें,
प्रेमाच्या अश्रुजलें बाळ नाहलें,
मायेची तीट गालिं, चित्र जणुं हले,
सुयशाचें दुग्धपान गोड त्यावरी !

हृदयाचा केला हा पाळणा नवा,
बांधाया ममतेचा पाश मग हवा,
हृत्तरंग हलवि तया करुनि मृदु रवा,
ब्रह्म सगुण बाळरूप रमत अंतरीं !

माता करि मंगलमय गायना अहा !
प्रेमभरें विश्व त्यांत रंगलें पहा;
सोड गड्या ! हट्ट तुला शोभतो न हा,
अजुनि तुजसि नीज न ये—सांग कां तरी ?

नोव्हेंबर, १९१४

१८. भीमकबाळा

[माझ्या ‘ वेड्यांच्या बाजारांत ’ एका उपवर मुलीच्या तोंडीं हें साधें गाणें तिचीच स्थिति वर्णन करण्यासाठीं घातलें आहे. गाणें त्या मुलीनेंच केलें आहे, अशी कल्पना आहे. माझी स्वत:ची एवढीच कविता मला आवडते.]

(चाल : यादवराया भाई याहो)

भीमकबाळा नी वेल्हाळा टाकुनिया गोपाळा।
निश्चय केला बंधुवरानें द्यावी शिशुपाळा ॥

विवाहकाळीं खळ तो आला तंव राजसबाळा।
शोकभरानें विव्हळ झाली, दोष देइ भाळा ॥

“ अजुनि तरी या दासीसाठीं या हो गोपाळा।
काळवेळ ही जवळी आली, संकट हें टाळा ॥

ऐन समयिं का निष्ठुर झालां ? काय असें केलें ?
दीनांवरिचें प्रेम सदाचें आज कुठें लपलें ?

कधिं पाहिनसें झालें मजला सांवळि ती काया।
कधिं वाहिन ही काया माझी देवा तव पायां ?

कधीं सांठविन रूप मनोहर या नयनीं देवा ?
मिळेल केव्हां अभागिनीला प्रेमाचा ठेवा ?

नका करूं छळ याहुनि माझा अजुनी घननीळा।
वाट बघूं किति घेउनि हातीं अश्रूंची माळा?

किती आळवूं परोपरीनें? कंठ किं हो सुकला।
तरी यावया अजुनी माझा माधव कां चुकला?

सर्वसाक्षि भगवंता! आतां अंत नका पाहूं।
—कीं विषपानें प्राण तरी हा पदकमला वाहूं।

मीच अभागी; म्हणुनी आपण अजुनी नच आलां।
ब्रह्म सगुण जें दुर्लभ सकळां; मिळे कसें मजला?

रडतां यापरि अश्रुजलानें पदर भिजुनि जाई।
ऊर भरुनि ये—शब्द न चाले—कवन विरुनि जाई॥ १॥

१९१४

२०. ओसाड आडांतील एकच फूल

होता एक जुनाट आड पडका, ओसाडसा जो असे,
कोठेंसा, कधिंचा, विशेष नव्हता कोणास तो माहित;
होतें काय तयांत हें नच कधीं कोणी पहाया बसे,
नाहीं जात कधीं तिथें कुणि जिथें नाहीं स्वतांचें हित !

होता आड खरोखरीच अगदीं तैसा दिसायास तो,
जो जैसा दिसतो जगास दुरुनी, तैसाच तो भासतो;
घेतो कोण उगाच कष्ट इतके लोकीं ग्वऱ्याखातर !
'आहे भूत तयांत खास !' वदती ऐसेंहि कोणी तर

बोले वाइट त्यास कोणि, नसती होती वदंता जरी,
लोटी सृष्टिहि त्याप्रती जरि तशा त्या आडमार्गावर,
टाकीना नुसती जरी नजरही कोणी बिचाऱ्यावर,
देवानेंहि दिलें असेंच नव्हतें टाकून त्याला तरी !

देवाला करणें—विचित्रच तरी आहे किती गोष्ट ही,
होतें नाचत एक फूल तसल्या ओसाड आडांतहि !

[२]

पानांची गरदी लता करिति त्या आडाचिया भोंवतीं,
वाटे अंथरलें जणूं दफन तें जीवंत तोंडावरी;
काळीभोर कभिन्न गर्द विलसे छाया मधें खोल ती,
आडांतील जलांतही मिसळुनी त्यालाहि काळें करी !

आडाच्या असल्या भकास उदरीं होतें तसें फूल तें;
प्रेमाचा मृत अश्रु जेवीं गिळिला जीवन्मृताच्या मनीं;
केव्हांही नच लागला सुमनसा वाराहि बाहेरुनी;
काळोखांतिल तेवढेंच जग तें होतें तयाभोंवतें.

पुष्पाचें वळलें असे मुख सदा पाण्याकडे खालती,
श्वासानें जणुं त्याचिया चिमुकल्या लाटा जलीं हालती;
केव्हां तन्मकरंदबिंदु पडतां जीं वर्तुळें चालतीं,
घालाया रमणीकरांत बघतां तेव्हांच मागाल तीं !

येई एक कसाबसा तरि सदा तेथें रवीचा कर,
पुष्पाचें प्रतिबिंब तो जलिं करी त्यालागिं दृग्गोचर.

[३]

त्या चित्राप्रति भावबद्धनयनें आशादृशा पाहणें—
हा नित्यक्रम भाबड्या सरळ त्या माझ्या फुलाचा असे;
त्याला सर्वहि वाहणें, विरुनिया त्याच्यामधें राहणें,
आशा एकच एवढी मनिं सदा वेड्या फुलाच्या वसे.

त्याचा वास असे मनोहर सदा, शंका नसे याविशीं,
या भावें परि गंध जो दरवळे न्यारीच त्याची मजा !
केव्हांही हलतांच फूल पवनें खेदास देते रजा,
प्रेमानें डुलतां परी करितसे वृत्तीस वेडीपिशी !

हांसे फूल जलांतल्या बघुनियां त्या स्वीय चित्राकडे,
हांसे तेंहि तसेंच तों अधिक हें हांसें तसें बापडे;
नाचे हें पवनांत, तेंहि तिकडे पाण्यामधें बागडें,
‘ माझा भाव तयाप्रती कळतसे ’ मानीत हें बापडें;

जोडीचा महिमा असा चहुंकडे; धिक् सर्व जोडीविणें !
लाभे जोड तरी कुणास न रुचे शून्यांतलेंही जिणें ?

[४]

खालीं तोंड करून चंचल जलीं पाहून वेड्यापरी
भावाचे अपुल्याच रंग वठवी त्या प्रेमचित्रावरी;
घेई यापरि बांधुनी उगिच तें जीवास आशागुणीं,
हांसूं मात्र नका म्हणून कधिंही माझ्या फुलाला कुणी !

त्या आशेंत रहस्य काय लपलें जाणावयाला जरा—
वाऱ्यानें करपून जातिल अशीं व्हावीं फुलांचीं मनें;
चित्रें चंचल जीं अदृश्य उघड्या डोळ्यांस भावाविणें
पाहायास तयांस नीट तुमचे डोळे फुलांचे करा !

भावाचे अपुल्याच रंग बघणें वाटेल तेथें मना,
त्या वेड्याबगड्या फुलांतच असे का तेवढ्या दोष हा ?
मोठे पंडित काय लाविति दिवे, ते एकदांचे पहा,
कोणीं काय कधीं कुठें बघितलें जें ये विकारांत ना ?

जों तो या जगतावरी पसरतो छाया मनाची सदा
निःश्वासें तुमच्याच सृष्टि करपे, तेव्हांच नी तापदा !

[५]

कांहीं काळ असाच फूल गमवी आशा पुढें वाढली;
चुंबावें जलिंच्या फुलास म्हणुनी तें मान खालीं करी;
वाऱ्यानें मुख लागतांच उदका छाया विराली जलीं,
पाणी मात्र पडे मुखीं सहज तों, तैसेंच आशेवरी !

त्या धक्क्यासरसेंच फूल मग जें कोमेजलें एकदां,
नाहीं तें हंसलें पुन्हां ! विकसलें नाहीं पुन्हां तें कदा !
आशेनें दुसऱ्या दिनीं फिरुनि तो आला रवीचा कर,
गेला खिन्न मनें, परी न चमके त्या प्रेतमात्रावर.

पाण्यामाजि पुढें गळून पडलें तें फूल वेडें पिसें,
पाताळांत कुठें असेल दडलें का प्रेमनिर्माल्य तें ?
छेः छेः ! प्रेममय स्वरूप धरुनी भूतापरी हिंडतें,
कोठें आज उजाड जें, अजुनिही तेथें कधीं तें दिसे !

तें मेलें म्हणुनी उणें न ठरतें; मच्चित्त त्याला भुले;
मेलेल्या हृदया मदीय असलीं वाहीन मेलीं फुलें !

नोव्हेंबर, १९१४

२१. फुलें वेंचिलीं पण—

[प्रेमस्थान नाहीं अशा मनुष्याला चांगल्यानें सुद्धा खेद होतो.]

पन्हाळगडचा पठार सगळा घालुनि पायांखालीं ।
फुलें जमविलीं तऱ्हेतऱ्हेचीं जीं जीं हातीं आलीं ॥

शेवंतीचा गेंद हांसरा, शुभ्र मोगरा फुलला ।
मदनबाण हा पाहुनि असला पुष्पबाणही भुलला ॥

नाजुक जाईचीं हीं बाळें; गुलाब ताजा छान ।
हीं इवलालीं रानफुलेंही रंगें हरिती भान ॥

ही तुळशीची मंजुळ, तैसा सबजा महंमदाचा ।
भू-कमळें हीं, अनंत फुलतां औरच वास तयांचा ॥

किती आणखी सांगूं नांवें—आणि कशाला नुसतीं !
हेंच पुरे कीं सगळीं होतीं जीं वासें मुसमुसतीं ॥

फुलवंतीनें ओंजळ माझी भरुनी लागे शीग ।
सुगंधि सौंदर्याचा नाचे हातावरती ढीग ॥

काव्यभरानें तरुण नयन हे नवतेजानें न्हाले ।
प्रणयरसानें हृदयहि माझें उचंबळुनि वर आलें ॥

" फुलें वेंचिलीं—पण—आतां हीं द्यावीं कोणालागीं ? "
राक्षसवृत्ति स्मरणदेवता क्षणांत झाली जागी ॥

" हतभागी हा जीव एकला; प्रीतिदेवता नाहीं।
मोडुनि पडलें हृन्मयमंदिर शतधां आघातांही ॥

निष्प्रेमाचें जीवन माझें रूक्ष चिंतनीं जावें।
संकल्पचि हा वरला ठरला; कां तें दैवा ठावें।

कांट्यांवरि या कोमल हृदया टाकुनि देवा क्रूर।
कुठें फुलांची धनीन माझी दिली दवडुनी दूर ?

कृतकर्मांचीं फळें भोगणें अवश्य जीवा जागीं या।
गुदस्त तें गुलदस्त; नको तें पुनःपुन्हां मनिं याया " ॥

अभंग निश्चय अशा प्रकारें कितीकदां जरि केला।
या पुष्पांसम मृदुहि कारणें दुभंगती परि त्याला ॥

वृत्ति बावरी झालि, आंतल्या आंत बिचारी रडली।
जीवाचीं नयनांतुनि पुष्पें त्या पुष्पांवरि पडलीं ॥

जीव जाहला जड; तीं हातीं पुष्पेंही जड झालीं।
" फुलें वेंचिलीं पण–पण–आतां देतों टाकुनि खालीं ॥

चिरंमृताला हवा कशाला हा कसला हव्यास ?
जिवंत फुलवंतीचा असला दुःखप्रद सहवास।

डोळे असुनी अंध असा कुणि तुडविल यांना पायीं।
रसिक कुणी प्रेमांध उचलुनी अर्पिल रमणीहृदयीं ॥

ज्या देवानें असे मांडिला असला निष्ठुर खेळ।
असेल त्याला बसवायाचा तसाच कांहीं मेळ ॥

त्याचीं त्याला फेंकुनि देतों; हें ब्रह्मार्पणमस्तु ।
कुठेंहि पडतां पावतील त्या विश्वचि त्याचें वास्तु ॥

नाजुक असलीं फुलें अशा या माझ्या हृदयासाठीं ।
देवाजवळी दाद मागतिल लागुनि त्याच्यापाठीं. "

देत उधळुनी फुलें अर्पितां देवा चहूंकडेही ।
'गोविंदाग्रज' तशीं फुलें हीं रसिकां तुम्हां देई ॥

जानेवारी १९१४, अथणी

२२. ‘ दिव्य प्रेमाची जाति ’

संध्यापट गगनीं पसरी।
तारांची राणी हंसरी॥
कधीं गालिचा अरुणाचा।
करि ती तेजस्वी नाचा॥
शुक्रतारका अशी नभा।
नवी नवी देई शोभा॥
तारा गगनीं
परि भूवरुनी;
बघतां नयनीं
जी संचरते हृदयीं, ती।
दिव्य प्रेमाची जाति॥ ध्रु० ॥ १ ॥

न मिळे अवसर अभिलाषा।
‘ दे घे ’ची नाहीं भाषा॥
भाव आमचा थरारला।
तरि दादहि त्याची न तिला॥
एखाद्या किरणापुरता।
प्रेमबंध होतो पुरता॥
जिच्या जिवाला
तिळ मोबदला
नकोच कसला;
निराश जन्मापासुनि ती
दिव्य प्रेमाची जाति॥ २ ॥

प्राण चंद्र ज्या कुमुदांना।
काय जाणतो तो त्यांना ?
फुलें हंसति पाहुनि रविला।
कळे न परि त्याचें त्याला॥
चंद्रकांत मणि पाझरती।
चंद्र फिरे वरच्यावरती॥

कवि कोठेंतरि,
तत्कविता परि
फिरे दिगंतरिं,
रसिकमनें मग कविवरती।
करिती ती दिव्य प्रीति॥ ३॥

सौंदर्याचा उत्कर्ष।
कुठें असे तरि दे हर्ष॥
दिशाकाल होउनि सान्त।
त्या वृत्तिंत विरघळतात॥
दर्शन— किंवा स्मरण पुरे।
तन्मयता देहीं प्रसरे॥

प्रभुची शोभा
दिव्य यशोभा
हरिते लोभा;
तदाकार करिते वृत्ति।
दिव्य प्रेमाची जाति॥ ४॥

सौंदर्याच्या ज्या श्रेणि।
तीं देवाघरचीं लेणीं।
जिवास होतां जाणीव।
देहाची सांडी शींव॥
उदास वृत्तीचा प्रसर।
स्वार्थाचा पाडी विसर॥

सौंदर्यानें
ऐश्वर्यानें
रंगुनि जाणें
दिव्य जीवनें तीं लोकीं।
तच्चिंतनीं तदालोकीं॥ ५॥

प्रेमविषय अपरंपार।
सूक्ष्म-रूप भव्याकार॥
निरभिलाष तन्मयता ती।
दिव्य प्रेमाची जाति॥
कौतुक, विस्मय, आश्चर्य।
शून्यवृत्ति किंवा सभय॥

अनेक परिचीं
त्या प्रेमाचीं
रूपें साचीं
आविष्करणीं जाणविती।
दिव्य प्रेमाची जाति॥ ६॥

फेब्रुवारी १९१४, म्हापसें

२३. पुनर्विकसन

दयाधना ! विनति करित मन तुज हें चिरविरहें तापतां !

धन्य विश्वरचना ही । यथासांग सर्व कांहिं
न्यून तींत मुळिं नाहीं । मत्सरेंहि पाहतां !

वस्तुवस्तुमात्राला । नाशकाल जरि दिधला,
तरि फिरुनी उदयाला । काल असे तत्त्वतां !

अस्तंगत सूर्याला । सुप्रभात उदयाला,
शुक्लपक्षिं चंद्राला । फिरुनि वरी पूर्णता !

वर्षाऋतु समयाला । प्रतिवर्षीं ये चपला,
प्रतिवसंत वृक्षाला । जन्म नवा आणिता ।

भरतीचा नियतकाल । जलधीचे हरित हाल
रात्रीं नक्षत्रजाल । वरि नवी अपूर्वता ।

पाहुनि हें नवविकसन । सुप्रसन्न होइ मन,
परि विचारि दीनवदन । बालक हा नेणता !

या मदीय चिरनिराश । जीवन्मृत मानसास
पुनरपि उमलावयास । काल दिला कोणता ?

डिसेंबर, १९१४

२४ हालत्या पिंपळपानास

[राहत्या घराच्या खिडकीसमोर पिंपळाचें पान वाऱ्यानें सारखें फडफडत होतें. परमेश्वराच्या इच्छेवांचून पानसुद्धां हालत नाहीं; या लौकिक श्रुतीवरून पुढील विचार सहजच मनांत वावरूं लागले.]

कोवळ्या हालत्या चिमण्या पिंपळपाना !
कल्पना हले तुज बघुनि असें हलताना !

निजशाखेच्या या शेवटच्या टोंकाशीं
कां इकडुनि तिकडे सांग सारखें फिरशी ?
हा हिरवा, तांबुस रंग काळसर कांहीं;
तूं भिरभिर फिरतां स्पष्ट भेद नच राही.

या झुळझुळत्या वाऱ्यानें नाचसी,
कोंवळ्या सूर्यतापानें तळपसी,
आपल्या मिश्र रंगानें झळकसी,

तुजकडेच माझें लक्ष सारखें लागे,
बांधिलें तयाला गूढ कांहिं अनुरागें ।

जीं गूढ अप्सरागीतें नाभीं पाझरती,
तीं वहात येती खालीं वाऱ्यावरती ।
ऐकुनी तयाचे सूर मुके नवलाचे,
या हृदयकंपनें जीव काय तव नाचे ?

कीं जगीं ताप जो सारा उसळला,
रवितेजामाजिं भरारा मिसळला,
लागतां तयाचा वारा, कोमला,

थरकांप होत हा तव कोमल देहाचा!
वद नाच भीतिचा कीं हा आनंदाचा?

हें तुझ्याच दुःखें हृदय असें तडफडतें?
विश्वैक्यवृत्तिची ध्वजा काय फडफडते?
तूं स्वयें हालसी, कीं तुज कोणी हलवी?
सुखदुःखीं झुलसी स्वतां इतर कीं झुलवी?

कळतसे तुझें तुज का हें हालणें?
कीं दुसऱ्यासाठीं आहे चालणें?
कीं भावावांचुनि पाहे डोलणें?

तव अस्तित्वाचें ज्ञान असे कां तुजला?
तुज इच्छातृप्ति क्रियाभेद का कळला?

तुजभंवती जी ही सृष्टि असे पानांची,
कल्पना असे का तिला तुझ्या नाचाची?
रस एकच तरुचा तुम्हांमधूनी वाही—
सुखदुःखभाव ही जोडि तुम्हां कीं नाहीं?

विश्वेंच्या विश्वें सारीं यापरी
स्थलिं भिन्न, भिन्न आकारीं, भूवरीं
नांदती गड्या कांतारीं कितितरी!

जाणीव तुम्हांला परस्परांची का रे
जीवैक्य असे कीं, भिन्न भिन्न जग सारें ?

क्रम हाच काय वद तुझ्या जीवनाचा रे ?
परिणाम करित का सृष्टीवर हें सारें ?
कुणि चित्रगुप्त हें लिहून ठेवित आहे ?
कीं स्वैरनदाच्या ओघावर हें वाहे ?

हें अवश्य जग चालाया कां असे ?
कीं नसल्याहुनिही वायां हें पिसें ?
स्फूर्तिची कुणाच्या काया हलतसे ?

मम नयनिं चित्रसम जाउनि बैसायाचें,
इतुकेंच कार्य का सांग तुझ्या नाचाचें ?

मम करीं कपाळीं दुर्दैवाच्या रेषा
मजसाठिं लिहिनि चिरदुःखभोग हा पेशा !
परि असति तुझ्या तर रेषा साऱ्या अंगीं,
दुःखही असे का तितुकें त्यांच्या संगीं ?

कीं वाऱ्यावरच्या ताना यापरी
उमटल्या अशा फिरतांना, तुजवरी ?
त्या फिरुनि फिरुनि घेतांना अंतरीं—

निजनादब्रह्मीं गुंग होउनी डुलसी !
तें गीत आंतल्या आंत ऐकुनी खुलसी !

कीं दुर्दैवाच्या किंकाळ्या, या ताना,
तव कोमल हृदयीं ठेविति वण जातांना ?
खालतीं पडुनि मग मातिंत मिसळुनि जाया,
तूं फडफड करिशी अशी भूमिवर याया ?

परि थांब ! जरा गा गाना तोषदा,
ऐकवीं माझिया कानां एकदां;
स्थिर राहिं न, पिंपळपाना ! तूं कदा.

मज गाऊं दे, मज नाचूं दे, तुजसंगें,
सुखदुःख सारखें सेवूं मानसरंगें !

संबंध असो वा नसो आपणांमाजी,
मी एक कारणासाठीं तुजवर राजी—
नवबालाहृदयीं प्रीति नवी हलतांना
तच्छिरीं हलसि तूं तसाच पिंपळपाना !

जीं हृदयकंपनें सारीं मानसीं,
तीं आम्हांतें बाहेरी दाविशी !
निर्दोष मनानें भारी हालसी !

कुणि बाला जरि मज देइल असला मान,
तरि सुखेंच होइन मीही पिंपळपान !

डिसेंबर, १९१४

२५. हा क्षण

रमणि ! स्मरणीं आमरणचि या हृदयपटावर ठसा
सदाचा ठेविला हा क्षण असा !

भूतभविष्यांमधें तरलतर वर्तमान ज्यापरी
चंचल सीमारेषा धरी;

गतदुःखाच्या भावि सुखाच्या मधें तसा सुंदरी !
क्षण हा संशयरेषेपरी !

गतकालाच्या दुःखाचें हें पळतें पाऊल !
सुखाची येत्या चाहूल !

जरि संशय माझ्या क्षणास या दूषवी,
तरि आयुष्यातें अवघ्या क्षण भूषवी,
करि दुभंग जीवननदास दे गति नवी;

अनंत सौख्याचा हा होइल आदिकालची तरी,
नातर अंत तरी सुंदरी !

जुलै, १९१५

२६. मागें पाहणें

(चाल : नोहे हा पवन जवन०)

चालतसे सारखीच ही मुशाफरी ॥
जहांगीर या फकीर हा पिशापरी ॥ ध्रु० ॥

जिकडे मज मार्ग फुटे। न कळत मी फिरत सुटे ॥
नच कसलीही माया। पायबंद बांधाया।

मागुनि मज शोकवशा। पाहीना कुणि आशा।
मग मागें वळुनी कां। पाहणें तरी ? ॥ १ ॥

३०-७-१९१५, पुणें

२७. मनांतली दिवसरात्र

अनंत नभ हें वरी पसरलें न मर्या तया;
अनंत मन तसें जरिहि लघू शरीरांत या;
सदैव नभिं खेळती दिनदिशा लपंडाव हा;
मनांतहि तशाच या दिवसरात्र दोन्ही पहा !

उषा विरुनि जात तों प्रकटतो नभीं भास्कर;
नवा दिवस नाचतो नवनव्या जगाच्या वर !
मनांत उगवे तसा क्षणिं नवीन आशारवि;
प्रफुल्ल तर कल्पनेप्रति नवीन ये पालवी !

फिरे दिनभरी रवि; प्रगट होइ संध्या पुढें;
गमे उदयकाळशी, रविच तो बिचारा बुडे !
तशीच मनिं सारखी वरिवरीच आशा चढे;
गमे क्षणच जाहली सफल, तोंच खालीं पडे !

तमास पसरी निशा मग जगांत जातां रवि;
दिसें सकल शून्यसें, तम नव्या तमा मात्र वी !
विषण्ण हृदयीं तशी भयकरा निराशा जडे;
तमोमय रसा गिळी मन मनीं बिचारें रडे !

तशांत गगनामधें दिसत दूर तारा परी—
मनांतहि सहस्रधा फिरत कल्पना बावरी !
पुन्हा उगवतो रवि प्रभवतो प्रकाशा नव;
निराश मनिंही पुन्हां करि तशीच आशा रव !

असें सतत चालतें जनिं तसें मनीं सारखें;
असे हृदयिं आज जें गमत तें उद्यां पारखें !
नको दिवसरात्र हीं न सरती कधीं जीं पहा.
सरेल कधिं तो सरो हृदयिंचा लपंडाव हा !

ऑगस्ट, १९१५

२८. गीत-विरक्ति

देवी दर्शनदुर्लभ झाली,
 आशालेशहि नच कांहीं;
संसाराची होउनि भाषा
 जीवनकवनांतुनि वाही !

प्रतिवस्तूचा शब्दचि उरला
 भावमया जगतीं राही;
त्या शब्दांचा अर्थ कुणातें
 वस्तुज्ञानाविण नाहीं !

गूढार्थेचि तो अलिखित भागीं
 मत्कवनीं भरुनी जाई;
नसतां परि संकेत जिवाचा
 उमगेना तें कवणाही !

गीत कळावें जीस नसे ती
 दिशा शोधिल्या जरि दाही;
'गोविंदाग्रज' सहजचि कवनें
 जाळि निराशा स्वर दाहीं !

नोव्हेंबर, १९१५

२९. सुभाषित

खरें औषध

जे जे रोग मनास होति, हृदया संताप जो जाळतो,
जे जे घाव जिवास लागुनि जगा तो नित्य कंटाळतो;
त्या त्या विस्मृति हेंच औषध खरें आहे गमे एक तें;
जें लोकीं नसतें तरी मग कुणी जीवंत ना राहतें!

२५-११-१९१५, पुणें

३०. दुर्दर्शन

नाना रोग, जुगुप्सिता, व्यसनिता, विच्छिन्न प्रेतावलि,
भूकंपादि अनर्थ, दैवघटितें हीं सर्वही पाहिलीं;
त्यांहीं खिन्न न चित्त होत, परि तें होतें तदा ज्यापरी
विश्रब्ध प्रणयास वंचित यदा सौंदर्य स्वार्थास्तव !

२-१२-१९१५, पुणें

३१. त्याच तारकेस याचना

थांब जरा, तारके! जरा तरि थांब, सखे सुंदरि!
कुणिकडे नेशी मज यापरी?

तव किरणांच्या सुंदर कोमल आधारावरि सखे!
केलें माझें मज पारखें!

स्वर्गसुखाची आशा लावुनि ओढिसि मजला गडे!
थांबचि—सांग परी कुणिकडे?

अति दुःखांच्या सतत अनुभवें हळवा जिव जाहला;
सुखाची सवय नाहिं त्याजला!

परि आशा लावुनि नेशी मज वरिवरी,
देशील टाकुनी स्वर्गांतुनि मज जरी,
तो अधःपातही या उन्नतिच्या परी!

उच्चतेस या योग्य न मी तरि स्वप्रेमें सांवरी,
याचना 'गोविंदाग्रज' करी.

२८-१२-१९१५, पुणें

३२.—स

प्रेमें जीं कुसुमें दिलींस भजला
तूं, प्रेमले ! धाडुनी,

कोमेजून उद्यांच जातिल—सुखें
जावोत कोमेजुनी !

नाही वाटत खेदलेश, उलटा
आनंद वाटे मना;

प्रेमाची स्मृति त्या जिवास जडुनी
आजन्म राहील ना !

जानेवारी, १९१६

३३. एका जुन्या श्लोकाची आठवण

" डोळ्यांनीं बघतों, ध्वनी परिसतों कानीं, पदीं चालतों ।
जिव्हेनें रस चाखतों, मधुरही वाचें अम्ही बोलतों ॥
हातांनीं बहुसाल काम करितों— विश्रांतिही घ्यावया ।
घेतो झोंप सुखें—फिरून उठतों ही ईश्वराची दया." ॥ १ ॥

पूर्वी पूर्ववयें प्रसन्नमयता जेव्हां मिळे सृष्टिला ।
शाळेच्या चिमण्या जगांत असतां हा श्लोक मीं वाचिला ॥
साध्या बाळमनास अर्थ पटला— आनंदही वाटला ।
आतां का करुणारस स्मृतिबळें त्याच्या असा दाटला ? ॥ २ ॥

डोळ्यांनीं बघणें, ध्वनी परिसणें इत्यादि सर्व क्रिया ।
आतांही घडती; उपाधि चुकल्या नाहींत जीवासि या ॥
जेव्हां जीव थकून पाहत परी विश्रांतिही घ्यावया ।
नाहीं झोंप सुखें— अहो हरपली ती ईश्वराची दया ! ॥ ३ ॥

सौंदर्यें भरल्या जगास बघुनी हा प्रश्न चित्तीं उठे ।
जीवानें जगिं काय कार्य करणें श्लोकांत नाहीं कुठें ॥ ४ ॥

१२-२-१९१६, मुंबई

३४. निर्वाणीची विनवणी

(चाल : धाडुनि दिधलें)

पाहसि आतां अंत असा कां ? पीडिसि कां या दीना ?
सुंदरि, पदरीं मदीय हृदया घेसि न कां पद्‌लीना ?

क्षणैक हंससी, क्षणभर रुससी; निष्ठुर चंचलता ही;
संदिग्धा ही वृत्ति व्याकुळ करित मनाग्रति पाही.

लाजुनि अजुनी स्वजना हा जन जवळी कां नच केला ?
किंवा हृदया द्वेषचि दूषवि मजविषयींचा पहिला ?

सुंदर वदनीं तव निर्दयता हृदय विदारत माझें;
पडुं दे श्रवणीं ती शुभ वाणी मौन न हें तुज साजे.

प्रत्युत्तर दे प्रश्ना कांहीं; अंत वृथा न पहावा;
विनोदवचनीं थांबवि नच त्या, प्रश्नें परतवि नच वा.

संशयविष हें जाळित जीवा अधरसुधा दे रमणि;
करी विनवणी निर्वाणीचीं गोविंदाग्रजवाणी !

२-३-१९१६, मुंबई

३५. हृदयास

जिवलग हृदया! मूढ वृत्ति ही धारण केली कां असली?
लाथ मार त्या चंचल जगता—प्रेमाचीं सोंगें कसलीं!

चंचल, लहरी, रंग वेगडी सुंदरतेच्या मोहानें,
कां वाटेवर पडसी हृदया विकुनी कवडीमोलानें?

तुझ्या जिवाच्या बोलासाठीं हपापले हे रसिक पहा।
स्वागत करिं जा त्यांचें—त्यांना हर्ष किती होईल अहा!

नटव्या सोंगामागें लागे जें, त्या सौंदर्यासाठीं
नवलाखाचें मोल देसि कां? कशास या आटाआटी?

जिथें गुणांची चाड न कांहीं—कमअस्सल जें जातीचें;
सौंदर्यचि तें कसलें?—केवळ एक बाहुलें मातीचें!

विद्यावैभव, कुठें तुझें!—तो ज्ञानाचा गौरव कोठें!
आणि कुठें रंगीत खेळणें!—नवल खरोखरि हें मोठें!

उदारता तव विशाल पाहुनि देवांनाही मोह सुटे;
आणिक असलें खोटेंनाटें नकली नाणें सांग कुठें!

गर्वाचें घर खालीं पडुनी खुशाल मिळु दे मातींत;
रसिकांच्या मृदुहृदयमंदिरीं रहा, निजयशा मिरवीत!

चिताडसी कां चित्र जिवाचें पाण्यावरच्या रेघांनीं ?
‘ गोविंदाग्रज ’ सांगे तुजला ‘ रहा त्याहुनी स्वस्थानीं ’ !

९–३–१९१६ मुंबई

३६. एका शब्दासाठी विनंति

क्षमा करी, जिवलगे ! क्षमा करि ! न लावितां अवधि ॥
कोमल हृदया कठोर वचनीं छळि हा अपराधी ॥ १ ॥

क्षमा करावी मी तुज बाले, आणि तूंहि मातें ॥
असेंच आतां जडलें आहे दोघांचें नातें ॥ २ ॥

परस्परांस्तव आपण ऐसा प्रत्ययही आला ॥
तुजवांचुनि मज सुचेरुचेना; मजविणही तुजला ॥ ३ ॥

क्षणमात्राचा राग अनावर– स्वभाव दोघांचा ॥
समजुनि हें मग राग धरावा कोणीं कवणाचा ? ॥ ४ ॥

जीवाच्या बागेंत खेळतो पक्षी प्रेमाचा ॥
पिसामागुनी पिसें काढणें, मार्ग न सुज्ञाचा ॥ ५ ॥

पश्चात्तापें हृदय हलवितां अश्रूंच्या धारा ॥
वाहुनि त्याला लाभूं दे तो मोत्यांचा चारा ॥ ६ ॥

जें झालें तें विसरुनि, सखये ! टाकुनि इतराजी ॥
भला बुरा मी मान्य करुनिया होशिल ना माझी ? ॥ ७ ॥

'गोविंदाग्रज' आणुनि नयनीं जीवाचें तोय ॥
विनवित; बाले ! लिहीं स्वहस्तें तूंच पुढें—॥ ८ ॥

२४-३-१९१६, मुंबई

३७. प्रेम आणि मरण

" जगी सांगतात प्रीत पतंगाची खरी ।
झड घालून प्राण देतो दीपकाचे वरी ॥ "

—श्रीहोनाजी बाळ

कुठल्याशा जागीं देख ।
मैदान मोकळें एक ॥ पसरलें ॥
वृक्ष थोर एकच त्यांत ।
वाढला पुऱ्या जोमांत ॥ सारखा ॥
चहुंकडेच त्याच्या भंवतें ।
गुडघाभर सारें जग तें ॥ तेथलें ॥
झुडुपेंच खुरट इवलालीं ।
मातींत पसरल्या वेली ॥ माजती ॥
रोज तीं । कैक उपजती । आणखी मरती ।
नाहिं त्या गणती । दादही अशांची नव्हती ॥ त्याप्रती ॥

त्यासाठीं मैदानांत ।
किति वेली तळमळतात ॥ सारख्या ॥
परि कर्माचें विंदान ।
कांहीं तरि असतें आन ॥ चहुंकडे ॥
कोणत्या मुहूर्तावरती ।
मेघांत वीज लखलखती ॥ नाचली ॥
त्या क्षणीं । त्याचिया मनीं । तरंगति झणीं ।
गोड तरि जहरी । प्रीतीच्या नवथर लहरी ॥ न कळतां ॥

तो ठसा मनावर ठसला ।
तो घाव जिव्हारीं बसला ॥ प्रीतिचा ॥
वेड पुरें लावी त्याला ।
गगनांतिल चंचल बाला । त्यावरी ॥
जातिधर्म त्याचा सुटला ।
संबंध जगाशीं तुटला ॥ त्यापुढें ॥
आशाहि । कोठली कांहीं । राहिली नाहीं ।
सारखा जाळी । ध्यास त्यास तीन्ही काळीं ॥ एक तो ॥

मुसळधार पाउस पडला ।
तरि कधीं टवटवी त्याला ॥ येइना ॥
जरि वारा करि थैमान ।
तरि हले न याचें पान ॥ एकही ॥
कैकदा कळ्याही आल्या ।
नच फुलल्या कांहीं केल्या ॥ परि कधीं ॥
तो योग । खरा हठयोग । प्रीतिचा रोग ।
लागला ज्याला ।— लागतें जगावें त्याला ॥ हें असें ! ॥

ही त्याची स्थिति पाहुनिया ।
ती दीड वीतिची दुनिया ॥ बडबडे ॥
कुणी हंसे कुणी करि कींव ।
तडफडे कुणाचा जीव ॥ त्यास्तव ॥
कुणि दयाहि त्यावरि करिती ।
स्वर्गस्थ देव मनिं हंसती ॥ त्याप्रती ॥
निंदिती । कुणी त्याप्रती । नजर चुकविती ।
भीतिही कोणी । जड जगास अवघड गोणी ॥ होइ तो ॥

इष्काचा जहरी प्याला ।
नशिबाच्या ज्याच्या आला ॥ हा असा ॥
टोंकाविण चालू मरणें ।
तें त्याचे होतें जगणें ॥ सारखें ॥
हृदयाला फसवुनि हंसणें ।
जीवाला न कळत जगणें ॥ वरिवरी ॥
पटत ना । जगीं जगपणा । त्याचिया मना ॥
भाव त्या टाकी । देवांतुनि दगडचि बाकी ॥ राहतो ॥

यापरी तपश्चर्या ती ।
किति झाली न तिला गणती ॥ राहिली ॥
इंद्राच्या इंद्रपदाला ।
थरकांप सारखा सुटला ॥ भीतिनें ॥
आश्चर्यें ऋषिगण दाटे ।
ध्रुवबाळा मत्सर वाटे ॥ पाहुनी ॥
तों स्वतां । तपोदेवता । काल संपतां ।
प्रकटली अंतीं । "वरं ब्रूहि" झाली वदती ॥ त्याप्रती ॥

"तप फळास आलें पाही ।
माग जें मनोगत कांहीं ॥ यावरी ॥
हो चिरंजीव लवलाही ।
कल्पवृक्ष दुसरा होई ॥ नंदनीं ॥
प्रळयींच्या वटवृक्षाचें ।
तुज मिळेल पद भाग्याचें ॥ तरुवरा ॥"
तो वदे । "देवि सर्व-दे, । हेंच एक दे– ।
भेटवी मजला । जीविंच्या जिवाची बाला ॥ एकदा ॥"

सांगती हिताच्या गोष्टी ।
देवांच्या तेतिस कोटी ॥ मग तया ॥
' ही भलती आशा बा रे ॥
सोडि तूं वेड हें सारें ॥ घातकी ॥
स्पर्शासह मरणहि आणी ।
ती तुझ्या जिवाची राणी ॥ त्या क्षणीं ॥
ही अशी शुद्ध राक्षसी । काय मागसी ।
माग तूं कांहीं । लाभलें कुणाला नाहीं ॥ जें कधीं ॥ "

तो हंसे जरा उपहासें ।
मग सर्वेच वदला त्रासें ॥ त्यांप्रती ॥
" निष्प्रेम चिरंजीवन तें ।
जगिं दगडालाही मिळतें ॥ धिक् तया ॥
क्षण एक पुरे प्रेमाचा ।
वर्षाव पडो मरणांचा । मग पुढें ॥ "
निग्रहें । वदुनि शब्द हे । अधिक आग्रहें !
जीव आवरुनी । ध्यानस्थ बैसला फिरुनी ॥ वृक्ष तो ॥

तो निग्रह पाहुनि त्याचा ॥
निरुपाय सर्व देवांचा ॥ जाहला ॥
मग त्याला भेटायाला ।
गगनांतिल चंचल बाला ॥ धाडिली ॥
धांवली उतावीळ होत ।
प्रीतीची जळती ज्योत ॥ त्याकडे ॥
कडकडे । त्यावरी पडे । स्पर्श जों घडे ।
वृक्ष उन्मळला । दुभंगून खालीं पडला ॥ त्या क्षणीं ॥

दुभंगून खालीं पडला ।
परि पडतां पडतां हंसला ॥ एकदा ॥
हर्षाच्या येउनि लहरी ।
फडफडुनी पानें सारीं ॥ हांसलीं ॥
त्या कळ्या सर्वही फुलल्या ॥
खुलल्या त्या कायम खुलल्या ॥ अजुनिही ॥
तो योग । खरा हठयोग । प्रीतिचा रोग ।
लागला ज्याला । लाभनें मरणही त्याला ॥ हें असें ॥

अनुष्टुभ्

स्मरणार्थ तयाच्या ही बोलांची रानपालवी
मराठी रसिकांसाठीं ' गोविंदाग्रज ' पाठवी ॥

एप्रिल, १९१६

३८. कांहीं इंग्रजी कविता वाचून—

[स्वयंपूर्णतेची जाणीव सुद्धां साधुवृत्तीला बाधक म्हणून म्हटली आहे. मग तिच्या अभावीं केवळ नुसत्या अभिमानाकडे पाहून आपलेपणाला काय वाटत असेल बरें ?]

पिठांत पाणी घालुनि केलें दूध भलें निष्ठुर काळें,
पितात गरिबांचीं बाळें.

अम्हां मराठी शाहीरांच्या कवनाचा वाहे पूर,
समाधान त्यांतच चूर !

पोत घालुनी गळ्यांत फिरती भिल्लांच्या काळ्या पोरी,
कवीश्वरें चढलीं भारी !

गरिबीला बोलणें नसे हें, दोष दरिद्री गर्वाला—
हात घालि जो स्वर्गाला !

बाष्कळ बडबड ऐकुनि चित्तीं हास्याचे ध्वनि उठतात,
—आणि आंतडीं तुटतात !

खेद वाटला— तोंच आठवे बालकवीची रसवंती;
धीर जरा वाटे चित्तीं.

नव्याजुन्यांचा प्रेमळ पाइक ' गोविंदाग्रज ' नमन करी—
भल्याबुऱ्यांना एकसरीं.

मे, १९१६

३१. निर्दय बालेस

(चाल—मला शांत मुनि भासतो)

अखेर झाली आतां ॥ घे हा ॥ प्रणाम जातां जातां ॥ ध्रु० ॥

जिंकुनि तुजला प्रेमें होइन दास तुझा जन्माचा
या आशेवर जीव टांगला होता या दीनाचा ॥ १ ॥

नजर जराशी तुझी बदलतां थोडा थोडा होई ॥
वेडा माझा जीव बुडविला तूं शोकाच्या डोहीं ॥ २ ॥

होतें नव्हतें त्याची केली तुझ्या ठिकाणीं पोंच ॥
जीवांच्या जाळ्यांत झेलला शब्द न पडता तोंच ॥ ३ ॥

रूप मनोहर असलें, बुद्धिहि तीव्र लाभली तुजला ॥
खऱ्या गुणाची पारख कांहीं असेल तव हृदयाला— ॥ ४ ॥

वेडी आशा अशी धरुनिया धडा जिवाचा केला ॥
भल्याबुऱ्याचा भेद न तुजला, अनुभव भलता आला ॥ ५ ॥

केल्या ज्याच्या पायघड्या मीं तुझ्या पावलांसाठीं ॥
त्या हृदयाला तुडवुनि गेलिस नटव्या थाटापाठीं ! ॥ ६ ॥

जग सगळें हें डोळ्यांपुरतें, रूप जिवाला पुरतें ॥
उदार हृदया परि निर्दय जग दगडाखालीं पुरतें ॥ ७ ॥

ज्या देवानें जग हें केलें, ज्या प्रेमें हें चाले, ॥
त्या देवाला, त्या प्रेमाला, जाळिन आतां, बाले ॥ ८ ॥

जगावांचुनी लाभतीस तरि जग मीं केलें असतें ॥
तुझ्यावांचुनी जग हें आतां असून झालें नसतें ! ॥ ९ ॥

दिला तिलांजलि अश्रूंचा हा त्या प्रेमाच्या नांवा ॥
परतायाचें नाहीं आतां त्या प्रेमाच्या गांवा ॥ १० ॥

होइल होइल वाटत होतें तेंच अखेरिस झालें ॥
नांव घेतल्यावांचुन आतां मनांत झुरणें आलें ॥ ११ ॥

(अपूर्ण)

मे, १९१६

४०. शेवटचें प्रेमगीत

(चाल : मला शांत मुनि भासतो)

तुटे स्नेहसंबंध सर्वस्वि आतां। टाकितां तूं असें या अनाथा॥ ध्रु० ॥

सात वर्षें, सखे ! हर्षद स्वप्न जें। पाहिलें, भोगिलें तेंच आतां।
घोरतिमिरा निशा सहज भय देतसे। जीव हा एकला आज उरतां ॥

अश्रुधारा पहा वाहती निर्भरा। चित्त विव्हल; नसे वृत्ति शांता।
नयनजलिं नाहतां, त्यासवें वाहतां। पाहिना तुजविना जीव जगता ॥

जीवनव्याप हा व्यर्थ वाटे पहा। नयनविषयाच ही विश्वसंस्था।
कांहिं नाहीं पुढें, जीव तिमिरीं बुडे। स्तिमित वा बधिर वा जात अंता॥

नाश तरि सर्वथा होउं दे एकदां। आपदा लोपवी रे कृतांता।
कष्टला जीव हा दुःखमात्रावहा। शून्यता जीवितांप्रति वहातां॥

यत्न केले सखे ! रत्न तुजसारखें। कधिं तरी व्हावया प्राप्त हातां।
अन्य घटना परी नाकळे कां करी। देव कीं दैव कीं तो विधाता ! ॥

जन्म हा व्यर्थसा होत ! होवो तसा। सर्वथा शिवपरा ईशसत्ता।
प्रेमयज्ञाप्रति प्रथम ही आहुति ! अपरिहार्याच जी जीवजाता॥

एक आशा उरे–(तीच परि मज पुरे)। तिजसवें जीव करि एकमयता॥
"जन्मजन्मांतरीं एकदां क्षणभरी। प्रेम लाभो तुझें शोकघाता"॥

अनुष्टुभ्

भावोल्लेखार्थ आलेखी कष्टदें शोकनिग्रहें।
"गोविंदाग्रज", हे बाले! अंतिम प्रेमगीत हें॥

१–६–१९१६, मुंबई

४१. कधीं ?

चित्रपटावरि रम्याकृतिच्या सीमारेषा परोपरी;
रंग कधीं वठतील परी ?

कानाला आनंद देति हे झुळझुळ गाउनि गोड झरे;
अर्थ कधीं कळणार बरें ?

अंधुक अंधुक गोड भावना डोकावति कविमनाकडे;
शब्द कधीं होतील खडे ?

सतेज वचनें देई तारा, परी लकाके नभामधीं;
खालीं येइल परी कधीं ?

झांपड पडते डोळ्यांवरती—चिंता छळितां हृदंतरीं;
झोंप कधीं येईल परी ?

प्रतिरात्रीं हीं स्वप्नें दाविति इच्छाचित्रें जीवाचीं;
सृष्टि कधीं होइल त्यांची ?

अंधनयनिं ही बघते आशा विश्वचि हें रम्याकार;
जगीं कधीं ते दिसणार ?

—आणि वल्लभे ! दिलींस वचनें; गोड अहा तीं किती तरी !
खरीं कधीं होणार परी !

‘ गोविंदाग्रज ’ जें जें आळवि कवनीं–आणिक–मनामधीं;
पटेल तें तें सांग कधीं ?

जून, १९१६

४२. इच्छा, उपभोग व विषय

[या तिघांचा अन्योन्यपोषक त्रिवेणीसंगम स्वर्गांत तरी असेल काय ?]

अखंड गायन ऐकायातें पंजरांत धरिला पक्षी ।
उडती लकेर झरतां, जीवा ! नादचित्र केवळ लक्षी ॥ १ ॥

तेजोदेवी चपला चमके गगनीं लोभवि मनोहरा ।
हृदय फाडुनी वृत्ति मारुनी जडदेहानें स्पर्श करा ॥ २ ॥

निर्झरमार्गें श्रीजलवन्ती झुळझुळ गाणें गात झुके ।
धरण बांधितां थांबतसे जल परंतु गाणें होत मुकें ॥ ३ ॥

दृढालिंगनीं सौंदर्याच्या दर्शनलाभ स्पष्ट नसे ।
चुंबनिं बघतां कपोल हा ! हा ! नेत्रचि मिटती मोहवशें ॥ ४ ॥

'असें—असावें' यांच्या सीमा अपूर्णता ही दावितसे ।
'गोविंदाग्रज' सनिःश्वास मग नभाकडे क्षण पाहतसे ॥ ५ ॥

जळगांव, २२-११-१९१६

४३. जी वि ता स—

[ईश्वरकल्प सौंदर्याचा परिचय या लोकीं नेत्रप्रत्यक्षापुरताच आहे असें नेहमीं प्रत्ययाला येतें. या प्रतीतीनें ज्यांना खेद होत नाहीं ते एका अर्थी धन्यच !]

—आणि, जीविता, लाभ हाच का तुझ्या संगतीं राहुनिया ? ।
असेंच जाणें असे सदा का कालौघावर वाहुनिया ? ॥

सौंदर्याच्या दर्शनमात्रें जागृत होत्या जीवांत ।
विकल चेतना नाचे नुसती स्वस्थानीं व्हाया श्रांत ॥

जनसंमर्दीं अलभ्य शोभा पाहुनि, ठसवुनि मनिं घेणें ।
एकांतीं तच्चिंतन करणें; दुःखावेगीं विस्मरणें ॥

दिव्यदर्शनें हृदयपटावर नवरंगांनीं रेखावीं ।
आणि आंतल्या अश्रूंनीं तीं सर्वेच धुवुनी काढावीं ॥

अवश्य जीवश्वसनें निर्दय निःश्वासांनीं योजावीं ।
हृदयजलानें भरतां नयनें गेली घटिका मोजावी ॥

आद्यंतींचे क्षण सोडुनिया अशेष जीवनिं या देख ।
परिस्थितीचा रंग काढितां क्षणयुग्मचि उरतें एक ॥

पहिला क्षण तो कीं ज्यावरती स्वप्रकाश आशा धाडी।
दुज्या क्षणावरि तीव्र निराशा छाया प्रेतमया पाडी ॥

आयुष्याच्या क्षणाक्षणाचा हिशेब केवळ हा आहे !
परंपरेला त्यांच्या दिधलें नाम मनोहर जीवन हें ॥

रंग बदलुनी खेळत राही अशा क्षणांची ही जोडी।
स्थलकालांच्या भिन्नत्वानें नित्य नवीं दिसतीं कोडीं ॥

क्षणाक्षणाला जननमरण हें प्राणिमात्र भोगित राही।
चौऱ्यांशीचा फेरा याविण आणिक दुसरा तो नाहीं ॥

फसव्या पाण्यावरी पोहुनी, दम कोंडुनि मरतां मरतां।
'गोविंदाग्रज' म्हणे,–'जीविता! लाभ तुझा नच यापरता!'॥

२२ नोव्हेंबर, १९१६

४४. तीन तरी

[जीवनाच्या वाऱ्यांत ' जर, तर, पण, परंतु ' हीं इच्छेला विरोध करणारीं उभयान्वयी अव्ययें दुबळ्या मनुष्याला विश्वनियंत्या ईश्वराशीं जोडीत असतात.]

चल, सख्या जिवा रे, पुन्हां घरीं। कां उगाच फिरसी पिशापरी ? ॥ ध्रु० ॥

पाय लागुनी कांच तडकली। पुन्हां जोडणें कुणीं तरी,
ती कशी तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ १ ॥

कळस देवळावरला ढळला। पुन्हा बसविणें कुणीं तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ २ ॥

वेजीं उतरे मोतीदाणा। पुन्हां सांधणें कुणीं तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ३ ॥

हार घेउनी घार पळाली। पुन्हां आणणें कुणीं तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल ॥ ४ ॥

लवून गेली बहार बिजली। पुन्हां पाहणें कुणीं तरी,
ती कशी तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ५ ॥

लाट जळांतरिं पळांत जिरली। पुन्हां चढविणें कुणीं तरी,
ती कशी तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ६ ॥

सूर विराला वाऱ्यावरती । पुन्हां छेडणें कुणीं तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ७ ॥

पळे सपाटीवरती पारा । पुन्हां बांधणें कुणीं तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ८ ॥

घडूं नये तें घडून गेलें । पुन्हां घडविणें कुणीं तरी,
तें कसें तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ९ ॥

‘ गोविंदाग्रज ’ बघे सदाही । या संसारीं नवलपरी,
कीं तरीमागुनी तीन तरी ॥ चल० ॥ १० ॥

१९-४-१९१७, पुणें

४५. चिन्तातुर जन्तु

“ निजलें जग; कां आतां इतक्या तारा खिळल्या गगनाला।
काय म्हणावें त्या देवाला ?—” “ वर जाउनि म्हण, जा त्याला.” ॥ १ ॥

“ तेज रवीचें फुकट सांडतें उजाड माळावर उघड्या ।
उधळणूक ती बघवत नाहीं—” “ डोळे फोडुनि घेच गड्या. ” ॥ २ ॥

“ हिरवी पानें उगाच केलीं झाडांवर इतकीं कां हीं ।
मानिंत त्यांचें काय होतसे ?—” “ मातिस मिळुनी जा पाहीं ! ” ॥ ३ ॥

“ पुराबरोबर फुकटावारी पाणी हें वाहुनि जात ।
काय करावें जीव तळमळे—” “ उडी टाक त्या पूरांत.” ॥ ४ ॥

“ ही जीवांची इतकी गरदी जगांत आहे का रास्त ।
भरती मूर्खांचीच होत ना ? ” “ एक तूंच होसी जास्त.” ॥ ५ ॥

देवा, तो विश्वसंसार राहूं द्या राहिला तरी ।
या चिन्तातुर जन्तूंना एकदां मुक्ति द्या परी ॥ ६ ॥

९-११-१९१७, पुणें

४६. फ़ूल ना फुलाची पाकळी

शहाजहानाआधीं मेली ख्यालिखुशाली ती त्याची ।
खडा तेवढा ताजमहालच भूषा जी या जगताची ॥

चुकल्या तरुणा ! वेश्याक्रीडन आज तुझें स्मरणांत नसे ।
कालिदासकृत शाकुंतल परि सरस्वतीच्या कंठिं असे ।

खुनी खड्यांनीं भरले रांजण वाल्ह्याचे फुटले सारे ।
उरलें रामायण तें नटवी श्रीरामा निज आधारें ॥

गोकुळांतल्या चोराचा नच गोपींना आतां त्रास ।
श्रीकृष्णाची गीता उरली द्याया मरत्या उल्हास ॥

गडगडणें, काळोख, विजा हीं गेलीं वळवाच्या मागें ।
अन्नब्रह्मचि साक्ष तयाची द्याया हें राही जागें ॥

कांटे सुकले फांदीवरती— धन त्यांची झाली राना ।
गुलाब देवा, तुम्हां वाहिला, गोड करुनि तो कां घ्या ना ? ॥

दूषण वगळुनि भूषणमात्रें प्रभुपूजन करि काळ असें ।
तुम्हीं आम्हीं कष्टी होणें हा कुठला मग न्याय असे ? ॥

[अनुष्टुभ्]

'गोविंदाग्रज' अर्पी ही स्वभावें चरणांवरी।
रसिका, घ्या फूल नाहीं फुलाची पाकळी तरी॥

२४-११-१९१७, पुणें

४७ एक समस्या

असे एकदां दोघे चौघे कामाला प्रातःकाळीं ॥
घरांतुनी बाहेर निघालों; घाई जाण्याची सगळी ॥
तोंच धडकली समोर येउनि वृद्धा विधवा दारांत ॥
अपशकून हा पाहुनि बसला त्रासिक चरका चित्तांत ॥
" वेळ, साधिते कशी बरोबर पहा अशी पीडा नसती ॥
या विद्रुप अवदसा सारख्या अशा चहुंकडे वणवणती " ॥

चार पावलें पुढें सरकलों विसरुनि सारें झोकांत ॥
एक अडाणी कुणबट आलें कागद घेउनि हातांत ॥
अडवुनि बोले, " वाचुनि दावा दादा कागद हा इतुका " ॥
त्रासुनि वदलों, बाबा, आम्हां दुसरीं कामें नाहिंत का ? " ॥
गिचमिड ओळी– भिकार अक्षर; लावित बसणें हें कोणीं ? ।
दुसऱ्या कोणाच्या पाठीवर लाद नेउनी ही गोणी ॥
येईना वाचतां तुम्हांला तरि पत्रांचा व्यवहार ॥
कां करितां मग उगाच हा अव्यापारेषुव्यापार ? " ॥
दिलें चिटोरें त्याचें त्याच्या अंगावरती टाकून ॥
चालूं झालों गप्पा मारित कांहीं कांहीं हांसून ॥

जातां किंचित् पुढें आढळे– नांव न घेणें कवनांत ॥
डोकीवरती पाटी घेउनि अगदीं शेजारुनि जात ॥

त्या घाणीनें मस्तक फिरलें— रागहि आला भरपूर ॥
बोलत कांहीं आम्ही झालों त्यापासुनि आधीं दूर ॥
" इतका झाला दिवस तरी हे खुशाल अजुनी फिरतात ॥
घाण घेउनी चहूंकडे ही हवे तसे वावरतात ॥
उर्मट तर हे इतके असती—— बेमुर्वत देतिल धक्का ॥
बंदोबस्तच या लोकांचा केला नाहीं कुणिं पक्का " ॥

जातां जातां पुढें यापरी एक दिसे पिंपळपार ॥
दत्ताचें देवालय खालीं छोटेसें शोभे फार ॥
सुंदर तरुणी हिंडत होती त्या देवाच्या भंवतालीं ॥
निरखुनि बघतां—हरहर ! होती विधवा ती बाला असली ॥
उचंबळूनी ये करुणारस— नेत्रहि अश्रूंनीं भिजले ॥
निर्दयता दैवाची बघुनी हृदय बिचारें तें थिजलें ॥
न्यायदेवता जागृत झाली त्या सौंदर्या बघतांच ॥
विषय दयेचा लावित नाहीं कोणाच्या जीवा आंच ? ॥
" धिग् धर्माला—धिग् रूढीला—तेतिस कोटी देवांना— " ॥
किती बोललों— नको सांगणें ! पाठ असे तें सर्वांना ॥
काम कशाचें ! धाम कशाचें ! एक प्रश्न मग हृदयांत—— ॥
" सुधारणा होणार तरि कधीं या दुर्दैवी देशांत ? ॥

अनुष्टुभ्

प्रश्नाच्या उत्तरासाठीं रसिकां जोडुनी करां ॥
'गोविंदाग्रज' प्रार्थी——' कीं समस्या पूर्ण ही करा ' ॥

११-१२-१९१७, पुणें

४८. फणसाचें पान

साकी

सहजचि दिसलें पायाखालीं मज फणसाचें पान ॥
सर्वेच कवनाचें हृदयींच्या चढत चाललें मान ॥

फणसाच्या त्या पानावरतीं दिसल्या ज्या मज रेषा ॥
कधींकाळच्या उघडुनि दाविति मनिंच्या आंतरवेषा ॥

लिहुनि ठेविली पूर्ववयामाधिं कथा गोड जी पानीं ॥
पुन्हां वाचिली;—आणि जाहला सखेद हर्षहि रमणि !

दोनच नयनीं नीट दिसेना; अंधुक जग हें अवघें ॥
प्रीतीच्या उपनेत्रांवांचुनि—पुढें बोलणें नलगे ॥

डोळे झांकुनि भरभर फिरुनी कथा वाचिली मग ती ॥
हतभागी हे जीव जगीं या स्मरणें केवळ जगती ॥

गांव कुणाचें ?–नांव कुणाचें ?–आणि कुणाचें पान ? ॥
सरोवराला परका मधुकर करित रसाचें पान ॥

वाऱ्यासरशीं अंगावरती येउनि पडतीं पानें ॥
नेमधर्म त्यां कसला ? अथवा नेम देव तो जाणे ॥

सुंदर चित्रा ! मदपूर्णा ती कथा तुझी आठवते ॥
बाले! रमणी ! प्रणयभरानें हृदय किती खळबळतें ॥

सळसळती हीं आजहि, सखये, भंवतीं हिरवीं रानें ॥
'गोविंदाग्रज' परी शोधितो तीं फणशीचीं पानें ॥

१०-२-१९१८, बोरिवली

४९. जुन्या कवितांची आठवण

सार्‍या त्या कविता तशाच असती; ते अर्थही त्यापरी।
शाळाही अजुनी नवीन दिसते त्या रम्य जागेवरी ॥
✿ ✿ ! वाहतसे भरूनि दुथडी ‘उल्हास’ तेव्हां जशी।
गेला वाहुनि काळ तो, सकळ तीं सौंदर्येंहि त्याचीं तशीं ॥ १ ॥

आनंदें भरलें असें जग तसें आतांहि ✿ ✿ ! पहा।
✿ ✿ ही असतील त्यापरि किती लोकांत रम्या अहा ॥
प्रेमाचीं नवजीवनेंहि दिसती स्वच्छंद चोहींकडे।
ज्याचें त्यास नसे तरी जगभरी शून्यत्व ये रोकडें ॥ २ ॥

बाले, दृष्टि मनोहरा मजवरी तूं टाकिली ज्या क्षणीं।
गेला तो क्षण सांग सांप्रत कुठें? हें शल्य राही मनीं ॥
काळाच्या उदरांत खोल दडला जाऊनि कोठें तरी।
✿ ✿ ! शोकच शेष आज उरला प्रेमांतुनी अंतरीं ॥ ३ ॥

विद्यादानिं नसे विशेष गति त्या बाल्यांत आम्हां तशी।
प्रेमाचा पहिला धडा गिरविला निर्दोषशा मानसीं ॥
✿ ✿ ! तीं वचनें मरून पडलीं; पद्यांत त्यां पाठवी।
“गोविंदाग्रज” आज विव्हल मनें, ✿ ✿ ! तुला आठवी ॥ ४ ॥

१३-२-१९१८, बोरिवली

१. ही नदी बोरघाटांत खंडाळ्याच्या तळ्यांत उगम पावून कर्जत—नेरळहून वाहत जाऊन कल्याणच्या खाडीस मिळते.

५०. माझा मृत्युलेख

यावज्जीवहि ‘ काय मी ’ न कळलें आप्तांप्रती नीटसें ।
मित्रांतेंहि कळे न गूढ—न कळे माझें मलाही तसें ॥
अज्ञाता ! मरणोत्तर प्रकट तें होईल तूंतें कसें ॥
कोठें आणि कधीं तरी जगतिं मी होऊन गेलों असें ॥ १ ॥

An April Fool's Work. १-४-१९१८

५१. गोफ

[घटनेपेक्षां विघटना सुकर असते, हा व्यवहारी जगाचा सिद्धान्त आहे. हृदयाच्या ब्रह्मांडांतहि ज्यांना हेंच सत्य पटलें आहे, ते भाग्यशाली !]

पदर आणिले तुझे कांहिं तूं, माझे आणीं मीहि तसा ॥
हांसत खेळत गोफ गुंफिला, कळलें नाहीं कधीं कसा ॥ १ ॥

एकामेकांभंवतीं फिरतां, गिरकी जीवांना आली ॥
चढत चालला खेळ जसा तो, नजरहि धुंद तशी झाली ॥ २ ॥

कुणीं निंदिलें, कुणीं वंदिलें, कुणि हंसलें, रडलेंहि कुणी ॥
नाहिं पाहिलें आम्हीं तिकडे, विश्व बुडालें प्रेमगुणीं ॥ ३ ॥

परि दैवाचा खेळ निराळा—खेळ नकोसा तुज झाला ॥
ज्या खेळानें जीव रंगला, त्याचा कंटाळा आला ॥ ४ ॥

गोफ गुंफिला उलगडण्याचा कठिण काळ येउनि थडके ॥
हाय, वदावें काय ? जिवलगे, ऊर तेवढा हा धडके ॥ ५ ॥

हळूहळू ओढणें हळु जरा ओढायाची कां घाई ? ॥
भलता धागा ओढितांच तूं, जीव जिवलगे, हा जाई ॥ ६ ॥

थांब, उलगडूं गोफ कठिण हा शांत बुद्धिनें सखे असा—॥
कीं न तुटावा पदर एकही, धागा धागा नीट तसा ॥ ७ ॥

ना तरि होइल हानि आपुली आणि जगाचें हंसें तसें ॥
एक्या ठायीं आलों कां वद दूर व्हावया सखे असें ? ॥ ८ ॥

कठिण असे, तरि उलगडणें हा गोफ असे आतां भाग ॥
ना तरि त्याचा पीळ राहुनी छळील तो जागोजाग ॥ ९ ॥

मनापासुनी जें केलें, जें मान्य जिवांनाही झालें ॥
विमनस्कपणें परी आज तें निस्तरणें नशिबीं आलें ॥ १० ॥

कठिण जोडणें, परी तोडणें सुकर वाटतें जनाप्रती ॥
उलटा अनुभव आला आम्हां, गुंग जाहली इथें मति ॥ ११ ॥

अनुष्टुभ्

खेळतां गुंफिला गोफ, जीव त्यालागिं वाहिला ॥
' गोविंदाग्रज ' सांगेना—कीं त्याचा पीळ राहिला ॥

५२. एक शंका

नाहीं राहत वास-लेश कुसुमीं कोमेजतां तें त्वरें,
होतें पात्रहि कोरडेंच घडिचा तो पूर जों ओसरे;
कां प्रेमस्मृति राहते हृदय हें दुःखें दुभंगे तरी ?
आशा वावरते उगाच मग कां ही माझिया अंतरीं ?

५३. हुरहूर

काळोखामधुनी पल्याड न दिसे या रात्रिचा शेवट,
आणी मोहकता तिला तरि कसा दुष्प्राप्य तारागण ?
अज्ञेयांतुनि आरपार न दिसे दिक्काल यांचा तट,
चित्ताच्या नयनीं दुरून खुपती कां दिव्य आशाकण ?

मी श्वासास धर्नी, अखंड फिरतो वारा भरारा जरी,
आधीं बारिक वाडगें तरि तया हीं कुंपणें घातलीं !
या वाऱ्यावर बांधणार कधिं मी उंची मनोरे परी ?
केव्हां नांगरणार ताल उघडी ही माळरानांतली ?

जें दृष्टीस दिसे न, तेंच पटुनी वाटेल चित्ता कधीं ?
बुद्धीला जिरवीन भावजलिं कां ?—आशा न मातें दुजी ?
तेजाला हुडकीन कां लपलिया या अंधकारामधीं ?
केव्हां मस्तक लोपुनी हृदयिं या होईल उंची खुजी ?

माझें होइल सर्व हें कधिं, मला जें आजला पारखें ?
माझें चित्रच नाचवीन नयनीं माझ्या कधीं सारखें ?

५४. एकच मागणें !

आहे जो विधिलेख भालिं लिहिला कोणास तो नाकळे ॥
आहे जो सुखदु:खभोग नशिबीं, कोणास तो ना टळे ॥
आहे जीवित हा हिशेब सगळा—हा बोध चित्तीं ठसे ।
देणें हें गतकाळिंचें सकळही सव्याज देणें असे ॥ १ ॥

आशा मावळल्या; समूळ तुटले हृद्‌बंध नानापरी ।
इच्छा केवळ दुःखदा, अनुभवें हें बाणलें अंतरीं ॥
आतां एकच मागणें तव पदीं, देवा, असे एवढें ।
संसारीं मिळतां न तें, मन सदा शोकाग्नितापें कढे ॥ २ ॥

आतां दुःख नको, नकोच सुखही, होणार होवो सुखें ।
इच्छा वावरती मनांत, तरि हीं केलीं मुकीं तन्मुखें ॥
" जें कांहीं घडतें सदैव तुझिया इच्छाबळें तें घडे "
ऐसें जाणुनि सोसण्यास मज तें सद्धैर्य दे तेवढें ॥ ३ ॥

५५ सुखदुःख

“ सुखदुःखांच्या द्वैतामधुनी दुःख सदा वगळावें;
सुख सेवावें, ” हीच वासना सामान्यांची धांवे. १

एक पायरी चढतां वरतीं मानवता मग बोले,
“ सुखदुःखांची समता आहे; एकानें नच जग चाले.” २

सदा भरारी गगनीं ज्यांची ऐसे कविवरही वदती,
“ संसाराच्या गाड्याचीं हीं दोन्हीं चाकें जणुं असतीं ! ” ३

परि सुखदुःखां पुढें टाकुनी, वदतां “ घे जें रुचे तुला, ”
अचुक सुखाला उचली मानव; दुःखा त्याची न ये तुला. ४

यापरि जगतीं सुखदुःखांचें खरें मर्म ना कळे कुणा,
रुचे मला तर दुःख सुखाहुनि; वेडा वाटे तरी म्हणा ! ५

सुख निजभोगीं नरा गुंगवी विसर पाडितें इतरांचा,
दुःख बिलगतें थेट जिवाला; ध्वज फडकवितें समतेचा. ६

सुख उद्दाम करि आत्म्याला ओळख ज्याची त्या नसते,
कोण कुणाला पुसतें जगीं या दुःख जरी मुळिं ना वसतें ! ७

गर्भवासगत अंधपणानें दिशाभूल होवोनी,
परक्या ठायीं आत्मा आला स्वस्थानातें त्यजुनी. ८

परमात्म्यापर्यंत तयाला पुन्हां असे जें जाणें,
नांव तयाला दिलें गोडसें कीं ‘ जीवाचें जगणें.’ ९

परि ‘ जगणें ’ ही मुद्त ठरविली मूळपदा जायाची
सदा चालतां आत्मा तरिही मजल न संपायाची. १०

इष्ट पदा ने दुःखभोग हा प्रवास आहे आत्म्याचा
विश्रांतीचा मुकाम अगतिक काळ जात जो सौख्याचा. ११

दुःख असे कर्तव्य; तयाची जाणिव पटते जीवाला,
इंद्रियांस वरच्यावर शिवुनी सौख्य जातसे विलयाला. १२

मजल मारणें इष्ट जयाला ठरलेल्या मुद्तीमाजी
प्रवास दुःखांचा भोगाया त्यानें व्हावें राजीं. १३

५६. अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिळेस

[मध्यरात्रींच्या सुमाराला कोकिळेचा शब्द विषण्ण निराश हृदयाला किती सांत्वनपर वाटतो, याची सुखनिद्रित मनाला साक्ष पटणार नाहीं.]

अवेळ तरिही बोल कोकिळे, अवेळ तरिही बोल !

रात्र पसरली जगतावरती,
भुरके काळे मेघहि फिरती,
वारा वाहे भरभर भंवतीं,
बालचंद्रचंद्रिका घाबरी गोरीमोरी होत.

उदासीनता छाया पसरी,
सृष्टि दिसे जरि वरुनी हंसरी—
खिन्नताच जरि अंतरिं सारी,
व्यर्थ बोलतो, व्यर्थ डोलतो संसाराचा गोल !

आनंदाच्या प्रातःकाळीं,
दिवसाच्या गजबजल्या वेळीं,
किंवा संध्या जेव्हां नटली,
आनंदाचीं गाणीं गाया गवई लाखकरोड !

असतां आनंदाची माया;
वृद्धि क्षणभर तिची कराया,
लागे ज्याचा तोच गावया,
आनंदाला द्विगुणित करिती आनंदाचे बोल !

परंतु जेथें उदासीनता
व्याकुळ करिते विषण्ण चित्ता,
तेथें त्याला द्याया समता—
गाणें गावें, हेंच अलौकिक ईश्वरतेचें काम !

बाह्य सृष्टि जरि निद्रा भोगी,
अंतःसृष्टि तरी हतभागी;
उडते तशीच राहुनि जागी,
निजवाया निजलागीं असलें गाणें गाई गोड !

अवेळ येथें कसली बाई ?
दुःखसांत्वना गा केव्हांहि !
अनुकंपेला नियम न कांहीं !
रित्या मनीं या ओत सूर; त्यां जाऊं दे अति खोल !

वळवाचा हा वारा गार
झोंबुनि पीडा देई फार;
येत गवाक्षांतुनि अनिवार;
येतां जातां सूर काढितो भलभलते भेसूर !

खिन्न चांदणें ढगांआडचें
भग्न मनोरथ झाले ज्याचे—
हंसें जणूं तें अशा मनाचें,
पुष्पवतीच्या तोंडावरची छाया काय उदास !

या अवकाळीं—या एकान्तीं,
निद्रेची मिळवाया शांति,
थकुनी भागुनि पडलों अंतीं,
निद्रा कुठली परि त्या हृदया, भविष्य नाहीं ज्यास

हातीं संसाराची माती,
मनिंच्या आशा मनींच खाती,
भूतकाळचीं भूतें रडतीं !
मिटल्या जाग्या डोळ्यांपुढतीं शून्याचें मैदान !

निष्प्रेमाची शेज सोबती,
भयाण दुनिया सारी भंवतीं,
विषण्ण येती विचार चित्तीं,
बाह्यांतर विश्वांत खेळते उदासीनता एक !

गा तर चित्ता मम रमवाया;
हीच खरी जादूची माया;
आनंदा खेळविणें वायां,
मशाल दिवसां लावुनि होतो लाभ कुणाला काय !

दूर कराया उदासीनता
गाच गडे ! अंगाई गीता,
झोंप येउं दे माझ्या चित्ता,
लक्ष लागतें सुरांकडे तव; वाटति ते बिनमोल !

पाहुनि ही तव दयाशीलता
द्रवेल कोणी भगिनी माता,
शांत कराया हताश चित्ता—
रूक्ष जगावर स्त्रीहृदयांतिल टाकिल अश्रू एक !

त्या अश्रूच्या शीतलतेनें
भोंवतालची आग जाळणें,
निद्रा घेतां शांत मनानें
'गोविंदाग्रज' ऐकत राहिल गुंगींतहि हे बोल !

कोकिळे ! अवेळ तरिही बोल !

५७. प्रे मा खा त र

[प्रेमनिराशेमुळें हेतुशून्य व हताश झालेल्या मनुष्याला पुन्हां प्रेमाचा आधार सांपडला म्हणजे नवा जीव लाभतो. असा एक प्रणयी पुरुष पावसाळ्यांत आपल्या प्रेमळ सजीवनीला भेटावयास निघाला असतां त्याच्या मित्रानें त्याला न जाण्याचा उपदेश केला आहे, व त्या उपदेशाला त्या प्रणयी पुरुषाचें हें उत्तर आहे, अशी या गाण्याची कल्पना आहे]

प्रणयदर्शना जातां मित्रा, न करी उपहासा,
नको थांबवूं मजला, मानुनि खोल हृदयहासा.

कसले डोंगर ? नद्या कशाच्या ? हीं विघ्नें कसलीं ?
प्रेमपथावर सारखींच हीं जरि असलीं नसलीं.

हृदयदेवतादर्शनिं आतां ओढ जिवा लागे;
चला थांबवा त्याला, पाहूं फिरतो का मागें.

मार्गीं डोंगर नद्या पाहुनी घे पळता पाय;
असें निरर्थक निर्जिव माझें प्रेम असे काय ?

नव्या दमाचा, नव्या जमाचा, ज्याचा अवतार,
त्या प्रेमाचा वीर करारी काय न करणार ?

हटतिल डोंगर, तटतिल सरिता ना आपोआप,
झटतिल मेघहि साह्य कराया धरुनि इंद्रचाप !

गिरिशिखरांची पडेल खालीं मोडुनिया मान;
प्रेमापुढती सांग कुणाचा टिकतो अभिमान ?

नव्या दमाचा, नव्या जमाचा, त्याचा अवतार
पाहुनि करतिल नद्याच त्याला स्वयें पैलपार.

जो निजहृदया फाडित चपलाप्रिया खेळवाया,
वृष्टि कशी तो मेघ करिल, वद, मला थांबवाया ?

तोच आपुल्या पंखांवरि मज वाहुनि नेईल;
निदान मार्गीं मला विजेचा दिवा दाखवील.

प्रेमें बोले, प्रेमें डोले, प्रेमें जग हाले;
प्रेमाखातर जगीं आजवर काय नाहिं झालें ?

गिरितट फोडुनि नद्या कशाला धांवतात ? सांग.
लता तरूविण सांग कुणाचे फेडितात पांग ?

संध्याहृदयीं रमावयाला सूर्य धावतो ना ?
नातर गगनाच्या पडद्यावर भटकवेल कोणा ?

प्रेमासाठीं, रामापाठी सीता वनवासी;
वृंदेस्तव हरि स्मशानांतला वृंदावनवासी.

रघुवीरांनीं जलनिधिवरती पर्वत नाचविले;
सांग कोणतें संकट दुसरें त्यावरि ओढवलें ?

गोपिजनांच्या करुणरवाच्या ऐकुनिया ताना,
कसा नखावरि गोवर्धन धरि गोकुळिंचा कान्हा ?

पुराणांतल्या कथा कशाला ? पहा आजकाल !
नाचतसेना हवें तसें जग प्रेमें बेताल ?

कां ब्राह्मणपद्पादशहाला राणी मस्तानी ?
कां धर्मावर लाथ मारिली पंडितरायांनीं ?

ब्रिजभाषेचा प्रेमवाल्मिकी प्रेतावर तरला;
सांग तयाला प्रेमावांचुनि कोणीं हात दिला ?

नजर गुंतली तुझी तरी कां तिकडे त्या नयनीं ?
तसाच इकडे या नयनास्तव मी बसलों ध्यानीं.

सतीदेवता पतिसह गेल्या रचुनि अग्निशय्या;
प्रेमावांचुनि धीर कवण दे दुसरा लढवय्या ?

तलवारींच्या धारेवरतीं जीवांचा नाच,
रणशूरांनीं कां केला ? जा विचार त्यांनाच.

प्रेमाचा हा प्रभाव असला अखंड बा चाले;
तशांत हें तर निराशेंतुनी प्रेम जन्मलेलें !

नव्या दमाचा, नव्या जमाचा, ज्याचा अवतार,
त्या प्रेमाचा वीर करारी काय न करणार ?

५८. पुनर्जीत प्रेमास

प्रेमा ! उठ— चल उघड, झाकली मूठ !

तुंबळ सागर तव खळबळला,
हृदयीं तटवूं त्यास कशाला ?
जगभर लाटा उधळायाला
दिली तुज सूट— चल उघड, झाकली मूठ !

कोंडुनि असला सागर धरिला,
माझा मूर्खपणा मज कळला,
मिळतां स्थल तुज नाचायाला
करीं रे लूट— चल उघड, झाकली मूठ !

क्षणभर वाटत होतें मजला,
कीं तव ओघ आटुनी गेला,
परि जो अखंड भरला त्याला
कशाची तूट ?— चल उघड झाकली मूठ !

उगवे सूर्य काल मावळतां,
फिरुनी फुलतें फूलहि मिटतां,
प्राणजीवना, तुजही शिवतां,
मरण हें झूट— चल उघड झाकली मूठ !

द्वेषावरती, दुःखावरती,
फिरवी तुझ्या यशाची महती,
जा, जा, नाच सर्वहि जगतीं,
धांव बेछूट— चल उघड, झाकली मूठ !

विसरुनि जाऊं अनुभवजाला,
तुडवूं पायीं चल खेदाला !
टाकूं जाळुनि नैराश्याला !
दुःख सब झूट !— चल उघड, झाकली मूठ !

तुझिया श्वासाच्या उद्‌गारें
टाकूं भरुनी जग हें सारें,
एकच नादें करुं आतां रे,
सुखाची लूट— चल उघड, झाकली मूठ !

मी तूं दूर न राहूं आतां,
दाखवुं शक्ती अपुली जगता,
आणूं परमेश्वरही हातां,
ऊठ रे ऊठ— चल उघड झाकली मूठ !

५९. लांडोर

[मोर नाचतो तशी लांडोर नाचते याचा अनुभव बिचाऱ्या तेजस्वी मोराला येतच असतो; लांडोरीला त्या म्हणीचा अर्थ कळून चुकला तरी उपयोग होत नाही. एकूण हें गाणें फुकट आहे.]

नाचतां मोर ॥ नाचते पहा लांडोर ॥ ध्रु० ॥

कोठें त्याचा भव्य पिसारा ॥ कोठें रंगाचाहि पसारा ॥
कोठें थाटमाट तो सारा ॥ कुठें ही चोर ॥ नाचते...॥ १ ॥

त्याचा आनंदाचा नाच ॥ दिवे लाविले जाळुनि पाच ॥
कोठें हिरा कुठें ही कांच ॥ तरिहि समोर ॥ नाचते...॥ २ ॥

जगांत कसरत चाले थोर ॥ तारेवरती नाचत मोर ॥
पायीं अपुल्या कच्चा दोर ॥ तरिहि छिचोर ॥ नाचते...॥ ३ ॥

कच्चा कुचका तो आधार ॥ केव्हां तुटुनि जाइल पार ॥
फुटता आब हसतिल चार ॥ नसे हा घोर ॥ नाचते...॥ ४ ॥

जेथें तेथें प्रकार हाच ॥ नाच न नुसत्या मोराचाच ॥
नाचे मोर कुठें तो साच ॥ बढाईखोर ॥ नाचते...॥ ५ ॥

हलता सजीव बळकट काया ॥ लागे नसतें झट चिकटाया ॥
भंवतीं भंवतीं नाचे छाया । जीव ना जोर ॥ नाचते...॥ ६ ॥

कला निसर्गामागें जाण ॥ माया ब्रह्मामागें धाव ॥
छाया देवाची सैतान ॥ थोरा पोर ॥ नाचते...॥ ७ ॥

सत्यामागे लागें भास ॥ नक्कल अस्सलास हमखास ॥
तुटली मधें जरि दमसास ॥ तरी बिनजोर ॥ नाचते...॥ ८ ॥

जमाव यांचा जमतां थोर ॥ मोरावरही यांचा जोर ॥
चोरावरती होती मोर ॥ अशी शिरजोर ॥ नाचते...॥ ९ ॥

कमअस्सल या अक्करमाशा । ताज्या रक्ता जळवा बाशा ॥
करिती जगतीं स्वैर तमाशा ॥ रूप अघोर ॥ नाचते ...॥ १० ॥

खोटें नाटें जगीं पसरतें ॥ फारपणानें खरेंहि ठरतें ॥
खरें बिचारें दिसतें भलतें ॥ मग बिनघोर ॥ नाचते ...॥ ११ ॥

बघुनी प्रकार उलटा असला ॥ येत जगाचा वीट मनाला ।
वाटे विनवावें देवाला ॥ नको तो मोर ॥ आणि नको ती लांडोर
॥ नाचते ...॥ १२ ॥

६०. गोड निराशा

जादूची माझी बाग
तींत फुलें जागोजाग;
रम्य जरि बागाईत;
तरी तिची न्यारी रीत;
कळी कोंवळी चांफ्याची
मिटलेली ती कायमची;
जरि न कधीं उमलायाची
करिल वृष्टि तरी वासाची,

तशाच कोणी;
सूत्रावांचुनि
दिधल्या रचुनि

कुंदाच्या वेण्या दोन
मोल जिवाचा त्यां होन !

नाहीं पाणी जरि भंवतीं
तरी दोन कमळें हंसतीं;
जन्म जलामधिं कमळांचा
न्याय असे हा जगताचा;
परि या कमळांच्या रंगा
खेळे प्रेमाची गंगा !

तुमच्या जगतीं,
किरणें पडतीं,
कमळें फुलतीं,

परि माझीं कमळेंच बघा
निजकिरणीं खुलविती जगा !

गुलाब होते दोन तसे,
आनंदाचे गोड ठसे;
कळ्यावांचुनी फुललेले
कांट्यांच्या त्रासा चुकले;
जणूं फडकती मौजेचीं
नवीं निशाणें लाजेचीं !

गुलाब असले
हांसत बसले,
मनांत ठसले,

हृदयीं धरिलें या भावा
एकतरी काढुनि न्यावा !

परी फुलें तीं जादूचीं;
लपंडाव खेळति साचीं;
रक्षण त्यांचें करणार
मनांतला जादूगार !

दिसतां हातीं लागत ना,
वेड लागलें तेंच मना;

क्षणांत फुलती;
क्षणांत लपती,
दिसती हंसती,

घेर घेतला गिर्कींचा
फेर थरकत्या फिर्कींचा

निश्चय केला जिंकाया
जादूची असली माया;
तोंडानें उडवायाचा
मंत्र हाकिला प्रेमाचा;
श्वासानें हृदयीं भरिला
मनिं वाटे आतां धरिला;

परि तो कुठला
गवसायाला !
तसाच उरला,

अधीक पसरला चहूंकडे,
तोडितांच उलटा वाढे !

यत्न मांडिला तोच पुन्हां
जींव गुलाबावीण सुना;
स्वस्थानांतुनि हलत नसे
काढावा तो वाटतसे;

गुलाब तर न मिळे मजला
परि कांटे मम देहाला!

त्या कुसुमाचे
संसर्गाचे
कांटे साचे
मांडित अंगीं थैमान!
कांट्यांचें माजे रान!

कोण असा जादूगार
खेळ करी हा अनिवार?
उघड्यावरती टाकुनियां
राखी ती फुलती दुनिया
चोरितांच वाटे ऐशी!
चोरीची थट्टा खाशी!

चित्त शरमलें
जरी विरमलें
तरिही रमलें;

चोरी असली लाजेची
वाटे त्याला मौजेची!
अशी निराशा भरे मनीं
शरीर भरलें कांट्यांनीं

गुलाब मज हांसत बसला
हातासीं नाहीं आला;
नवल तरी कैसें होई—
दुःख निराशा नच देई !

न कळे कांहीं,
हुरहुर कां ही ?
वेचें मनहीं
कां विनवितसे देवासी ?—
निराशाच दे गोड अशी !

६१. स्मशानांतलें गाणें

[बोलून चालून भुतांचेंच गाणें —त्यांत अर्थ तरी काय असावयाचा? व राग तरी काय धरावयाचा?]

वाटे स्मशान शांतिस्थान! ॥ ध्रु० ॥

सजीवतेचा चाले चाळा,
कवीस त्याचा ये कंटाळा,
त्रास जगाचा चुकवायाला,
शांतपणाचें, रूप जगाचें, अशा स्मशानीं जात ॥ १ ॥

विश्रांतीस्तव निसर्गदेवी,
निजसदनींचा दीप मालवी,
(ज्यातें वदती अल्पधी रवी!)
किंवा केल्या, तारा टिकल्या फोडुनि झुंबर छान! ॥ २ ॥

प्रकाश रविचा यापरि मेला,
संध्यारक्षारूप पावला!
परी तिचाही शेवट झाला,
आकाशीं जी 'गंगामाई', पडे तिच्या तीर्थांत! ॥ ३ ॥

अनंत-तारा-तारक-नयनीं
जरी यावया खुणवी रजनी
चंद्र न वरती परि ये भिउनी,
स्थिति जी रविची, तीच तयाची, होइल हें भय त्यास! ॥ ४ ॥

दुष्कृत्यांचा बहर चालला,
जोड तयांच्या कृष्णत्वाला
द्याया; अंधारही पसरला,
दुष्टत्वाशीं, अंतरनाशी, मिसळुनि जाई त्यांत. ॥ ५ ॥

भयाण जागीं, भयाण काळीं,
भयाण वृत्ती होत निराळी;
भयाण झाली तों आरोळी!
जरा दचकला, कवि तो उठला, ऐके देउनि कान. ॥ ६ ॥

“ शांतीची ही स्मशानकारा,
सजीवतेला इथें न थारा,
म्हणती मरुनी पडतो वारा!
प्रेम जगाचें, जर हें साचें, कसला मग हा नाद? ॥ ७ ॥

पवन गातसे कां बेसूर?
हंसें भुताचें कीं भेसूर?
प्रेतांचा चौपदरी सूर?
कीं प्रेतांतुनि सुटला म्हणुनी आत्मा करि थैमान? ॥ ८ ॥

तों सरणांतुनि अस्थिच उडती,
त्यांचीं तुटकीं प्रेतें होतीं,
स्कंधीं त्यांच्या भुतें बैसतीं!
करिती बडबड, शब्दही न धड, कवि बसवी अनुमान. ॥ ९ ॥

अणुरेणूंच्या अवकाशांत
प्रेतांचे कण हे शिरतात,
स्वैर घर्षणें ध्वनि करितात,
स्मशानांतलें, गाणें चाले; त्याचा पडसाद. ॥ १० ॥

रातकिड्यांचा किर्र शब्द या
निघे, सारखा सूर धराया,
श्वान रडे हें साथ कराया,
तुझिया हृदयीं, धडधड जी ही, धरि तबल्याचा ताल ! ॥ ११ ॥

कवि ऐकुनि हें स्तब्ध जाहला,
प्रकार सारा कळे तयाला,
मृत जिव्हेला फांटा फुटला !
ऐकायासी, त्या गानासी करि आल्याचा कान. ॥ १२ ॥

" धन्य धन्य ती स्मशानभूमि !
धन्य येथलीं भुतेंहि आम्हीं !
सदाहि देवा या सुखधामीं—
घडवी वसती; सजीव जगतीं, नको नको आम्हांस ! ॥ १३ ॥

धन्य तशी ती मानवजाति !
श्रेष्ठपणा जी मिरवी जगतीं,
सजीवतेचा आव घालिती,
भुतें परांतें, वदतां भूतें, तिरस्कार ये फार ! ॥ १४ ॥

बाह्यरूप नच भुतांस म्हणुनी,
तुच्छ मानिती त्यां अवगणुनी,
द्विविधरूप जरि धरिती प्रागी—
तरि बाह्यांतर, रूपीं अंतर, जहनमसे अस्मान् ! ॥ १५ ॥

देवनाम भूतांप्रति पळवी,
देवाची त्यां कळे थोरवी,
मानव नवसें परि त्यां फसवी !
कोणी म्हणती, 'ईश्वर नास्ति'—हाच तयाचा मान ! ॥ १६ ॥

अनेक माता, एकचि वनिता,
न्यायमार्ग हा ऐसा असतां,
अनेक वनिता, एकचि माता।
व्यर्थ पसारा, मांडिति सारा, नीतीच्या जगतांत ! ॥ १७ ॥

भुतें भुतांस न कधीं खाती,
बंधु बंधुच्या रंगत रक्तीं !
बाप मुलाची करितो माती !
हा जगताच्या, मनुष्यतेच्या, प्रेमाचा बाजार ! ॥ १८ ॥

नीतीसाठीं वपन मांडिती,
प्रेताहातीं नवरी देती,
अनाथ विधवा पदीं चिरडती !
सैतानावरि, ताण कसा करि, सृष्टीचा सुलतान ! ॥ १९ ॥

शास्त्रांचे तोंडांत फवारे,
रूढीचे परि गुलाम सारे !
स्वतंत्रतेचें उसनें वारें;
पक्षी सदनीं, बसले कोंडुनि, गाति यशाचें गान ! ॥ २० ॥

समानतेच्या मारी बाता,
वरच्या लत्ता झेलित माथां,
सर्वेच खालीं झाडी लाथा;
न ती निवारी, न ही आवरी, बेशरमी हैवान ! ॥ २१ ॥

अन्नावांचुनी सपिंड मरती;
मरतां त्यांचे पिंड अर्पिती !
सजीव तोंवरि लत्ता देती
मरतां घेती खांद्यावरती, उफराटा सन्मान ! ॥ २२ ॥

पुण्यविक्रया करि धनदानीं,
मांग बसे तो उच्च स्थानीं !
भाविकतेला शिवे न कोणी,
कपटी मांजर, दिलें तया घर, दारिं इमानी श्वान. ॥ २३ ॥

दोन पतींनीं विधवा न सती,
पतिव्रतेला परि पांच पती !
धर्म भाळला आईवरती;
परी आपुलें, तेंच चांगलें, विवेक झाला ठार ! ॥ २४ ॥

देवद्वारीं बसला नंदी,
राजद्वारीं स्वारशिबंदी,
रक्ष्य जनांला होई बंदी,
रक्ष्य वस्तुला, धक्का अपुला, रक्षक रावी प्राण. ॥ २५ ॥

गर्भीं भार धरि तिजला भजती,
धेनु दुग्धदा, माता वदती,
भर वाहुनि आजन्म पोषिती !
मरतां उदरीं, मातृभूमि धरि; परी तिशीं बेमान ! ॥ २६ ॥

विधवा मार्गीं मार्गें फिरवी,
मांजर अडवें कार्य बिघडवी,
कर्तृत्वाची हीच थोरवी !
प्रेता हंसतां, कार्यक्षमता, न धरी परीं गुमान. ॥ २७ ॥

भुतें विचारीं रात्रीं फिरती,
म्हणुनी त्यांतें तिरस्कारिती;
रात्रीची तर गोष्ट दूर ती—
परि दिवसांही दुष्कर्मांहीं पाडिति जन अंधार ! ॥ २८ ॥

के फेसांनीं जे गळे कापिती,
स्त्रीच्या केसांनीं ते तरती !
प्रायश्चित्तें शुद्धहि होती.
शास्त्रें रडती, कराच सत्कृति, तरिही हलते मान. ॥ २९ ॥

धर्मस्त्रीचा गळा कापुनी,
समाधान मग करि हिंडवुनि,
तुळशीभंवतीं, देवायतनीं,
विचित्र लीला दावुनि तिजला, दे दुःखावरि डाग ! ॥ ३० ॥

गोपी सोळा सहस्र असती,
तरिही वृंदेसाठीं श्रीपति
निघे स्मशानीं; धीर न पोटीं;
तुळशीभंवतीं, विधवा करिती, काय न हाच विचार ? ॥ ३१ ॥

वैराग्याच्या सोप्या गोष्टी !
राम रडे परि सीतेसाठीं !
ब्रह्मा लागे मुलिच्या पाठीं !
भोळा शंकर, स्त्री अंकावर, गणेश राखी दार ! ॥ ३२ ॥

घरच्या देवा स्त्रिया न भजती,
पुराण-कीर्तन धुंडित फिरती,
देवहि त्यांचे वेश्यांभंवतीं,
विवाहकालीं, शपथ वाहिली, दोघे पाळिति छान ! ॥ ३३ ॥

सुधारणेचे भक्त निपजती,
'स्वतंत्रता द्या स्त्रियांस' म्हणती,
पारतंत्र्य परि आपण वरिती
परानुकरणी दंग; सोडुनी स्वत्वाचा अभिमा/॥ ३४ ॥/न

कोणि काढितां नवी कल्पना,
करिती सारे वृथा जल्पना,
मिळतां यश त्या, देउनि माना—
पायां पडतां, लाज न चित्ता, म्हणतो तो अवतार ! ॥ ३५ ॥

सफेत येतो रंग शिराला,
रंग आंतला तसाच काळा !
वृद्धपणा नच दुष्टत्वाला,
भय काळाचें, नच देवाचें —, तेंहि परी देहास ! ॥ ३६ ॥

चुना पांढरा, कातहि काळा,
रंग तयांतुनि निघे निराळा !
सहकार्यातें, असल्या ताळा !
दोघे मिळुनी, एक ठिकाणीं करिति परस्परनाश ! ॥ ३७ ॥

मित्रपणानें पडे गळ्यांत,
गळफासहि तो घालित हात !
कुणी कुणाया करणें घात—
नेम न याचा; उपकाराचा मोबदला अपकार ! ॥ ३८ ॥

सुखःदुखांचा भावहि नसतां,
सुखदुःखांची दावी समता.
सुखी व्हावया भगवद्गीता
वेद मंथुनी श्रीकृष्णांनीं, हेंच काढिलें सार ! ॥ ३९ ॥

बळी पोंचतां भुतें न छळिति,
अल्पतुष्टता हास्यास्पद ती;
मानवतेची परी न रीती.
पिंड जयाचा खातो त्याचा करितो जागीं बोभाट ! ॥ ४० ॥

म्हणती आम्हां भुतें बाधतीं
भूतांची परि नाहीं छाती—
जायाची या असल्या जगतीं !
भुतेंच भीती या भूतांप्रति, भुतें भुता हीं खास ! ॥ ४१ ॥

" मरतां मानव भुतें निपजतीं ! "
बोलायची परि ही रीती.
भांगेतुनि कां तुळशी निघती ?
कोठें आम्ही ? कोठें तुम्ही ? कशास कांहीं ठाव ? ॥ ४२ ॥

ब्रह्मपदाहुनि आत्मा ढळतो,
मरुनि जगाच्या स्मशानिं येतो,
मन मानव—छेः ! भूतचि होतो
चितेंत जळुनी, दिव्य भोगुनी, सुटतो आत्माराम ! ॥ ४३ ॥

भुतें विदेही, मानव सुंदर,
दिव्य भूमिका स्मशान-मंदिर,
प्रवास येथें फारचि दुष्कर !
प्रेत आणितां बोले जनता, ' राम कहो, श्रीराम ! " ॥ ४४ ॥

इतकें गाउनि भूतें हंसलीं,
अखेरची जणुं तान घेतली,
तया वाहवा घुबडमंडळी—
'घू घू' शब्दें, देत मग वदे 'घ्या आतां आराम!' ॥ ४५ ॥

श्वानहि साथ करोनी दमले,
विधवेनें मृत बालक त्यजिलें,
दूध तयाच्या मुखिं सांपडलें,
पिउनि तेवढें, बघुनि कविकडे, हासत पडलें श्वान. ॥ ४६ ॥

कवि हे पाहुनि विस्मित झाला,
म्हणे, "पात्र मी न या स्थळाला!"
पळुनी पापी जगांत आला,
स्मशानांतलें, गाणें असलें, कवीस नुरवी भान! ॥ ४७ ॥

म्हणे, "वरुनि जग दिसतें सुंदर—
'राम' जाणतो 'क्या है अंदर'"
स्मशानातलें गाणें सत्वर—
अमोल म्हणुनी, टाकि उधळुनी चहूंकडे जगतांत! ॥ ४८ ॥

६२. घुबडास!

“ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ”

[या प्रवचनाची आठवण घुबडाचा शब्द ऐकून होऊं नये असें त्या बिचाऱ्यानें कोणतें पाप केलें आहे बरें ? आमच्या दृष्टीचा रंग त्यावर कां लावायचा ?]

घुबडा, बोल रे घू घू । नकोत चिमण्या रात्रू ! ॥ ध्रु० ॥

मातींत मिसळुनि झाली माती
धडपड असल्या फोलासाठीं
चिंवचिंव नुसत्या पोटासाठीं
ओवाळुनि टाकिलें जगीं तें मीं तूं कधिंहि न मागूं. ॥ १ ॥

आज आपला बोलति नाद
उद्यांच भलत्याचा पडसाद !
पोपटपंची पोकळवाद !
जळत्या खाईसाठिं म्हणाया मी तूं कधिंहि न मागूं. ॥ २ ॥

शंख कुणाचा पोटापाठीं !
गात कुणी तर तिसऱ्यासाठीं !
छाया जीवाची उफराटी.
“ जो तो ज्या त्यासाठीं ! ” चल, हें मी तूं यांना सांगूं. ॥ ३ ॥

पोपट गातो मंगल नाम,
जळुं दे;— कुठला तयांत राम ?
उष्ट्या गुळणीचा तो ' राम ! '
आपण अपुला राम रमवितां मी तूं कधिंहि न मागूं ! ॥ ४ ॥

सताड उघड्या रविकिरणांच्या
प्रकाशांतला जो तो नाच्या,
नाचत तालावर इतरांच्या,
ताज्या घोड्यावर गोमाशा खुशाल दे या गुंगूं ! ॥ ५ ॥

पोपट चिमण्या या जाऊं दे,
खुशाल रडगाणें गाऊं दे,
गोष्पदिं मुंगीला न्हाऊं दे,
मार्ग आमुचा सडेतोड हा; जगास दे रे रांगूं ! ॥ ६ ॥

धनी जगाचा कुठला आला
तुम्हांअम्हांला शिकवायाला ?
निघेल तोची सूर आपुला !
माझें मजला, तुझेंहि तुजला, ' मी-तूं पण ' ना त्यागूं ॥ ७ ॥

मनांत माझ्या जी हुरहूर
जनांत काढिन तीचा सूर,
साथ मला कर; जरि तूं दूर—
बेसूरानें, भेसूरानें, झोप जगाची भंगूं ! ॥ ८ ॥

तुमची अमुची न्यारी रीत,
एकांताचे भालाईत,
काळोखावर लिहिलें गीत,
उचल जागत्या अशा जगाला, चल, वाचाया सांगूं ! ॥ ९ ॥

ऐकुनि असल्या पिशाचगाना
कितीक मोडुनि पडतिल माना,
कितेक हलतिल ऐकुनि ताना;
तुला मला परि काय होय तें ? रंगाखातर रंगूं ॥ १० ॥

गगनाच्या उदरांत भरारा
काळोखावर घुमतो वारा
घो घो घो घो ओघचि सारा,
दक्षिण-उत्तर कापुनि अंतर नभास लागे लंघूं ॥ ११ ॥

वेताळाची येतां स्वारी,
भूत वाजवी काय तुतारी ?
मालदार कीं त्या ललकारी ?
मरत्या रात्रीचा हा श्वासचि लागे काय तरंगूं ? ॥ १२ ॥

वरतीं नभ हें, अरतीं भूतळ,
सटवीच्या जात्याचे हे तळ,
पीठ तयाचें गळतें भळभळ,
त्या जात्याची घरघर वारा; त्यावर गाया लागूं ॥ १३ ॥

अफाट वारा सुटला असला
काय कुणाला भिववायाला ?
तसा घोगरा घसा आपला,
नच रिझवाया, नच खिजवाया; रंगाखातर रंगूं ॥ १४ ॥

मेघ मारुनी वरुनी गारा
काय कुणावर करिती मारा ?
त्यांतुनीच परि निघती धारा,
'गोड कडू' चें गाणें असलें चल ये जगता सांगूं ॥ १५ ॥

गुरफटलें जग सारें मोहुनि,
कालतरंगावर परि वाहुनि,
बघ मी आलों त्यांतुनि पोहुनि,
फिरता फकीर तूं; तव चरणीं जरा मला दे लागूं ॥ १६ ॥

संन्यासी तूं जन्माचा रे;
इतरांची तर कथाच विसरें
होतीं का परि मातापितरें ?
पूर्वाश्रमिंच्या संसाराचा थांग न देसी लागूं ! ॥ १७ ॥

प्रीति असे का ठाउक तुजला ?
जीव कधीं का दुःखें सुजला ?
प्रकाश नयना कधिं का दिसला ?
तुझ्यावांचुनी तुझ्या जगांत न देसी कोणा वागूं ॥ १८ ॥

व्याप कधीं जन्मामरणाचे
भोगिलेस का स्मरतें साचें ?
कीं संस्कारहि हे पूर्वींचे ?
येतां जातां किंवा प्राणा देह लागतो बिलगूं ? ॥ १९ ॥

एकान्ताला कां पतकरशी ?
समाधींत या कधिंचा रमशी ?
कुठें असा संन्यासहि शिकशी ?
"घू घू" वांचुनि दुसरें काहीं तुझें न देशी उमगूं ॥ २० ॥

शिष्य तुझा मी झालों म्हणुनी,
निःसंगाची संगत धरुनी,
काळोखाची राख फांसुनी,
सांग तुझा गुरुमंत्र मला तो; करीं एकदां घू घू ॥ २१ ॥

ऐकुनि वाटे तव हें गाणें
निजल्या विश्वाचेंच घोरणें,
वाऱ्याचें बेछूट बरळणें,
किंवा काळोखाचें रडणें लागत काय तरंगूं ? ॥ २२ ॥

काळे डोंगर जिकडे तिकडे,
कडेकपारी त्यांचे जबडे,
काळोखामधिं असतां उघडे—
तुझा शब्द जणुं निघतो त्यांतुनि 'आ' करितांना घू घू ॥ २३ ॥

नादब्रह्माचें हें प्रेत ?
कीं जीवाचा नाच हवेंत ?
मृत ओंकाराचा ध्वनि येत ?
तांडवकालीं कीं शंभूचा डमरू करि हा घू घू ? ॥ २४ ॥

भटक्या जीवा आला थकवा,
पाहुनि भुलावणीचा चकवा,
काळोखांतुनि घाली पकवा,
उलूनि काळिज ब्रह्मांडाचें लागे काय दुभंगूं ? ॥ २५ ॥

विश्वात्म्यानें शंख स्फुरिला,
विश्वहृदयिं तो घुमूं लागला
हृदयामाजीं या दुमदुमला,
फोडुनि हृदया गगनपथावर काय लागला वेंधूं ? ॥ २६ ॥

कीं वाऱ्याचे घुटके घेत,
रात्र करी प्रळयाचा बेत,
काळ तिला हुंकारा देत,
भीषण रव तो शब्दांवर लागत काय तरंगूं ? ॥ २७ ॥

बहिरासहिरा होतो जीव,
घुमघुमण्याची नच जाणीव,
कानावांचुनचें ऐकीव,
थरथरतो अंगांत जगाच्या एकांतातिल घू घू ? ॥ २८ ॥

चोर मनाचे मनीं चरकती
हलल्याविण मागेंहि सरकती,
खुलीं दिठें भ्रमभरें थरकतीं,
घुम् घुम् घुम् घुम् एकसारखा घुमतो आता घू घू ॥ २९ ॥

असें असे जर गाणें भेसुर
ऐकाया तरि आत्मा आतुर,
कां न कळे तें लावी हुरहुर,
त्यांत काहिं तरि असे थेट जें जिवास लागे बिलगूं ॥ ३० ॥

असल्या गाना तूं गातांना.
काळोखावर ठरतिल ताना,
रेषारूपें दिसतिल नयनां,
तुझी तीव्रता ऐकुनि माझ्या हृदया दे या जागूं ॥ ३१ ॥

मीही मिळविन माझा सूर,
लाडें लाडें जें कमसूर,
करुनी टाकूं त्यांचा चूर,
'गुळाचेच गणपती' जगीं जे त्यां वेशीवर टांगूं ॥ ३२ ॥

खरें न कोणा कधींच दिसतें,
म्हणुनिच दिसतें तें तें पटतें,
चुकल्या चित्ता खरें वाटतें,
वस्तुवस्तुवर परि तेजाचा छाप लागतो रंगूं ॥ ३३ ॥

मूळ रूप परि अंधारांत,
न फिरे त्यावर भलता हात,
तें तूं बससी सदा पहात,
तमोभेदिनी दृष्टि तुझी ती दे मम नयानें तरंगूं ॥ ३४ ॥

दृष्टिस इतर न दिसतां कांहीं,
सैरावैरा हिंडत नाहीं,
जो तो ज्याचा त्याला पाही,
आत्मनिरीक्षण काळोखांतिल काम दृष्टिला सांगूं ॥ ३५ ॥

अहंपणाच्या गाऊं गाना,
मुक्या मनाच्या उघड्या ताना,
स्वानुभवानें हलवूं माना,
ठराविकाला लाथ मारुनी नभासही उल्लंघूं ॥ ३६ ॥

तुझी आपुली संगत छान,
एकान्ताचें गाऊं गान,
बाणा ज्याचा त्या अभिमान,
वेळ आपुली भरास आली चल ये गाया लागूं ॥ ३७ ॥

रात्र रंगली काळोखानें,
गेलीं संगीताचीं गानें,
विलया गेलीं उसनीं भानें,
कोणी निजलें, कोणी मेलें, आतां मी तूं जागूं ॥ ३८ ॥

वरती नभ हें खाया पाही,
खालीं काळ्याकभिन्न राई,
काळोखाच्या भकास खाई,
सळसळुनी काळोख उकळतो; पवनहि लागे झिंगूं ॥ ३९ ॥

तेजाची गंगाच आटली,
काळोखाची प्रभा दाटली,
भयानकाची सभा थाटली,
चिरंतनाचें प्रेतचि नाचे; लागे विश्व दुभंगूं ॥ ४० ॥

दिवे चमकती आकाशांतिल,
नसत्या चिरंतना ते गातिल,
अपुल्या काळोखाला खातिल,
जळत्या आशेच्या या ज्योती काळोखानें डागूं ॥ ४१ ॥

मरुं दे त्यांचें फसवें तेज,
खोट्या मोत्यावरचें वेज,
कृष्णनभाची अखेरशेज—
करुनि घोंगडी देउनि त्यांच्या अखंड वाती भंगूं ॥ ४२ ॥

पिळुनी पाणी काळोखांतिल,
दिवे मालवूं आकाशांतिल,
आले जेथुनि तेथें जातिल,
काळोखाची धूळ गिळुनि मग काळे काळे रंगूं ॥ ४३ ॥

शरीर काळें, जीवहि काळे,
बटबटीतसे काळे डोळे,
तारांच्या काजळिचे गोळे,
काळभैरवचि मी; तूं माझा गोजिरवाणा राघू ॥ ४४ ॥

घोर शब्द तूं करिं या काळीं,
—एकांताची जणुं किंकाळी,
शांतिब्रह्माची कीं उकळी,
स्वानुभवाचा तुझेपणाचा, दे रव भंवतीं पांगूं ॥ ४५ ॥

मध्यरात्रिच्या या अवकाळीं,
गात बसूं चल गाणीं काळीं,
काळीं किरणें नेत्र उगाळी,
सजीवतेच्या काळ्या काळ्या प्रेताला आलिंगूं ॥ ४६ ॥

ठराविकानें मग जें भरलें,
ठराविकचि तें आतां निजलें,
ठराविकचि रीतीनें मेलें,
स्मशानांतला जलसा अपुला; चला गावया लागूं ॥ ४७ ॥

ज्याच्या प्रेताच्या तोंडावर,
काळोखाची टाकूं चादर,
'राम' तयानें म्हटला, ये तर—
रामप्रहरच्या अशा भुपाळ्या आपण गाउनि रंगूं ॥ ४८ ॥

भूपाळ्यांचा बिभास राग,
भयानकाला लाविल आग,
ढवळुनि तमास जागोजाग,
काळोखाच्या लाटांवरती लाविल तेज तरंगूं ॥ ४९ ॥

आकाराविण जीव डोलती,
बोलावांचुनि भाव बोलती,
गाणीं त्यांचीं दूर खोल तीं,
अर्थ खोल ते करूं बोलते; चल ये, त्यांतच गुंगूं ॥ ५० ॥

काळोखाचे पीळ मोकळे,
गतकाळाचें गाणें सगळें,
घुमुनि सारखें त्यांत गोंधळे,
अर्थ तयाचा चल ये, आपण सर्वांआधीं उमगूं ॥ ५१ ॥

फुलें कालचीं काळवंडलीं,
नक्षत्रेंही नभीं झिरपलीं,
निःश्रेयाचीं बिजें करपलीं,
जित्या सुराचा जरा जिव्हाळा दे रे त्यांना लागूं ॥ ५२ ॥

ऐकुनि तव हें शांतरसाचें,
काळें गाणें करुणरसाचें,
उफळतील कण काळोखाचे,
प्रकाशबीजें गूढ लागतिल फुलुनी स्वैर तरंगूं ॥ ५३ ॥

स्वैर नाचतीं प्रकाशांतलीं
विश्वें सारीं बघ हीं सुकलीं,
उदास छाया त्यांवर भरली,
सूर खडा धर, वेळ तुझी ही; गूढ आपुलें सांगूं ॥ ५४ ॥

फुंक आपुलें भयाण शिंग,
काळोखाचें फोडुनि भिंग,
अज्ञेयाचें उकली बिंग,
पृथ्वीचें नारिंग फुंकरावर उडवाया लागूं ॥ ५५ ॥

नारिंगाच्या अशा शिदोण्या,
काळोखाच्या वळुं या दोऱ्या,
भुरक्या गहिऱ्या गोऱ्यामोऱ्या,
करितिल त्यांच्या आधारावर नाच उद्यांचे राघू ! ॥ ५६ ॥

जरी आपुलें गाणें काळें,
निघेल त्यांतुनि विश्व उजाळें,
चिरंमृतांना उठविल काळें
मरत्या ब्रह्मालाहि आजच्या होइल मात्रा लागूं ॥ ५७ ॥

झाडांच्या पानांची सळसळ,
मृतप्राय आत्म्यांची तळमळ,
विश्वाच्या हृदयांतिल खळबळ,
दूर कराया— दूर हराया चल ये, गाया लागूं ॥ ५८ ॥

काळोखांतुनि जग जें दिसतें,
परब्रह्म तें त्यावर बसतें,
काळें गाणें ऐकुनि हंसतें,
नित्यासाठीं साक्ष तयाची सुरासुरावर मागूं ॥ ५९ ॥

शांतरसाचा, एकान्ताचा,
स्वानुभवाचा, वैराग्याचा,
काळोखांतिल अज्ञेयाचा,
गीतझरा सोडुनी तयावर देऊं जगा तरंगूं ॥ ६० ॥

शांत शांत मग जिकडे तिकडे
ब्रह्मजलाचे सडे चहूंकडे
जें तें होइल तेव्हां उघडें,
परात्पराचें गीत रोकडें गातिल चिमण्या राघू ॥ ६१ ॥

घुबडा! आता वेळ न उरला,
जीव कधींचा गाया झुरला,
भाव तयाचा मनींच मुरला,
तोंड तयापरि फोडिलेंस तूं आतां दे त्या रंगूं ॥ ६२ ॥

काळोखाचें भिनतां वारें
शरीर सारें पहा थरारे
पंचप्राणहि थिजले सारे
सुन्न मस्तकीं घुमतो आतां एकसारखा घू घू ॥ ६३ ॥

काळीं गाणीं अशीं गाढ तीं
रसरसलीं हृदयांत वाढतीं,
पिळुनी हृदया सूर काढतीं,
'गोविंदाग्रज' घुमवितात मग घू घू घू घू घू घू ॥ ६४ ॥

६३. श्रीमहाराष्ट्रगीत

मंगल देशा ! पवित्र देशा ! महाराष्ट्र देशा ।
प्रणाम घ्यावा माझा हा, श्रीमहाराष्ट्र देशा ॥ ध्रु० ॥

राकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या देशा ।
नाजुक देशा, कोमल देशा, फुलांच्याहि देशा ।
अंजनकांचनकरवंदीच्या कांटेरी देशा ।
बकुल फुलांच्या प्राजक्तीच्या दळदारी देशा ॥
भावभक्तिच्या देशा आणिक बुद्धीच्या देशा ।
शाहीरांच्या देशा, कर्त्या मर्दांच्या देशा,

ध्येय जें तुझ्या अंतरीं
निशाणावरी
नाचतें करीं ॥
जोडी इहपरलोकांसी
व्यवहारा परमार्थासी
वैभवासि वैराग्यासी ॥

जरिपटक्यासह भगव्या झेंड्याच्या एकचि देशा ॥
प्रणाम घ्यावा माझा हा, श्रीमहाराष्ट्रदेशा ॥ १ ॥

अपर सिंधुच्या भव्य बांधवा ? महाराष्ट्रदेशा ।
सह्याद्रीच्या सख्या ! जिवलगा ! महाराष्ट्रदेशा ॥

पाषाणाच्या देहीं वरिसी तू हिरव्या वेषा ।
गोदा, कृष्णा, भीमा तुझिया ललाटिंच्या रेषा ॥
तुझिया देहीं करी प्रतिष्ठा प्रथम प्राणांची ॥
मंगल वसती जनस्थानिंची श्रीरघुनाथांची ॥
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं......॥ २ ॥

भिन्न वृत्तिंचीं भिन्न भिन्न हीं एक जीवसत्त्वें ।
तुझिया देहीं प्रगट दाविती दिव्य जीवतत्त्वें ।
चित्पावन बुद्धीनें करिसी तूं कर्तबगारी ।
देशस्थाच्या खुल्या दिलाची तुजला दिलदारी ॥
कायस्थाचें इमान फिरवी रक्ताचा फेर ।
ठाक मराठी मनगट दावी तुझें हाडपेर ॥
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं......॥ ३ ॥

ठायीं ठायीं पांडवलेणीं सह्याद्रीपोटीं ।
किल्ले सत्तावीस बांधिले सह्याद्रीपाठीं ॥
तोरणगडचा, प्रतापगडचा, पन्हाळगडिंचाहि ।
लढवय्या झुंझार डोंगरी तूंच सख्या पाही ॥
सिंधुदुर्ग हा, विजयदुर्ग हा, ही अंजनवेल ।
दर्यावर्दी मर्दुमकीची ग्वाही सांगेल ॥
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं...॥ ४ ॥

तुझ्या भुकेला वरी नागली आणि कणीकोंडा ।
वहाण पायीं अंगिं कांबळी उशाखालिं धोंडा ॥
विळा कोयता धरी दिगंबर दख्खनचा हात ।
इकडे कर्नाटक हांसतसे, तिकडे गुजरात ॥

आणि मराठी भाला घेई दख्खन कंगाल ।
तिकडे इस्तंबूल थरारे, तिकडे बंगाल ॥
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं...॥ ५ ॥

रायगडावर माय जिवाची गवळण बिनधोक ।
झोंक हिरकणी नांव ठेवुनी जाइ रोखठोक ॥
करीत पावन अर्पुनि पंचप्राणांचा पिंड ।
हिरडस-मावळचा श्रीबाजी, ती पावनखिंड ॥
करी रायगड रायरिचा तो जिजाइचा तान्हा ।
कोंडाण्याचा करी सिंहगड मालुसरा तान्हा ॥
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं... ॥ ६ ॥

रसवंतीच्या पहिल्या बाळा मुकुंदराजाला ।
पहिलावहिला अष्टांगांनीं प्रणाम हा त्याला ॥
शहर पुण्याच्या, शिवनेरीच्या, पंढरिच्या देशा ।
पुंडलिकाच्या, शिवरायांच्या, टिळकांच्या देशा ॥
अनंत कोटी ग्रंथ रचुनिया जोडि तुझ्या नामा ।
वाल्मीकीचें शतकोटी यश विष्णुदास नामा ॥
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं...॥ ७ ॥

मयूर कविच्या पूर्ण यमकमय महाराष्ट्रदेशा ।
कवि कृष्णाच्या* निर्यमका हे महाराष्ट्रदेशा ॥
देवी ज्ञानेश्वरी करि जिथें भक्तीचा खेळ ।
तिथेंच गीतारहस्य बसवी बुद्धीचा मेळ ॥

* केशवसुत

जिथें रंगलीं साधींभोळीं जनाइचीं गाणीं।
तिथेंच खेळे श्रीपादांची* कलावती वाणी ॥
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं...॥ ८ ॥

विकावयाला अमोल असली अभंगमय वाणी।
करी तुझी बाजारपेठ तो देहूचा वाणी ॥
तुला जागवी ऐन पहांटे गवळी गोपाळ।
धार दुधाची काढित काढित होनाजी बाळ ॥
मर्दांना इष्कचा प्याला तुझा भरायासी।
उभा ठाकला सगनभाउ हा शाहुनगरवासी ॥
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं...॥ ९ ॥

प्रभाकराची जडण घडण कडकडित म्हणायाला।
दो हातांचा मुजरा माझा तुळशीरामाला ॥
भीमथडीहुनि चहुंमुलखांवर फिरले धारकरी।
भीमथडीवर चहुंमुलखांतुनि जमले वारकरी ॥
आळंदीच्या ज्ञानोबांची भिंत घेत धाव।
पुंडलिकाचें नांव चालवी दगडाची नाव ॥
गोलघुमट घुमवीत सारखा नवलाची भाक।
जेजुरीवर चढी पायरी उभी नऊ लाख ॥
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं...॥ १० ॥

(अपूर्ण)

---

* श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

६४. अनामिकाचे अभंग

[ज्या प्रदेशांत पाऊल टाकावयाचें आहे तेथील रहिवासी साधुसंतांना तुमचा आमचा स्पर्श अनामिकापेक्षांहि अमंगळ आहे; शिवाय, मराठीचिये नगरीं या पंढरीच्या पाहुण्यांची श्रीचंद्रभागातटीं जी प्रेमळ पंगत झाली तिच्या उष्टयाखरकट्यासाठींच हात पसरण्याचा जिथें संकल्प आहे, तिथें नांवाचा अभिमान अनाठायीं आहे. मराठी रसवंतीच्या पवित्र अभंगस्वरूपाला माझ्या अनामिक वृत्तीच्या पामर वाणीनें स्पर्शदूषित करणाऱ्या या अतिप्रसंगाची जनस्वरूप जनार्दनाकडून मला क्षमा होईल अशी आशा आहे.]

मंगलाचरण

नमो पांडुरंगा ! नमस्ते श्रीरंगा। रुक्मिणीच्या रंगा नमोनमः ॥ १ ॥
सर्वा मंगळाचा एकरूप निधि। तूंच देवा विधि-हरिहर ॥ २ ॥
ऐकिल्या देवांच्या तेहतीस कोटी। तीं रूपें गोमटीं देवा तुझीं ॥ ३ ॥
निर्गुणाचें ब्रह्म सगुणाची मूर्त। दोहीं ठायीं कीर्त एका तुझी ॥ ४ ॥
म्हणे '× ×' अगा पंढरीच्या देवा। अनामिक सेवा घ्यावी आतां ॥ ५ ॥

१

कवित्वाचा येथें वाहिला मीपणा। लक्ष्मीनारायणा तुझे पायीं ॥ १ ॥
गणांमात्रांचा तो नको ताळेबंद। नको वृत्त छंद नाम गाया ॥ २ ॥
विना कानामात्रा आणिक वेलांटी। लेखन-कामाठी मांडिली हे ॥ ३ ॥
साहित्याची कळा झाली तिऱ्हाईत। शुद्धाशुद्धातीत नाम तुझें ॥ ४ ॥
म्हणे '× ×' जें जें मनीं मुखीं आलें। तें तें येथ झालें ब्रह्मार्पण ॥ ५ ॥

२

क्षणमात्र थांबा असंगाच्या संगा । अहो पांडुरंगा कृपावंत ॥ १ ॥
मनाचा मुहूर्त साधुनि हा आज । सोडूनिया लाज बोलतों मी ॥ २ ॥
माझ्यावरी मीच मांडीन फिर्याद । तुझ्यापायीं दाद मागावया ॥ ३ ॥
नका देवराया धरूं भीडभाड । कराल तो निवाड मान्य आहे ॥ ४ ॥
म्हणे '× ×' देवा रखुमाईच्या कांता । परी दूर आतां नका राहूं ॥५॥

३

जीवेंभावें देवा आम्ही अमंगळ । जातीचे चांडाळ, थोर नांवें ॥ १ ॥
पांडुरंगा आम्ही युगांचे दुर्जन । क्षणाचे सज्जन पश्चात्तापें ॥ २ ॥
व्रत एकादशी मात्र हें देहाशीं । नित्य मनापाशीं दिवाळीच ॥ ३ ॥
नांवाचेच साव आम्ही थोरथोर । मनाचे हे चोर सर्वकाळ ॥ ४ ॥
तुझे पायीं आतां चोरी नसे कांहीं । म्हणे '× ×' नाहीं भयभीत ॥५॥

४

मागायाची आहे मेख । तुजपाशीं हीच एक ॥ १ ॥
सुखदुःखें हीं केवळ । जन्मा आलियाचें फळ ॥ २ ॥
इंद्राचंद्रा कर्म रेखा । तेथें माझी कोण लेखा ? ॥ ३ ॥
हेंचि एक द्यावें दान । घडी कांहीं तुझें गान ॥ ४ ॥
म्हणे '× ×' हीनदीन । मृगजळींचा हा मीन ॥ ५ ॥

५

नाहीं भक्तिभाव नीट । तरी हांक मोकली तो धीट ॥ १ ॥
नाहीं मुक्तीचा हव्यास । नसे नामाचाही ध्यास ॥ २ ॥
नेमधर्म कोणा ठावा । एकरूप उजवा डावा ॥ ३ ॥
तुम्ही यावें आम्हांसाठीं । कवित्वही न ऐसें गांठीं ॥ ४ ॥
म्हणे '× ×' हांके साच । अधिकार पाप हाच ॥ ५ ॥

६

आलां गोपगोपींसाठीं। देवा तुम्ही यमुनाकांठीं ॥ १ ॥
पुंडलिका द्याया भेटी। देव आले वाळवंटीं ॥ २ ॥
नामयाच्या कारणीं। राउळाचीही फिरवणी ॥ ३ ॥
दामाजीच्या संकष्टीं। विठू धेड होई कष्टी ॥ ४ ॥
म्हणे '××' मायबापा। भीशी काय माझ्या पापा ?॥ ५ ॥

७

धन्य धन्य माझें पाप। तुज आणिल आपोआप ॥ १ ॥
माझ्या पातकांची रास। देवा पाडील इरेस ॥ २ ॥
"आजवरी थोरथोर। पायीं नेले पतित घोर—॥ ३ ॥
परि याचें पाप फार। पाहूं होतो का उद्धार" ॥ ४ ॥
म्हणे '××' ऐशा भरीं। देवा याल माझ्या घरीं ॥ ५ ॥

८

नेघे देवा तुझ्या नांवा। तुझा माझा उभा दावा ॥ १ ॥
नामें उद्धरिले सारे। मीच एक राहिन बा रे ॥ २ ॥
तुझ्या नांवा गालबोट। सुखें खावे दांतओठ ॥ ३ ॥
पाहूं बोलाविल्यावीण। हरी का तें माझा शीण ॥ ४ ॥
देवा तुझी घ्याया लाज ॥ '××' ठाकलासे आज ॥ ५ ॥

९

काय महिमा नामांकित। आज दाखवा प्रचीत ॥ १ ॥
पूर्वीं नांव झालें फार। नको त्याचा बडिवार ॥ २ ॥
दावि मज प्रत्यय कांहीं। नको संतांची ग्वाही ॥ ३ ॥
देणेंघेणें हातोहात। उधारीची नाहीं बात ॥ ४ ॥
धन्य '××' भाग्यवंत। देवा तुझा पाही अंत ॥ ५ ॥

१०

काळयवनाच्या भेणें । दडी पाण्यापोटीं देणें ॥ १ ॥
धाकें आणि दैत्याच्याच । मोहिनीचा केला नाच ॥ २ ॥
काच बळीचा अगोचर । देवा झाला मूठभर ॥ ३ ॥
परि येतां पापें माझीं । कुठें दडला देवाजी ? ॥ ४ ॥
म्हणे '× ×' धीटपाठ । येथें अस्खलाशीं गांठ ॥ ५ ॥

६५. हाय हाय!

दिक्कालांनीं, अज्ञातांनीं, बांधितांच पाय ॥
एकलकोंडें अनंत कविमन रडें धाय धाय ॥

वाहे वारा कसा भरारां, वातचक्र फिरतें ॥
नव्याजुन्या पानांचें विश्वचि तयांत गिरगिरतें ॥

कण धूळीचे उडुनी जाती त्या वाऱ्यासंगें ॥
हाय! हाय! परि ठायिंच ठरती माझीं जड अंगें ॥

या पृथ्वीचें आकर्षण हें मला तोडवेना ॥
पायांखालीं जरी तुडवितो परी सोडवेना ॥

जर इवल्याशा वाऱ्यावर हें जग गिरक्या खात ॥
मला न उडवी कसा मनींचा हा झंझावात? ॥

हा वाऱ्याचा दरिया पाहुनि तसेंच बसवेना ॥
परि पोहाया बघतां माझें अंगच हालेना ॥

वायुसागरावर फेनाचे थेंबचि शतधारा ॥
तशा उसळती वरती वरती लखलखत्या तारा ॥

किंवा वरुनी कुणि वाऱ्याची ही गंगा ओती ॥
नभोनिधीच्या उदरीं उडवी हे पळते मोती ॥

दिसतां मज तीं हवीं वाटतीं पुष्पें काळाचीं ॥
परी नयन इथुनीच टाकिती किरणें आशांचीं ॥

लाख तारका नभीं सहज या ठेविल्यांत देवा ॥
दोनच कां या नयानें कोंडिल्या ?—त्याहि तिथें ठेवा ॥

मनांत माझ्या कुणी गातसे नवलाचे सूर ॥
मलाच ऐकूं येति न; नुसती लागे हुरहूर ॥

माझें गाणें तें ऐकुनि मी व्हाया बेभान ॥
एकसारखा करितों माझ्या जीवाचा कान ॥

हाय हाय तें ऐकूं येत न; झालों हैराण ॥
मलाच लागति तीव्र सुरांचे मनांतले बाण ॥

आग लागतां कुठें तेथुनी भडकतात ज्वाळा ॥
वाऱ्यावरती पळतां पळतां भेटतात काळा ॥

किती भावना, किती श्वासही त्यांसह जातात ॥
हाय हाय कां मलाच त्या मग इथें टाकतात ॥

देवा अंतरिं आग भडकुनी जळून जाऊं दे ॥
त्या ज्वालामधिं माझी ज्वाला मिसळुन वाहूं दे ॥

मेघपृष्ठिवरें रुद्ध चंद्रिका वर तेजा पाडी ॥
इथेंच राहुनि जीव बिचारा मना तिथें धाडी ॥

त्या तेजस्वी ओसाडीवर खेळे जों आशा ॥
पायांखालीं कठिण भूमि तों बांधित निजपाशा ॥

हाय हाय त्या मेघांमधली एकादी बिजली ॥
जागी होइ न; त्यांची सारी सृष्टिच का निजली ? ॥

कडकडुनी पडतांच तनूवर सुटेल हा जीव ॥
हाय हाय परि कुणालाच कशि येईना कींव ? ॥

येतें कांहीं जातें कांहीं—मी नुसता बघतों ॥
कोणी येतां जातां मोठ्या आशेनें उठतों ॥

उडत्या पंखांचा जीवाला लागतांच वारा ॥
तिथल्या तिथेंच हालचालेचा खेळ होत सारा ॥

शरीर माझें, जग हें माझें, परी जीव घेतें ॥
जिथें तिथें हें माझें मजला कसें आड येतें ॥

नको मला जें, दिसें न त्या जें, तसेंच नाहीं जें ॥
तें आणाया, तेंच बघाया जीव न हा लाजे ॥

(अपूर्ण)

६६. चेंडू

खेळत होता बाळ आमुचा चेंडू घेवोनी ॥
पाहत होतों आम्ही दोघे आनंदें वरुनी ॥

अडगळ होती भंवती परि तो लक्ष न दे तिकडे ॥
हांसे, धांवे, खेळे,, उडवी चेंडू चोंहिकडे ॥

तन्मय होउनि खेळत होता यापरि स्वच्छंदें ॥
पाहत होतों आम्ही त्यातें तशाच आनंदें ॥

पाहि तिजकडे कां न कळे तों हांसूं येत मला ॥
परि तें कळुनी तिला तिच्याही खळी पडे गाला ॥

इतुक्यामध्यें चेंडु उडाला अडगळींत पडला ॥
बघे बाळ चहुंकडे जरि तरी मिळे न तो त्याला ॥

निराश झाला, थकुनी बसला, बाळ जरा रडला ॥
रडत रडतची फिरुनि लाडका लागे शोधाला ॥

लक्ष देउनी फार शोधितां अवचित सांपडला ॥
हंसत लाडका खेळामाजी फिरुनि दंग झाला ॥

निःश्वासातें सोडित मी हा प्रकार पाहोनी ॥
पाहे ती मजकडे वदे मी तन्मन जाणोनी ॥

खेळत आहों असेंच आपण अतीव आनंदें ॥
बागडतो हा चेंडु आपुला असाच स्वच्छंदें ॥

परि संसारीं बहु दुःखांची अडगळ ही साच ॥
एके दिवशीं बाळहि जाइल चेंडुसारखाच ॥

रडत बसूं मग असेच आपण प्रिय बाळासाठीं ॥
फिरुनि हंसूं का असेच ?— परि छे; आशा ती खोटी ॥

तोंच वदे ती " पुरे गडे, हें बोलुं नये असलें " ॥
बघे मजकडे रागानें परि हसतहि प्रेमबळें ॥

पाहत होतों असेंच आम्ही कांहीं दिन जातां ॥
त्या दिवसाची स्मृति होऊनि ती भग्न करी चित्ता ॥

तशीच होती अडगळ सारी– चेंडुहि तो होता ॥
किती यमाची निष्ठुरता परि– बाळ तेथ नव्हता ! ॥

बघुनि वदे ती–" चेंडु हाच तो ! बाळ परी नाहीं " ॥
परस्परातें मिठी घालुनी रडलों दोघेही ॥

६७. लोकमान्यांस भारतवर्षाचा आशीर्वाद!

[लो. टिळक स्वराज्याच्या मागणीसाठीं इंग्लंडास गेले त्या दिवसाकरितां]

(चाल : चन्द्रकांत)

अमृतसिद्धि हा योग मंगलचि जग सगळें गाय ॥
" महाभाग जन! सुखं गम्यतां पुनर्दर्शनाय ॥ "

जें जें नश्वर गेलें निघुनी काळाच्या पाठीं ॥
अमृत तेवढें उरलें केवळ या दिवसासाठीं ॥

अंधाराची वाट कंठिली फिरलों संकष्टीं ॥
चार युगांची रात्र भोगिली या दिवसासाठीं ॥

रोज उगवला, रोज परतला, होउनि बहु कष्टी ॥
आनंदें रवि आज उगवला या दिवसासाठीं ॥

दक्षिणसागर होउनि घटिकापात्र निरभिमान ॥
मोजित होता या दिवसांचें मंगल घटिमान ॥

पहिला वहिला किरण पहाया या शुभ दिवसाचा ॥
उंच उभारुनि मान हिमालय तिष्ठत केव्हांचा ॥

गंगासिंधू धांवत होत्या आंदोलित हृदया ॥
या दिवसाच्या या सूर्याला अर्घ्योदक द्याया ॥

स्वस्तिवाचना सिंहगडावर चढला गगनांत ॥
थरथरुनी श्रीतानाजीचा तो तुटका हात ॥

मंगल हृदया बघे पांचही करुनि प्राण गोळा ॥
पंजाबी सिंहाचा दुसरा फुटकाही डोळा ॥

व्यासवाल्मिकीकालिदास कवि आळवीत बसले ॥
या दिवसाच्या भूपाळीस्तव वाङ्मय तें तसलें ॥

योगिवृन्द गिरिकंदरिं बसुनी लावुनि अवधान ॥
पाहत होते या दिवसाचें चिन्मंगल ध्यान ॥

आर्यभट्ट मिहिरादि काढुनी गगनाचा ठाव ॥
हुडकित होते या दिवसाचें एकरास नांव ॥

सोरठचा श्रीसोमनाथही या दिवसासाठीं ॥
पडे त्रिस्थळीं फुटुनि लागतां महंमदी काठी ॥

तिष्ठत अठ्ठावीस युगांवर भीमेच्या कांठीं ॥
खडा पहारा पांडुरंग करि या दिवसासाठीं ॥

अठरा पद्में सेना योजुनि जलधीच्या पाठीं ॥
श्रीरामांनीं सेतु जोडिला या दिवसासाठीं ॥

अठरा अध्यायांची गीता एक मुक्तकंठीं ॥
रणीं गाइली श्रीकृष्णांनीं या दिवसासाठीं ॥

चितुरगडावर आग लागली या दिवसासाठीं ॥
पानपतावर रक्त सांडलें या दिवसासाठीं ॥

पोट बांधुनी वेद राखिले सरस्वतीकांठीं ॥
पुण्याई ती सर्वेहि केवळ या दि-सासाठीं ॥

जन्मा येतो बाळ टिळकही या दिवसासाठीं ॥
जन्मति श्रीमान् पंचम जॉर्जहि या दिवसासाठीं ॥

तहनाम्यावर सही घालितां करि खालीं मान ॥
दुसरा बाजीराव बघे वर धरुनी अभिमान ॥

न लगे दौलत, न लगे बरकत, नको कोहिनूर ॥
स्वदेश न लगे स्वराज्य न लगे हो सर्वहि चूर ॥

एक सांगणें एक मागणें तेंच लाखवार ॥
" मागुनि घ्यावी श्रीशिवबांची भवानि तलवार ॥

स्वदेशभूषा, स्वराज्यजननी सकळिं दाखवावीं ॥
दावित दावित सौभाग्यश्री स्वदेशिं आणावी ॥

चहुं मुलखांतुनि नव खंडांतुनि मिरवित आणावी ॥
" रायगडावर समाधिची मग पूजा बांधावी " ॥

म्हणेल जो तो ऐन जिवाचा देशभक्त कट्टा ॥
सर्वस्वाचा ताम्रपटचि तो, तोच अमरपट्टा ॥

(अपूर्ण)

६८. पानपतचा फटका

(चाल : भल्या माणसा, दसलाखाची०)

कौरव-पांडव-संगर-तांडव द्वापर-कालीं होय अती
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ धृ० ॥

जासुद आला कथी पुण्याला—" शिंदा दत्ताजी पडला;
कुतुबशहानें शिर चरणानें उडवुनि तो अपमानियला. "

भारतवीरां वृत्त ऐकतां कोप अनावर येत महा
रागें भाऊ बोले, " जाऊं हिंदुस्थाना, नीट पहा.

' काळा 'शीं घनयुद्ध करूं मग अबदलीची काय कथा ?
दत्ताजीचा सूड न घेतां जन्म आमुचा खरा वृथा. "

बोले नाना, " युक्ती नाना करुनी यवना ठार करा
शिंद्यांचा अपमान नसे हा; असे मराठ्यां बोला खरा. "

उदगीरचा वीर निघाला; घाला हिंदुस्थानाला;
जमाव झाला; तुंबळ भरला सेनासागर त्या काळा.

तीन लक्ष दळ भक्ष कराया यवनाधीशा चालतसे;
वृद्ध बाल ते केवळ उरले तरुण निघाले वीररसें.

होळकराचे भाले साचे, जनकोजीचे वीर गडी,
गायकवाडी वीर अघाडी एकावरती एक कडी.

समशेराची समशेर न ती म्यानामध्यें धीर धरी;
महादजीची बिजली साची बिजलीवरती ताण करी.

निघे भोसले पवार चाले बुंदेल्यांची त्वरा खरी;
धीर गारदी न करी गरदी नीटनेटकी चाल करी.

मेहेंदळे अति जळे अंतरीं विंचुरकरही त्याचपरी;
नारो शंकर, सखाराम हरि, सूड घ्यावया असी धरी.

अन्य वीर ते किती निघाले गणना त्यांची कशी करा ?
जितका हिंदू तितका जाई धीर उरेना जरा नरां.

भाऊ सेनापती चालती विश्वासातें घेति सवें,
सूड ! सूड ! ! मनिं सूड दिसे त्या सूडासाठीं जाति जवें.

वीररसाची दीप्ती साची वीरमुखांवर तदा दिसे;
या राष्ट्राचे स्वातंत्र्याचे दृढस्तंभ ते निघति असे.

वानर राक्षस पूर्वी लढले जसे सुवेलाद्रीवरती
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ. १ ॥

[२]

जमले यापरि पानपतावरि—राष्ट्रसभा जणुं दुसरि दिसे;
वीर वीरमदयुक्त सभासद सेनानायक प्रतिनिधिसे.

अध्यक्ष नेमिले दक्ष भाउ अरि भक्ष कराया तक्षकसे;
प्रतिपक्षखंडना स्वमतमंडना; तंबू ठोकिति मंडपसे.

शस्त्रशब्द हीं सुरस भाषणें सभेंत करिती आवेशें;
रणभूमीचा कागद पसरुनि ठराव लिहिती रक्तरसें.

एका कार्या जमति सभा या, कृति दोघींची भिन्न किती !
बघतां नयनीं वाहतीलची पूर अश्रुंचे स्वैरगति.

पूर्ववीरबल करांत राहे, आहे सांप्रत मुखामधीं;
हाय ! तयांचे वंशज साचे असुनी झालों असे कुधी !

जमले यापरि पानपतावरि भारतसुंदरिपुत्र गुणी
युद्ध कराया, रिपु शिक्षाया, संरक्षाया यश रणीं ॥ कौ० २ ॥

[३]

अडदांड यवन रणमंडपिं जमले; युद्धकांड येथोनि सुरू.
करिती निश्चय उभयवीर रणधीर " मारुं वा रणीं मरूं. "

पुढें पडे दुष्काळ चमूंमधिं अन्न न खाया वीरांना;
म्हणती, " अन्नावांचुनि मरण्यापेक्षां जाऊं चला रणा. "

मग सेनेनें एक दिलानें निश्चय केला लढण्याचा;
स्वस्थ होळकर मात्र नीचतर पगडभाइ तो यवनांचा.

परधान्यहरणमिष करुनि रणांगणिं पडले आधीं बुंदेले;
श्रीशिवराया युद्ध पहाया हांक द्यावया कीं गेले ?

धन्य मराठे ! धन्य यवन ते रणांगणामधिं लढणारे !
आम्ही त्यांचे वंशज केवळ हक्कांसाठीं रडणारे

आवेश प्रवेशे दोन्ही सैन्यांमधें कराया युद्धखळी;
परि स्वार्थ अनिवार मार दे, आर्यजनांमधिं करि दुफळी.

आर्यजनांचें दैवहि नाचे अभिमानाचें रूप धरी;
करी वसति मनिं सदाशिवाच्या; होय आमुच्या उरा सुरी.

सुरासुरीं जणुं डाव मांडिला बुद्धिबळाचा भूमिवरी;
परि दुर्दैवें वेळ साधिली प्यादीं आलीं अम्हांवरी!

कलह माजला, झालि यादवी, नवीन संकट ओढवलें;
कारस्थानीं हिंदुस्थाना व्यापुनि पूर्णचि नागविलें.

कुणि यवनांचा बाप जाहला, ताप तयाचा हरावया,
नया सोडुनी जया दवडुनी कुणीं लाविला डाग वया.

कुणि दिल्लीची वाहि काळजी, कोणी तख्तासाठिं झुरे;
कुणा लागला ध्यास प्रीतिचा विचार सारासारिं नुरे.

"लालन, लालन!" करि कुणि, साधी मर्जीनेची कुणि मरजी;
असे घसरले, साफ विसरले, युद्धरीति अति खडतर जी.

गारदीच मज फार रुचे जरि यवन न सोडी विश्वासा;
निजबंधूंची करणी ऐकुनि सोडिं, वाचका! निःश्वासा!

कलहा करिती काय विसरती क्षुद्र वस्तुच्या अभिमानें,
जसे हलिंचे लोक तोकसम कलहा करिती नेमानें.

नेमानेमाच्या या गोष्टी कष्टी होतें मन श्रवणीं
असो; बुडाली एकी, बेकी राज्य चालवी वीरगणीं.

सरदारांच्या बुद्धिमंदिरा आग लागली कलहाची
शिपाइभाई परि नच चळले; रीति सोडिलि न मर्दांची.

नाहीं लढले, लढणारहि नच कुणी पुनरपि या जगतीं;
तसे मराठे गिलचे मोठे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ३ ॥

[४]

एके दिवशीं रवि अस्ताशीं जातां झाला विचार हा—
" प्रातःकालीं स्मरुनी काली युद्ध करूं घनदाट महा. "

निरोप गेला बादशहाला, " युद्ध कराया उद्या चला;
समरांत मरा वा कीर्ति वरा जय मिळवुनि आम्हांवरि अचला. "

सकल यामिनी आर्यवाहिनी करी तयारी लढण्याची;
वीरश्रीचा कळस जाहला परवा न कुणा मरणाची.

परस्परांतें धीर मराठे गोष्टि सांगती युद्धाच्या,
वीरश्रीच्या शस्त्रकलेच्या जयाजयांच्या अश्वांच्या.

बोले कोणी, " माझा न गणी वंशाचि मृत्युभयासि कधीं;
आजा, पणजा, बापहि माझा पडला मेला रणामधीं.

बापसवाई बेटा होई खोटा होइल नेम कसा ?
पोटासाठीं लढाइ नच परि मान मिळविण्या हवा तसा ! "

कुणी धरी तलवार करीं तिस पाहुनि आनंदें डोले,
फिरवी गरगर करि खालीं वर वीर मराठा मग बोले—

" अफाट वाढीची ही बेटी मोठी झाली लग्नाला
प्राणधनाचें व्याज घेउनी उद्यांच देइन यवनाला. "

अशी चालली गडबड सगळी निद्रा कोणा नच आली;
कोठें गेली कशी पळाली रात्र न कोणाला कळली.

प्रभातरूपें ईर्षा आली; भीति पळाली निशामिषें;
भय मरणाचें कैचें त्यांना ? काय करावें हरा विषें ?

शिंग वाजलें संगरसूचक कूच कराया मिळे मुभा;
धावति नरवर समरभूमिवर; राहे धनगर दूर उभा.

हटवायातें देशदरिद्रा मुखा हरिद्रा लावुनिया,
कीर्तिवधूतें जाति वराया समरमंडपीं धावुनिया.

शहावलीचा हलीसारखा अताइ नामा पुत्र बली
यवनदलीं मुख्यत्व घेत कीं पापावलिमधिं जसा कली.

प्रणव जसा वेदांस, सदाशिव तसा आर्यबलसेनानी;
विश्वासातें पाहुनि वदनीं अंगुलि घातलि यवनांनीं.

आले यापरि रणभूमिवरी; जसे गात कवि यापुढतीं,
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ४ ॥

[५]

वाढे जैसा दिवस, वाढलें युद्ध तसें अति अतिनिकरानें
हातघाइला लढाइ आली; अंबर भरलें नादानें.

उभय वीरवर गर्जति ' हरहर ', ' अल्ला अकबर ' उल्हासें;
भासे आला प्रळय; यमाला दिली मोकळिक जगदीशें

अश्ववीरगज भक्तमंडळी गोंधळ भारतदेवीचा;
तलवारींच्या दिवट्या केल्या; सडा घातला रक्ताचा.

धूळ उडाली गुलाल झाली; " उदे " गर्जती भक्तबळी,
परस्परांचे बळी अर्पिती भूमि तर्पिती शिरकमळीं.

रणवाद्य भयंकर भराड वाजे शुद्ध न कोणा देहाची;
रणमदमदिरामत्त जाहले, हले फणाही शेषाची.

मनुजेंद्रबला जणुं अंत न उरला देवेंद्राची नच परवा
म्हणुनि धूलिकण नभीं धाडुनी मेघसंघ कीं रचिति नवा ?

रक्तपाट अतिदाट वाहती घाट बांधिले अस्थींचे;
मृतगजतुरंग मकर खेळती कृत्य अगाधचि वीरांचें.

घोर कर्म हें बघुनी वाटे रविहि धरी निजसदनपथा;
कांपे थरथर स्थीर न क्षणभर; इतरांची मग काय कथा !

यापरि चाले लढाइ; भ्याले दाढीवाले, मग हटले;
पळती, धावति सैरावैरा; आर्यवीर त्यांवरि उठले.

आर्यजनां आवेश नावरे; भरे कांपरें यवनांला;
म्हणति " मिळाला जय हिंदूला लढाइ आली अंताला ! "

तोंच अताई दूरदृष्टिचा धीर देत निजसैन्याला,
स्वयें धावला, पुढें जाहला, स्फूर्ति पुन्हां ये यवनांला.

त्वरित पूर्ववत् समर चाललें, हले भरंवसा विजयाचा;
दाढी शेंडी एक जाहली खेळ शहाच्या दैवाचा.

करी अताई जबर लढाई नाहीं उपमा शौर्याला;
त्यावरि ये विश्वास, भासलें कीं खानाचा यम आला!

विश्वासानें अतिअवसानें खान पाडिला भूमिवरी
करिवरचरणीं मरण तया ये, शरण एक मग यमनगरी.

धीर सोडिती वीर शहाचे पळती आवरती न कुणा;
शहावलीची कमाल झाली यत्न तयाचा पडे उणा.

पह्यात होता शहा खेळ हा दुरुनी तोही घाबरला,
म्हणे, "करावें काय? न ठावें! दैव हात दे परि त्याला.

दक्ष वीर लक्षैकधीर तनुरक्षक सेनेसह धावे;
म्हणे चमूला, "पळति यवन जे कंठ तयांचे छेदावे."

पुन्हां उलटले यवन लढाया हुकुम ऐकतां हा त्याचा;
शहा तयांतें सहाय होतां मारा करितो जोराचा.

जसे लढावे वीर संगरीं कविजन इच्छा मनिं करिती,
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ५ ॥

[६]

नभोमध्यगत सूर्य होत मग युद्धहि आलें मध्याला;
हाय! हाय! या आर्यभूमिचा भाग्यसूर्य तो शेवटला!

सदा अम्हांला विजय मिळावा, प्रताप गावा जगतानें;
परि त्या काळीं फुटक्या भाळीं तसें न लिहिलें दैवानें !

सदाशिवाचा उजवा बाहू राहु रिपुस्त्रीमुखविधुचा,
बाऊ केवळ म्लेंच्छजनांचा, भाऊ माधवरायाचा,

बेटा ब्राह्मण बादशहाचा; पेटा साचा वाघाचा,
वीरफुलांतिल गुलाबगोटा, वाली मोठा धर्माचा,

ताण जयाची द्रौणीवर उद्राण आणितां आर्यांला,
विजयाचा विश्वास असा विश्वास—लागला शर त्याला !

मर्म हाणि तो वर्मीं लागे कर्म आमुचें ओढवलें;
धर्म-सभेला आत्मा गेला, धर्मवधूकरिं शव पडलें.

अश्रू नयनीं आणी लक्ष्मी प्रिय भार्या त्या आर्याची;
उतरे चर्या, अघा न मर्या, परि ये स्मृति तिस कार्याची.

करी विचारा वीराचारा दारा वीराची स्वमनीं—
" नाथघात सैन्यांत समजतां धीर उरेल न आर्यजनीं. "

छातीचा करि कोट, लोटिला दु:खलोट अनिवार जरी,
नीट बैसवी प्रेता देवी धनुष्य त्याच्या दिलें करीं.

धन्य सती ती ! धन्य तिचा पति ! धन्यचि जननीजनकाला !
धन्य कवीचें भाग्य असे या म्हणुनि मिळे हें गायाला !

परि जें घडलें लपेल कुठलें ? वेग फार दुर्वार्तेला;
अल्पचि काळें भाउस कळलें—" गिळिलें काळानें बाळा ! "

" हाय लाडक्या ! काय कृत्य हें ? घाय काय हा भग्न करी
गोंडस बाळा, तोंड पुण्याला दावुं कसें ? कथिं तोड तरी. "

असा करी तो शोक ऐकुनी दुःख जाहलें सकळांला
अश्वावरती स्वार जाहला भाऊराया मरण्याला.

व्यंग समजतां भंग कराया आर्यांच्या चतुरंग बळा
सिद्ध जाहला शहा; तयाला देवानें आधार दिला.

फिरति मराठे आला वाटे अंत शिवाजीराज्याला;
भाऊराया योजि उपाया—तोही वार्यां परि गेला.

मान सोडिला, साम जोडिला; दूत धाडिला होळकरां;
प्रसंग येतां मत्त किंकरा धनी जोडिती असे करां.

दूत निघाला, सत्त्वर आला, होळकराला नमन करी;
म्हणे, " भाउचा निरोप ऐका— ' साह्य करा या समयिं तरी.

उणें बोललों, प्रमत्त झालों, बहु अपराधी मी काका;
माफ करा, मन साफ करा, या आफतींत मज नच टाका.

मत्प्राणाची नाहीं परवा बरवा समरीं मृत्यु हवा;
परी लागतो डाग यशाला शिवरायाच्या तो दुरवा.

देशकार्य हें व्यक्तीचें नच; सक्ति नको; भक्तीच हवी;
आसक्ती सर्वांची असतां मिळवूं आतां कीर्ति नवी.

राग नका धरूं; आग लागते यशा; भाग हा सर्वांचा;
शब्द मुलाचा धरितां कैचा ? हाच मान का काकाचा ?

साह्य कराया यवन वधाया धीर द्यावया या काका !' "
असें विनविलें, हात जोडिले, दया न आली परि काका.

रट्टा दे भूमातेला; धरि कट्टा वैरी मान तिची
बट्टा लावी वयास; केली थट्टा ऐशा विनतीची;

दुःखावरती डाग द्यायला करी होळकर हुकुम दळा—
" पळा, मिळाला जय यवनाला ! " काय म्हणावें अशा खळा ?

फिरले भाले—भाले कैंचे ? दैवचि फिरलें आर्यांचें;
पाहे भाऊ, वाहे नयनीं नीर; करपलें मन त्याचें.

निरोप धाडी पुन्हा तयाला—" पळा वांचवा प्राण तरी
पळतांना परि कुटुंबकबिला न्यावा अमुचा सर्व घरीं "

घेत होळकर वीरवधूंतें; मग दक्षिणची वाट धरी;
देशहिताची करुनी होळी नाम होळकर सार्थ करी !

करी दुजा विश्वासघात हा; निजबंधूंच्या दे साची
परवशतेची माथीं मोळी; हातीं झोळी भिक्षेची !

काय कथावी युद्ध-कथा ? मग वृथा भाउचा श्रम झाला;
धीर सोडुनी पळति मराठे, पूर्ण पराभव त्यां आला.

कोणी वेणीमाधव धांवे; वार तयाचा शिरीं जडे;
भारतरमणीकंठतन्मणी धरणीवरती झणीं पडे.

भूदेवीची तुटे गळसरी ! फुटे दैव कीं आर्यांचें
आकाशाची कुऱ्हाड पडली; कडे लोटले दुःखाचे !

सैरावैरा आर्य धांवती; हरहर! कोणी नच त्राता!
यवन करिति मग प्रळय भयंकर; वदा कशाला तो आतां?

वर्णन करितां ज्या रीतीनें कुंठित होइल सुकविमती,
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ६ ॥

[७]

सन सतराशें एकसष्ट अतिनष्ट वर्ष या देशाला
हर्ष मरे, उत्कर्ष उरेना; सकळां आली प्रेतकळा.

फुटे बांगडी दीड लाख ती; राख जहाली तरुणांची
आग पाखडी दैव अम्हांवर; मूर्ति अवतरे करुणाची.

घरोघरीं आकांत परोपरि; खरोखरीचा प्रळय दिसे;
भरोभरीं रक्ताच्या अश्रू अबला गाळिति शोकरसें.

'दोन हरवलीं मोतिं; मोहरा गेल्या सत्तावीस तशा;
रुपये खुर्दा न ये मोजितां' —वचना वदती वृद्ध अशा;

घोर वृत्त हें दूतमुखानें कानीं पडलें नानाच्या;
'भाऊ भाऊ' करितां जाई भेटिस भाऊरायाच्या.

उघडा पडला देश तयातें हें नव संकट कां यावें!
दुःख एकटें कधिं न येत परि दुःखामागुनि दुःख नवें!

धक्का बसला आर्ययशाला; तेथुनि जाई राज्य लया,
रघुनाथाचें धैर्य हदरलें, जोड उरेना हिमालया.

" नाथ ! चालला सोडुनि अबला ! पाहुं कुणाच्या मुखाकडे ? "
" बाळा ! कैसा जासि लोटुनी दुःखाचे मजवरति कडे ? "

जिकडे तिकडे हंबरडे यापरी परिसती जन फिरतां;
कोणिकडेही तरुण दिसेना; सेनासागर होय रिता.

उडे दरारा, पडे पसारा राज्याचा; बळ घेत रजा;
उघडें पडलें मढें हत्तिचें कोल्हे त्यावरि करिति मजा !

भलते सलते पुढें सरकले, खरे बुडाले नीच-करीं.
मालक पडतां नीट बैसले पाटावरती वारकरी.

नडे आमुची करणी आम्हां; खडे चारले यवनांनीं;
तडे पडोनी यशपात्राला रडे सदोदित भूरमणी.

गंजीफांचा डाव संपला दिली अखेरी यवनांतें
स्वातंत्र्यासह सर्वस्वातें दूर लोटिलें निज हातें.

रूमशामला धूम ठोकितां पुणें हातिंचें घालविलें;
दुग्धासाठीं जातां मार्गीं पात्र ठेवुनी घरिं आले !

करि माधव नव उपाय पुढतीं परि ते पडती सर्व फशीं;
परिटघडी उघडिल्या एकदां बसेल कैशी पुन्हां तशी ?

जसा नदीचा ओघ फिरावा पात्रीं पडतां गिरिशिखरें
पानपताच्या पर्वतपातें इतिहासाचा ओघ फिरे.

इतिहासाचें पान येथचें काळें झालें दैवबळें,
या देशावर अपमानाची स्वारी दुःखासहित वळे.

सर्वस्वाचा नाश जयानें वर्णुं तयातें अतां किती ?
व्यास वर्णितां थकेल यातें मग मी कोठें अल्पमति !

जसें झगडतां त्वरित फिरावी सकल जगाची सरल गति
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ७ ॥

[८]

जें झालें तें होउनि गेलें फळ नच रडुनी लेशभरी;
मिळे ठेंच पुढल्यास मागले होऊं शहाणे अजुनि तरी.

पुरे पुरे हें राष्ट्रविघातक परस्परांतिल वैर अहो !
पानपताची कथा ऐकुनी बोध एवढा तरि घ्या हो !

भारतबांधव ! पहा केवढा नाश दुहीनें हा झाला !
परस्परांशीं कलहा करितां मरण मराठी राज्याला.

हा हिंदू , हा यवन, पारशी हा, यहुदी हा भेद असा,
नको नको हो ! एकी राहो ! सांगुं आपणां किती कसा ?

एक आइचीं बाळें साचीं आपण सारे हें स्मरुनी,
एकदिलानें एकमतानें यत्न करूं तद्धितकरणीं.

कथी रडकथा निजदेशाची वाचुनि ऐसा हा फटका
लटका जाउनि कलह परस्पर लागो एकीचा चटका !

कौरवपांडव–संगरतांडव द्वापरकालीं होय अती;
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ ८ ॥

६९. कृष्णाकांठीं कुंडल

[कुंडल कृष्णाकांठी नाहीं; पण घटकाभर त्याला तेथें नेलें आहे. त्या वेळच्या गांवकऱ्यांचा थारेपालट आजच्या कुंडलकरांना दगदग देणार नाहीं, अशी आशा आहे. गांवठाणाच्या या हालचालीनें भूगोलाच्या भक्तांची थोडीशी दिशाभूल झाल्यास एक आण्याच्या भूगोलपत्रकानें त्यांचें समाधान होण्यासारखें आहे.]

साक्या

— १ —

मनांत माझ्या गुणगुणतें हें रसिका कोणी कांहीं।
" कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं " ॥

नव्या भरानें जुन्या जिवाचें गाणें हृदयीं खवळे।
फिरत्या भंवऱ्यावरी मनाच्या फेस भराभर उसळे ॥

उचंबळुनि येतील बोल ते उधळुनि देतों वरतीं।
पढिकांची चतुराई सारी येथुनि झाली परती ॥

साधाभोळा मराठमोळा जोमदार घाटाचा।
रानफुलांचा साज चढविला त्यास त्याच थाटाचा ॥

शाहीराच्या रसवंतीला भावभेटिचें लेणें।
एकसुराच्या एकसराला बालेघाटी दाणे ॥

असेल रसिका, असतें कांहीं ऐकायाचा हेत।
तरि ये; मनिंच्या मळ्यांत पिकलें हें शाळूचें शेत ॥

राखण करि त्या जीवासाठीं डोळ्यांचा हा माळा।
तुझी बाहुली बसवि त्यांत; मग गोफण मारी काळा ॥

गोफणगुंडा फाडुनि टाकी पडदा काळाचाही।
तुटती धागे तीन शेंकडा उणेपुरे हे पाही ॥

शिवनेरीचा हिरा चमकतो दख्खनच्या दरबारीं।
रायगडाचें तटबंदीचें कोंदण साजे भारी ॥

सह्याद्रीभर चमके त्याचा जित्या जिवाचा जोर।
तेजानें बघ पाजळल्या त्या राई काळ्याभोर ॥

त्याच लकाकीमधें तळपत्या त्या एका राईंत।
कृष्णाकांठीं कुंडल शिकवी मायलेंकरां प्रीत ॥

त्या राईंतिल सगळ्या वेली एकच गाणें गाती।
त्या गाण्यांतिल प्रेमकहाणी वेड लाविते म्हणती ॥

प्रीतीचें तें गाणें होतें; सहज लागल्या नादीं।
कोणी येतां जातां त्यासी तेंच सांगती आधीं ॥

झुळझुळत्या वाऱ्यावर त्यांचीं पानें हलतांनाही।
गुणगुणती तें गाणें; त्यांना छंदच दुसरा नाहीं ॥

वाऱ्याची धुगधुगी हलवि तरि वेली तें कुजबुजती।
सोंसाट्याचा सूर लागला तरी तेंच ओरडती ॥

तुझ्यासारख्या रसिकासाठीं त्या तें गाणें रानीं।
कळ्याफुलांच्या वेलपत्तिनें लिहिती पानोपानीं ॥

चल, तें वाचुनि पहा एकदां बोलशील मग तूंही।
कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं" ॥

चलाच रसिका, माझ्याखातर त्या राईंत फिराया ।
भलत्या वेळीं, भरल्या ठायीं, भलती मौज पहाया ॥

सह्याद्रीच्या कडेकपारी कोठें मोठे घाट ।
दरीपठारीं धुंडित जाणें भारी अवघड वाट ॥

तशांत पसरुनि रात्र आपुली काळी काळी काया ।
दक्षिण-उत्तर झांकुनि टाकी हिरवी डोंगरमाया ॥

थकाल वाटे रसिका ! माझ्या रसवंतीच्या राया !
मनासारखें मोल न मिळतां कष्टहि जातिल वाया ॥

परंतु आतां नकाच मागें परतूं इतक्यासाठीं ।
मायेखातर भटकलाच ना कान्हा यमुनाकांठीं ? ॥

बारामावळ देश तुम्हीहि पायाखालीं घाला ।
—पहा पुण्याहुन कृष्णाकांठीं सहजासहजीं आला ॥

मार्गीं दिसल्या सह्यगिरीच्या चिमण्या चिमण्या बाळा ।
वाजवितांना फिरतां रानीं पायीं घुंगुरवाळा ॥

भीमानामें इथें नांदते श्रीमती चंद्रभागा ।
पुंडलिकाची मायमाउली श्रीमहाराष्ट्रगंगा ॥

साधी सुरती बाळजिवाची, डामडौलही नाहीं ।
बघून घ्या ही रसिका ! इकडे नाचे नीराबाई ॥

काळा दरिया काळोखाचा वरतीं भरून राही।
काळ्या राईमधें खालती काळी कृष्णामाई ॥

काळोखाचें रान माजलें, चंद्राराणी नाहीं।
तिच्याच मागें पळे तिचा तो चंदेरी दरियाही ॥

जिकडे तिकडे काळीं रानें हमरंगानें खुलतीं।
निळ्या चांदव्यालागी नुसतीं झालरमोतीं झुलतीं ॥

राईमधली हिरवळ आतां काळ्या रातीं कुठली?
माथ्यावरची तशी कोंवळी रंगसभाही उठली ॥

निजली दुनिया, निजला वारा, नव्हतें हालत पान।
लाख जिभांची बडबड थांबुनि निजलें सारें रान ॥

मिटुनि फुलांचे डोळे निजल्या वनदेवीच्या बाळा।
उभीं झोंपतीं झाडें; त्यांचा उचलजागता चाळा ॥

कुठें कळकबेटांतुनि निघतां सुरांत वारा वाहे।
निजली राई मधुनी मधुनी वाटे घोरत आहे ॥

क्रूर पशूंची बिनशब्दांची लपतीछपती चाल।
तीं राईचीं हलतीं स्वप्नें भयाण बहु बेताल ॥

काळे बुंधे खालीं नुसते वरतीं पान दिसेना।
ठाण मांडुनी जणूं ठाकली वेताळाची सेना ॥

त्यांतुनि चिमणे झरे चालतां झुळझुळ हलु करितात।
भुताटकींतुनि जातां भिउनी रामनाम म्हणतात ॥

भयाण रानीं भयाण राई; भयाण जिकडे तिकडे।
भयाण राणी भीति नांदते बांधुनि काळे वाडे ॥

म्हणति अप्सरा आकाशांतुनि दुरून बघतांनाही।
" कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं " ॥

थरथर कांपे वरती जी ती निळ्या रानची राणी।
त्या तर इवल्या चिमण्या, परंतु देवहि पळति विमानीं ॥

" देवहि पळती विमानिं " म्हणसी शाहीरा! तें नीट।
कोण सांग मग कृष्णाकांठीं देवाहुनि हा धीट?

पहा दिसे ती काळोखांतहि हलती काळी काया।
खास नसे ही नुसती तुमच्या चपळ मनाची माया ॥

[त्या दोन जित्रांची गांठ पडल्यावर ती त्याला विचारते—]

" कुठली दौलत या खांद्यावर मान ठेवुनी निजते?
कुण्या कुळाचें नांव उजळितें तलवारीचें पातें? ॥

कोण गडाचा उभा बुरुज हा बांका बरकंदाज?
कुणीं चढविला लाजत मुरकत देहावर हा साज?" ॥

[तेव्हां तो सांगतो—]

" रायगडावर धनी आमुचा, त्याला विकली काया।
या देहाला, नांव साजणी, ' रायबागचा राया ' ॥

शिवरायाच्या शब्दांसंगें नाचतसे तकदीर।
दोरीपासुनि सुटलेला हा वाऱ्यावरचा तीर ॥

मैदानावर बेलगाम कीं फिरे मोकळा वारू।
भरदरियावर भरकटतां धरि फेर फिरंगी तारू ॥

तलवारीच्या धारेवरतीं हा जीव बारगीर।
भालफळावर दिलें टांगुनी हातांनीं तकदीर ॥

रायगडावर खडे पसरले शिवरायाच्या पायीं।
हिरेमाणकें तीं; आम्हांला दुसरी दौलत नाहीं ॥

मैदानाचा सुभा मोकळा, दुनिया मातीमोल ।
जिवंत मुडदा दिला गाडुनी पाताळाहुनि खोल ॥

पळत्या पायावरचा इमला; हिरवा महाल माझा।
रानगांवचे कांटे किल्ले; त्याच रानचा राजा ॥

एकमांड घोड्यावर जाणें उत्तर हिंदुस्थानीं ।
भीमथडीला भाकर; तोंवर गंगथडीला पाणी ॥

जंगलशाही मिरास सारी, हिरवी दौलत न्यारी।
रायबागच्या बादशहाची फिरते बेगम प्यारी ॥

होइल असतां बालीउम्मर सूरत ऐसी न्यारी ।
कुंडलवाली बादशहाची बाली बेगम प्यारी ॥

जयवंतीशीं लग्न लाविलें जेव्हां शिवरायांनीं।
तोरणगडिं तैं तोरण बांधिति साऱ्या कुंडलकरणी ॥

[त्यानें मागें एकदा कुंडल प्रांतीं मुशाफरी केली. त्या वेळीं—]

" पायाखालीं घालुनि थकलों कुंडलचें हें सदर ।
दूरदेशच्या मुशाफराची कुणी न केली कदर " ॥

" एक जिवाविण सुनेंच तेव्हां कुंडलचें हें सदर " ॥
" आला नव्हता "—" काय साजणी " ? " नव्हता आला पदर ॥

गेल्या गोष्टी आज कशाला ? सोडा आतां राग ।
दूरदेशच्या मुशाफरा ! घ्या दिलादिलाचा बाग " ॥

कां वेलींचीं पानें फिरलीं; फुलें लाजलीं कां हीं ? ॥
हांसलीस कां झाडावरतीं तंही, मैनाबाई ? ॥

[तिनें ' बरोबर घेऊन चला ' असा हट्ट धरला तेव्हां तो म्हणतो. व ती त्याला उत्तर देते.]

तुझ्या कपाळीं सुबक बसावी बघ मोत्यांची जाळी ।
करवंदीची कांटेजाळी, परी आमुच्या भाळीं ॥

रायगडावर उघड्या पडल्या नव्या हिऱ्यांच्या खाणी ।
नटेल त्यांनीं रायबागच्या रायाजीची राणी ॥

टकमक टोंकावरी राहणें चढण उभी ती फार ।
पडेल खालीं बघतां असली नाजुक नवती नार ॥

प्रीतीच्या पंखांनीं येइल टाकुनि मार्गे गगना।
रायबागच्या राघूमागें ही मान्यांची मैना॥

थंडीची हुडहुडी निवाली, सरता झाला माघ।
रायगडावर जागा झाला जंगलांतला वाघ॥

शहरगांवच्या हिरव्या फिरत्या पोरी चुकल्यावाणी।
उजाड रानीं पडल्या तर त्या लागतील ना झुरणी ?॥

चला विचारा त्या वाघाला, " कधीं लागली पाठीं।
तुझी रानची राणी कुंडलच्या बाजारासाठीं ? "॥

वाघाची किंकाळी मोंगल घोड्याची कीं टाप।
ऐकुनि छातीवरच्या चोरा सुटेल ना थरकांप॥

तरीच कां ही कमरेवरची नागिण इतकी रोड ?।
रायबागच्या रणमर्दाची जन्माची जी जोड॥

शिवनेरीच्या शिवरायांनीं हीच दिली कां शीक ?॥
रायबागचे राघू पढले पोपटपंची ठीक !॥

नाहीं कोणी फसावयाचें बोल असे ऐकुनियां !।
दुसरी ग्वाही गाते आतां, अलम दख्खनी दुनिया॥

[तरी तिचा निश्चय फिरविण्याकरिता तो सुचवितो-]

" फसाल पुरत्या; असल्या गांठीं जन्माच्या ठरलेल्या।
बनी बनाई बदलायाची नाहीं कांहीं केल्या॥ "

" तेंच सांगतें — जिवा जिवाच्या आतां नजरा जमल्या ।
बनी बनाई बदलायाची नाहीं कांहीं केल्या "

[तिचा निरोप घेऊन स्वारींत गेला असतां–]

फुलांफुलांतुनि रंगत होतीं मधुर सुगंधी स्वप्नें ॥

[झाडावरच्या मैनेला दूती करून–]

" सखे, सवंगडी म्हणतिल ज्याला ' रानगांवचा राजा ' ।
खूणगांठ ती, मैनाबाई—तोच शिपाई माझा ॥

तोच दिलाचा दोस्त, जिवाचा माझ्या मालक तोच ।
जें जें माझें त्याची त्याची झाली त्याला पोंच ॥

झाडावरचा राघू झाला जसा तुझा बेमान ।
तसाच राघू रायबागचा, कापी माझी मान ॥

वाऱ्यावरतीं उडती फिरती असली मैनाराणी ।
तुझ्या गळ्यानें परी सोडितां झालिस बापुडवाणी ॥

आणिक जें जें सुचेल तें तें सांग साजणी बाई ।
पढवणूक ही नको, तुलाही कळतें सारें कांहीं " ॥

भरकन गेली उडूनि मैना; उरे मराठी मैना ।
हुरहुर करुनी जीव भागला काय सांगणें दैना ! ॥

[पुढें तो घायाळ होऊन मेला तेव्हा—]

जीव सांडुनी पडला माझा जीवाचा अलबेला।
तोंडीं माती पडुनि रंगला जोबनरसरंगेला ॥

शिवबांच्या शिरपेंचासाठीं—बोली ठरली होती—।
तोडुनि मंगलसूत्र जिवाचीं देणें माणिकमोती ॥

शिवनेरीच्या शिवा, कसा हो केला माझा घात ?
हातावरचा राघू नेला उडवुनि हातोहात ॥

घारीनें झडपिला हातिंचा बघतां बघतां हार।
पुढतीं केला हात जरा तों विरून गेली गार ॥

चुना लाविला पानाला तो अजुनि वाळला नाहीं।
विडा घेतल्यावांचुनि केली कां हो इतकी घाई ?

असें जसेंच्या तसेंच वठलें जातें पाउल तुमचें।
पाय काढिला इथून पुरता; पुन्हां न परतायाचें ! ॥

अखंड भरला नव रंगांनीं हा इष्काचा प्याला।
दुनिया झुकती है ये हरदम; नहीं झुकानेवाला ! " ॥

[संदर्भ न लागणाऱ्या ओळी]

जशी रानच्या पत्रीसाठीं रुसे मंगळागौर।
रुसा साजणी; फुलते गुलशन दिलेचमनकी और ॥

लपंडाव हा सरला, राया, राज्य तुम्हांवर आलें।
हंसेल बाई या बोला ही साधीभोळी राई।
" कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं " ॥

[त्या शोकानें तिचा अंत झाल्यावर –]

ज्योत ज्योतिला मिळुनी गेली, माती मातीलाही।
" कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं " ॥

(अपूर्ण)

०. विचार

[विचार ज्याच्या त्याच्या पाठीस लागलाच आहे;
त्याची ओळख कशाला करून घावयाला पाहिजे ?]

[१]

विचार करितां तुजविषयीं
गुंग विचारा ! मन होई. ॥ ध्रु० ॥

दिवसभरी करुनी धंदा
गुलाम पोटाचा बंदा
पडे न तो थकव्यासाठीं;
तोंच लागसी त्यापाठीं !
ताळतंत्र न तुला कांहीं
आदि अंत तुजला नाहीं !

दया न अंतरिं
करिही स्वारी,
सदा तयांवरि—
खपती जे पोटावारी
या जगताच्या बाजारीं.

[२]

तूं असती बहु नवलपरी,
विश्रांतीचा कामकरी;
निद्रा तव करितां नाश,
स्वप्नांतहि देसी त्रास !
झोंप जागती तयांप्रती,
ज्यांसीं तूं धरिसी हातीं.

नसल्या आधि
स्वैर शतावधि
निर्मुनि आधी,
क्षणोक्षणीं मग वाढविसी
विश्वामित्र दुजा गमसी !

[३]

विपत्तिकाळीं आम्हांसी,
न कदाही टाकुनि जासी !
मित्र म्हणावें तुला जरी,
देह जाळिसी सदा तरी !
शत्रु म्हणावें जरि तुजशीं
यत्न हितास्तव तरि करिशी !

“ कसें करूं मी ? ”
“ काय करूं मी ?
ध्रुवपद नामी
हें तुझिया रडगाण्याचें,
नांव न संकट जाण्याचें,

[४]

करिसी एकान्तीं गर्दी,
एकान्तहि जनसंमर्दीं,
जागा असतां कुणि त्यासी,
पुढचीं स्वप्नें दाखविसी !
निजतां कोणी त्याकरवीं,
करविसी तूं कामें बरवीं.

देइन म्हणशी,
सुंदर खाशी,
" उद्यां " नराशीं
" आज " हातिची परि हरिसी,
मृगजळिं मनुजा खेळविशी !

[५]

पुत्र भविष्यत्कालाचा,
जन्मसि त्याआधीं साचा.
चिंता जननी तुझी जरी,
घात इच्छिसी तिचा तरी.
वाढायाची गति अतुला,
काळाहुनि बहु वेग तुला.

दीन जनांवर,
लोभ अनावर,
करिसि निरंतर,
विचित्र लीला जशी तुझी
तशी नाढळे जगीं दुजी !

७१. विराम चिन्हें

जेव्हां जीवनलेखनास जगतीं प्रारंभ मीं मांडिला,
जो जो दृष्टिंत ये पदार्थ सहजीं वाटे हवासा मला !
बाल्याची पहिली अशी बदलती दृष्टी सदा बागडे,
तेव्हां ‘ स्वल्पविराम ’ मात्र दिसती स्वच्छंद चोंहींकडे !

आहे काय जगांत ? काय तिकडे ? हें कोण ? कोठें असे ?
सांगा ईश्वर कोण ? त्यापलिकडे तें काय ? केव्हां ? कसें ?
जें तें पाहुनि यापरी भकतसे, दृक् संशयें टाकित,
सारा जीवनलेख मी करितसे तैं ‘प्रश्नचिन्हां’कित,

अर्धांगी पुढती करी वश मना शृंगारदेवी नटे,
अर्धें जीवन सार्थ होइल इथें साक्षी मनाची पटे,
प्रेमानें मग एकजीव बनतां भूमीवरी स्वर्ग ये !
केला ‘ अर्धविराम ’ तेथ; गमलें येथून हालूं नये !

झाली व्यापक दृष्टि;-चित्त फिरलें साश्चर्य विश्वांतरीं,
दिक्कालादि अनंतरूप बघतां मी होत वेड्यापरी !
सूक्ष्मस्थूलहि सारखीं भ्रमविती, लागे मुळीं अंत न,
त्याकाळीं मग जाहलें सहजची ‘ उद्गार ’ वाची मन ।

आशा, प्रेम, नवीन वैभव, तशी कीर्तिप्रमा, सद्यश—
हीं एकेक समर्थ आज नसतीं चित्ता कराया वश ।
सर्वांचा परमोच्च संगम चिरं जेथें जाहला,
देवा ! ‘ पूर्णविराम ’ त्या तव पदीं दे शीघ्र आतां मला !

७२. केशवसुतांची कविता वाचून—

शिवरायाच्या मागें आम्ही लालमहालीं फिरणें,
तसेंच तुमच्या मागें आम्ही नवीन कविता करणें;
असेंच कांहीं कांहीं करुनी जीवित त्याला गणणें—
'गोविंदाग्रज' म्हणे असे हें आम्हां लाजिरवाणें.

रसग्रहणात्मक टीपा

१ अल्लड प्रेमास

कोणावर तरी सर्वस्वाने प्रेम करावे अशी अंतःकरणात उत्कट इच्छा आहे; पण स्वार्थाने आणि दांभिकतेने भरलेल्या बाहेरच्या जगात असे कोण असणार, की ज्याला या विशुद्ध निर्मळ प्रेमाची कदर वाटेल ? बाहेर जाऊन अपमानित व वंचित होण्यापेक्षा त्याने अंतःकरणात राहावे हे बरे, हा साधा विचार तितक्याच साध्या शैलीने या कवितेत व्यक्त केला आहे.

प्रेम हा दोन अंतःकरणांतील एक संबंध आहे असे गृहीत धरल्यास, एकाच अंतःकरणातील त्याचा निरपेक्ष उदय काहीसा शंकास्पद वाटतो. दुसऱ्याच्या संबंधातच प्रेम उद्भवते. ते अगोदर उद्भवते व नंतर कोणाचा शोध घेते असे मानणे कठीण आहे. म्हणून प्रेम म्हणजे प्रेम करण्याची इच्छा असेच येथे गृहीत धरावे.

देखावा, स्वार्थ, नकली, इ. शब्दांतून प्रकट होणारे 'जगा'संबंधीचे मत सांकेतिक व सरधोपट असले तरी—

प्रेमा येथे शपथ लागते
प्रासावाचुन कविता अडते

अशा सुंदर व त्या कालाच्या मानाने साहसी ओळींनी त्या विचारास काही धारा दिली आहे.

शेवटच्या कडव्यात 'योग्य मित्र' असा उल्लेख आहे. त्यावरून व एकूण कवितेवरूनही 'प्रेम' हा शब्द येथे व्यापक अर्थाने घेणे इष्ट आहे. एकाकीपणा असह्य झाला आहे, पण व्यवहारात बाहेरच्या जगाचा जो अनुभव येतो त्यामुळे 'सोबती' शोधायचा धीर होत नाही – ही काळजाची तडफड येथे प्रकट झाली आहे.

२ केशवसुत मेले ?

केशवसुतांचे काव्य गडकऱ्यांना केवळ प्रिय होते असे नाही.. ते त्यांचे एक श्रद्धास्थान होते. या श्रद्धेचे दर्शन या कवितेमध्ये घडते. ही कविता १९११ मधील आहे. या काळात केशवसुत लोकांनाच काय, पण रसिकांनाही फारसे परिचित नव्हते, हे लक्षात घेतले म्हणजे गडकऱ्यांच्या काव्यविषयक आकलनाची महती ध्यानात येते.

पहिल्या काव्यातील ‘ शैली ’चा निर्देश परमार्थाने घेण्याचे कारण नाही. मुक्ततेचा आणि मानवतेचा पुरस्कर्ता असलेला शेली हा तत्कालीन भारतीयांना आदर्श व नव्या मनूचा प्रतिनिधी वाटत असे. केशवसुतही अशा मुक्ततेचे उपासक आणि नव्या युगाचे ‘ शिपाई ’ होते. केशवसुतांना गडकरी शेली समजतात ते याच अर्थाने. पाचव्या कडव्यात केशवसुतांच्या अनेक कवितांचा उल्लेख केलेला आहे. ‘ अणुरेणूमधुनी आता । निघतील तयांचे चेले ’ ही गडकऱ्यांची भविष्यवाणी पुढे खरी झाली.

३ स्मृतिगीत

हे गीत अनुवादात्मक असले तरी त्यातील सरळ भावाविष्कारामुळे व नितळ शैलीमुळे ते फार हृदयंगम वाटते. रंगभूमीसाठी हे गीत लिहिले होते हेही त्याच्या वेगळ्या शैलीचे कारण असू शकेल.

४ गुलाबी कोडे

गोविंदाग्रजांना लोकप्रियतेच्या शिखरावर आरूढ करणाऱ्या ८–१० कवितांतील ही एक कविता. एका मधुर सुंदर कल्पनेवरती या कवितेची उभारणी आहे. सूर्याच्या स्पर्शाने पश्चिम दिशा तांबडीलाल होते हे ठीक आहे, पण हा स्पर्श जिला होत नाही ती पूर्वदिशाही त्या वेळी लाल का होते, या प्रियेच्या प्रश्नाला पतीने जे उत्तर दिले आहे ते कवीच्या चतुर कल्पकतेची साक्ष देणारे आहे. कविता कथेच्या स्वरूपात असून तिच्यातील चित्रात्मकता प्रभावी आहे.

५ मनातली पाल

शिर-टीपेत कवीने जे म्हटले आहे त्याच्या अनुरोधाने कविता जेथपर्यंत जाते तेथपर्यंत (म्हणजे ४ थ्या कडव्यापर्यंत) ती हृद्य वाटते. पुढे मात्र वेदान्ती परिभाषेत शिरून ती अकारण क्लिष्ट झाली आहे.

६ आंधळ्यांची माळ

देवाकडे उद्यासाठी 'दृष्टी' न मागता आजसाठी फक्त भाकरीची भीक मागणारे आंधळे हे खऱ्या ज्ञानविज्ञानाची साधना न करता, केवळ तात्कालिक गरजांसाठी आक्रोश करणाऱ्या समाजाचे प्रतीक असावे.

७ एखाद्याचे नशीब

तीन रूपकांच्या द्वारा अभागी माणसाच्या दुर्दैवाचे करुणास्पद चित्र या कवितेत कवीने समर्पक शब्दांत उभे केले आहे. अगोदर रूपकांची मांडणी करून आपल्या अंतःकरणात सलणारा विचार कवीने शेवटी या रूपकांतून निष्कर्षित झाल्याप्रमाणे सांगितला आहे. तटस्थतेने चितारलेल्या शब्दचित्रांतून अखेरच्या व्यक्तिगत प्रार्थनेशी आपण येतो व तिच्यातील उत्कटतेत सर्वच कविता भिजून जाते, हे रचनेचे कौशल्य.

८ राजहंस माझा निजला

गडकऱ्यांच्या काव्याला या एका कवितेने दिवाणखान्यातून माजघरात नेले आणि नुसते नेले असे नाही, तर महाराष्ट्रातील सहस्रावधी माजघरे आसवांनी, हुंदक्यांनी आणि उसाशांनी धुमाळून टाकली. एकच वर्ष नव्हे तर अनेक वर्षे हे घडत राहिले. एखादी स्त्री उद्धवाच्या वाहत्या चालीवर ही कविता गाते आहे आणि भोवती बसलेले स्त्री-पुरुष श्रोते हुंदक्यांनी धुमसत आहेत असे दृश्य कितीतरी प्रौढांना आजही आठवत असेल. आधुनिक काव्यातील सर्वांत अधिक वाचली, गायिली व अनुभवली गेलेली ही कविता असेल. या कवितेनेच 'उद्धवा'चा 'राजहंस' केला. कवितेचे हे सामर्थ्य कशात आहे?

'राजहंस' हे एक नाट्यगीत आहे. नाट्यगीतात कवी स्वतःच्या भावनेचे वा अनुभवाचे चित्रण करीत नाही. दुसऱ्या कोणत्या तरी व्यक्तीचे अथवा तिच्या जीवनातील प्रसंगाचे चित्र तो रेखाटीत असतो. हे अर्थात तो त्रयस्थपणाने करीत नाही. त्या व्यक्तीशी अथवा प्रसंगाशी भाववृत्तीने एकरूप होऊनच तो असे काव्य लिहीत असतो. ही एकरूपता जितकी अधिक उत्कट व अधिक खोलवर रुजलेली असेल त्या प्रमाणात

ते नाट्यगीत अधिक प्रत्ययकारी होते. प्रतिभाशाली कवीच्या संवेदना व जाणीवा इतक्या विविध आणि व्यापक असतात, की इतर अनेकांच्या अनुभवात तो सहजतेने प्रवेश करतो, किंबहुना ते इतरांचे अनुभवच त्याच्या मनात प्रवेश करतात आणि त्याच्या जाणीवांचा आधार घेऊन शब्दरूप धारण करतात. नाट्य हे काव्याच्या जवळचे, किंबहुना त्याच्याच कक्षेतले मानले जाते ते याचमुळे. गडकऱ्यांच्या प्रतिभेत हे व्यापकतेचे सामर्थ्य होते आणि म्हणूनच काव्य व नाटक या दोन्ही प्रांतांत ती अधिकाराने संचार करीत असे. नाट्यगीत हे काव्यांतर्गत असले तरी नाट्याचे वरील गुण त्यात प्रकट होतात.

राजहंस हे एका नव-विधवेचे 'स्वगत' आहे. पतिनिधनानंतर एकुलत्या एक अपत्याचे निधन पाहण्याची आपत्ती अल्पकाळात तिच्यावर ओढवली आहे. मेलेले मूल तिच्या मांडीवर आहे आणि त्याला नेण्यासाठी 'जन चार भोवती जमले' असा हा प्रसंग आहे. काहीशा भ्रमिष्ट अशा मनःस्थितीत तिने काढलेले उद्गार म्हणजे ही कविता. भोवतालच्या लोकांना उद्देशून ती कित्येकदा बोलत असली तरी हे त्यांच्याशी केलेले भाषण नव्हे, तिच्या अपार कोंदटणाऱ्या दुःखाचा हा एक आत्मगत उच्चार आहे, असेच समजायला हवे. 'मुरली' प्रमाणेच 'राजहंस' ही कविताही मूलतः गीताच्या स्वरूपाची आहे. तिचे यथायोग्य आकलन होण्यासाठी, तिच्या प्रवाहात वाहून जाण्यासाठी ती 'चाली'वर म्हणणे वा ऐकणे आवश्यक आहे.

पुत्रवियोगाने दुःखी झालेली स्त्री अशा प्रसंगी असा अलंकारिक आक्रोश करील का, असा आणि अशा प्रकारचे काही आक्षेप या कवितेवर घेण्यात आले आहेत. ते निरर्थक, काव्याच्या मूलभूत स्वरूपासंबंधीचे अज्ञान दर्शविणारे आहेत. काव्य म्हणजे साक्षात् एखादी घटना नसते, तर त्या घटनेचा आत्मा काबीज करू पाहणारे, तिच्यातील भावाशय प्रगट करू पाहणारे ते एक शब्दात्मक, रसपूर्ण निवेदन असते. हे मान्य केले नाही तर 'राजहंस'च काय, कोणतीही कविता असंभवनीयच ठरेल. पुत्रवियोगाचे मातेचे दुःख शब्दांनी नव्हे तर स्वरांनी पकडलेल्या एखाद्या हंबरड्यातच व्यक्त करावे लागेल. भावविवशतेची तार 'राजहंसा'त वाजवीपेक्षा जास्त ताणली आहे अशी टीका करणारे टीकाकारही हे एक 'नाट्यगीत' आहे हे विसरतात. 'या माझ्या मानस-सरसी...' आणि 'ते वैकुंठेश्वर गेले...' या दोन कडव्यांत मात्र माता मागे सरते आणि गडकरी पुढे डोकावतात. त्यामुळे ती दोन कडवी कवितेच्या ओघात दांडगाईने

घुसल्यासारखी वाटतात व सरळ प्रवाहाला व्यत्यय आणतात. स्वीकृत भूमिकेशी असलेली एकरूपता या ठिकाणी कमी पडली आहे एवढेच.

९ वेडा

संध्याकालात आकाशात उगवलेल्या चांदणीच्या प्रेमात एक वेडा गवसला आणि ती प्राप्त करून घेण्यासाठी तो क्षितिजाच्या दिशेने सतत चालत राहिला. वर्षानुवर्षांच्या प्रवासानंतर तो बेपत्ता झाला आणि चांदणी अर्थात होती तेथे व तशीच राहिली. प्रेमासाठी सर्वस्वाचे हवन करणारे ते वेड आपल्याला लाभावे अशी इच्छा कवीने शेवटी व्यक्त केली आहे. येथेही तारका ही प्रेमविषयाचे प्रतीक कवीने मानलेली आहे. अर्थात कोणत्याही अलौकिक व अप्राप्य गोष्टीबाबतही हे प्रतीक सार्थ होऊ शकेल. तीन 'सुनीतां'त लिहिलेली ही कविता नको तेवढी पसरल्यासारखी वाटते.

१० मुरली

पुरेसा आशयबोध न होताही सहस्रावधी रसिकांनी अतिशय तन्मयतेने गायिलेली ही कविता गडकऱ्यांच्या प्रवाही व प्रभावी शब्दशैलीचा साक्षात्कार घडविणारी आहे. केशवसुतांनी 'मुरली' लिहिली नाही, पण त्यांच्या नंतरच्या काळात नवीन कवींनी मुरली व राधाकृष्णप्रेम ही आपली आवडती स्फूर्तिस्थाने मानली होती. या काळात 'मुरली' वर किती तरी कविता लिहिल्या गेल्या आहेत. पण विशेष गाजल्या आणि रसिकांना काबीज करून गेल्या अशा कविता दोन. एक गोविंदाग्रजांची मुरली आणि दुसरी गोविंदांची. या दोहीचे स्वरूप अर्थात मूलतः भिन्न आहे. गोविंदाग्रजांची मुरली प्रणयाधिष्ठित आहे तर गोविंदांची मुरली राष्ट्रीय स्वातंत्र्याकांक्षेचा जळजळीत उच्चार करणारी आहे, पहिल्या मुरलीतील कृष्ण यमुनेच्या काठी चांदण्यात रासक्रीडा करणारा 'नंदलाल' आहे तर दुसरीतील कृष्ण कालियासर्पाच्या मस्तकावर नाचणारा 'मुरारी' आहे! गडकरी स्वतःला प्रेमाचे शाहीर म्हणवीत. तेव्हा राधाकृष्णातील अद्भुत प्रणयाचे गीत 'मुरली'च्या स्वरांतून त्यांना ऐकू यावे हे साहजिकच होते.

या कवितेला कवीने एक सविस्तर शिर-टीप दिली आहे. 'बी' कवींनी 'चाफा'

ला दिलेल्या टीपेप्रमाणेच ही टीप (तितकी नाही तरी) अंधुकाला अधिक अंधुक करणारी आहे. केशवसुतांच्या व नंतरच्या काळात प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानातील पुरुष-प्रकृती, जीवात्मा-परमात्मा, माया-ब्रह्म इत्यादी परिभाषा आणि तिच्यामागील जिवाशिवाच्या एकतेची कल्पना काव्यक्षेत्रात बरीच रूढ व प्रिय झाली होती. (टागोरांच्या गीतांजलीसारख्या काव्यातही ती प्रकर्षाने व्यक्त झाली होती) राधा-कृष्णाच्या रूपाने जीव व परमात्मा यांच्यांतील परमोच्च भक्तीचे, अंतिम एकतेचे तत्त्वज्ञान काव्याच्या द्वारा मांडण्याची भावना या 'मुरली'च्या मागे आहे यात शंका नाही. परमात्म्याची हाक म्हणजे मुरली आणि त्या मुरलीच्या नादाने वेडावून गेलेली राधा म्हणजे जीवात्मा – एवढेच एक सूत्र कवितेचा रहस्यार्थ शोधताना कवीच्या प्रास्ताविकातून घेतले तरी पुरे आहे.

गडकरी–बालकवी काव्यगायन (जाहीररीत्या) करीत नसत. तरी पण त्यांच्या कित्येक कविता गेयतेशी अपरिहार्यपणाने बांधलेल्या आहेत. गेयता म्हणजे अर्थात कलाकुसरीचे गायन नव्हे. साध्या, सोप्या व लोकगीतांतून रूढ असलेल्या 'चालीं'मधूनच ही गेयता प्रकट होते. गायनकौशल्य तेथे अभिप्रेत नाही. 'राजहंसा' प्रमाणे 'मुरली' ही कविताही प्रवाही चालीमध्ये गाऊनच पाहायला हवी, हा चालीचा ओत्र 'मुरली'त इतका जबरदस्त आहे की, कविता गाताना वा गुणगुणताना प्रवाहपतित ओंडक्या-प्रमाणे आपण अगतिकपणे पुढे जात राहतो. पात्रामध्ये अथवा किनाऱ्यावर काय घडत आहे याचे भानही शिल्लक राहत नाही. हे या कवितेचे सर्वांत मोठे सामर्थ्य आणि म्हटले तर तिचे मोठे वैगुण्यही. शब्द आणि स्वर हे देखील सौंदर्यानुभवाचे विषय असतात. वस्तूप्रमाणे शब्दांनाही स्वभाव व सौंदर्य, कोमलता, कठोरता, कृपणता, उदारता इत्यादी गुणविशेष असतात. ते जाणून, रसिकांचे मन मंत्रांकित करण्याची ताकद असलेला दीर्घ शब्दप्रवाह निर्माण करणे हे गडकऱ्यांसारख्या शब्दप्रभूलाच शक्य असते. आणि हा नुसता शब्दांचा प्रवाह नव्हे. कोशातील मधुर शब्दांच्या मालिकेला आपण काव्य म्हणत नाही. कविता सहज गुणगुणताना आशयांच्या तळाशी जाण्या-इतकी सवड आपल्याला मिळत नाही हे खरे. परंतु शब्दाच्या वेगवान वाऱ्याने प्रवाहित होणाऱ्या वरच्या लहरी-लाटांतूनही प्रणयाचे रसगंध अनावरपणे वाहतात व कवितेच्या

विषयाला अनुकूल असे मदभरी वातावरण निर्माण करतात. जिवाशिवापर्यंत पोचलेच पाहिजे असे नाही. राधामाधवाचे प्रेमही काव्यास्वादाच्या दृष्टीने कमी पडणार नाही.

११ हृदयशारदेस

...प्रीतिदेविच्या पायामधला कवि घुंगुरवाळा
...तव वसतीच्या दिशेवरी जी तारा लखलखती
...मूर्तरसाच्या कैक अप्सरा गगनगीत गाती

अशा अनेक रत्नसदृश सुंदर ओळींनी ही कविता खचलेली आहे. कविता आणि प्रणयिनी यांच्यात अनेक कवींनी एकरूपता पाहिलेली आहे. पण शब्दशारदेपेक्षा हृदयशारदा हीच अधिक श्रेष्ठ आहे, किंबहुना हृदयशारदा हीच शब्दशारदेची जन्मदात्री आहे हा या कवितेतील भावार्थ आहे. परंतु हा 'विचार' कवितेत अनुस्यूत असला आणि अनेक सुंदर कल्पनांनी ती बहरलेली असली तरी ती 'अरुणा'प्रमाणे कोठे कोरडी वा कर्कश झालेली नाही. शब्द, भावना, कल्पकता इत्यादींच्या समतोलामुळे कवितेला एक लावण्य प्राप्त झाले आहे.

१२ हुकमेहुकूम

गडकऱ्यांच्या विनोदी, उपरोधात्मक कवितांतील ही एक उत्तम कविता आहे. काव्याच्या प्रांतातील (किंवा कोणत्याही कलेच्या प्रांतातील) दुय्यम-तिय्यम दर्जाचे व्यवहार कसे 'हुकमेहुकूम' आणि फर्म्यातील रिकामी जागा पाहून चालतात याचे हे खोचक व मनोरंजक वर्णन. शाळाखात्याच्या मंजुरीचा उल्लेख विशेषच मार्मिक आहे.

१३ घुंगुरवाळा

हे गीत 'पाळण्या'च्या स्वरूपाचे असले तरी त्याचा विषय वात्सल्य हा नसून प्रणय हा आहे. मुलाच्या पायांतील वाळ्याच्या आवाजाने मातेला पहिल्या प्रीतीच्या ब्रह्मानंदाचे स्मरण होते आणि त्या वेळी मनात 'अस्फुट' असलेले गाणे स्वराकार

होत असल्याचा आनंद तिला मिळतो. अनौचित्याचा आक्षेप या कवितेवर घेण्यात आला आहे, पण तो हे बालगीत आहे या गैरसमजुतीमुळे.

१४ दसरा

केशवसुतांच्या ‘ तुतारी ’ या प्रख्यात कवितेने ‘ दसऱ्या ’ला प्रेरणा दिली आहे यात शंका नाही. किंबहुना अखेरच्या कडव्यात ‘ केशवपुत्राचा सच्चा चेला ’ असा स्वतःचा निर्देश करून कवीनेही त्या बाबतीत कोणाला संशयात ठेवलेले नाही. गडकऱ्यांच्या भाविक वृत्तीमध्ये गुरुभक्तीला आणि गुरुऋणाला मोठेच महत्त्व होते. श्री. कृ. कोल्हटकर आणि केशवसुत हे त्यांचे गुरू. या दोघांपेक्षा त्यांची लोकप्रियता खूप जास्त होती व त्यांच्या लेखनाचे वळणही वेगळे, स्वतंत्र होते. परंतु प्रारंभीच्या काळात ज्यांच्या लेखनाने आपल्याला वाङ्मयाच्या वाटा दाखविल्या, त्यांच्यासंबंधीचा ऋणनिर्देश वारंवार करण्यात त्यांना भूषणच वाटायचे. देवाप्रमाणे काही माणसांवरील श्रद्धा ही गडकऱ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे एक प्रधान वैशिष्ट्य होते. ‘ सच्चा चेला ’चा हा अर्थ व ही मर्यादा लक्षात घेणे जरूर आहे.

गडकरी केशवसुतांचे शिष्य आहेत याचा अर्थ एवढाच की, आधुनिकी काव्याचा प्रत्ययकारी परिचय त्यांना केशवसुती कवितेतच अधिक झाला. प्रत्यक्षतः केशवसुती काव्याची छाप ज्यांवर पडली आहे अशा थोड्याच कविता त्यांनी लिहिल्या आहेत. अशा कवितांतील ‘ दसरा ’ ही एक कविता. दसरा ‘ तुतारी ’च्याच वृत्तात लिहिलेली आहे आणि ‘ तुतारी ’मधील वैचारिक आशयच थोड्याशा अधिक उपरोधिक स्वरात व्यक्त झाला आहे. ‘ दसऱ्या ’ला तुतारीप्रमाणेच एक ओजवान् प्रवाह आहे आणि तिच्यातील आवेश, उत्साह काही कमी नाहीत. पण नदीचा जिवंत वाहता प्रवाह आणि घाटा-कुंडात घेतलेले तिचे पाणी यांत जो फरक आहे तोच या दोन कवितांत जाणवतो. ‘ तुतारी ’ ही कविता खवळलेल्या वादळासारखी पुढे वाहते. आणि अकस्मात् उंचावर जाऊन ‘ नियमन मनुजासाठी मानव—नसे नियमनासाठी जाणा ’ किंवा ‘ नीतीचे पद जेथे न ढळे—धर्म होतसे तेथेच स्थिर ’ अशा तत्त्वतारकांना सहजतेने धडक मारते. ‘ तुतारी ’तील काही विचारांचा ‘ दसऱ्या ’त फक्त अधिक विस्तार केलेला आहे.

अर्थात या कवितेमागील कवीची भावना अथवा विचारधारा बनावट आहे असे समजण्याचे कारण नाही. ती फारशी प्रबळ नसावी, इतकेच म्हणता येईल. परंतु कविता वाचनीय आणि उत्तेजक आहे यातही वाद नाही.

१६ ती कोण ?

हे एक सुनीत आहे. इंग्रजीतील सॉनेटच्या धर्तीवर केशवसुतांनी हा चौदा ओळींचा व विशिष्ट यमकरचना असलेला पद्यप्रकार मराठीत रूढ केला होता. शार्दूल-विक्रीडित या दीर्घचरणी वृत्ताचा वापर 'सुनीता'साठी करण्यात आलेला आहे. 'सॉनेट'बाबत पाश्चिमात्य काव्यशास्त्रात बरेच नेमधर्म सांगण्यात आले असले तरी मराठीतील त्याचे स्वरूप बरेचसे सैल व मुख्यतः चौदा ओळींपुरते बांधलेले असेच राहिले. सृष्टीमध्ये सर्वत्र 'जीवबंधन' असताना आपल्याला मात्र 'जी माझ्यास्तव मी जिचे सकलही' अशा व्यक्तीचा आधार नाही ही व्यथा या काव्यात कवीने व्यक्त केली आहे.

१७ अरुण

केशवसुतांना गडकरी आपले गुरू मानीत तर बालकवींना समकालीनांतील एक श्रेष्ठ कवी म्हणून मान देत. 'दसऱ्या'त तुतारीचे त्याप्रमाणे 'अरुणा'त बालकवींच्या 'अरुणा'चे प्रतिबिंब उमटले आहे. परंतु बालकवींच्या 'अरुणा'तील एकात्मता, निर्मळ आनंदाचा उद्रेक व हृदयंगमता हे गुण गडकऱ्यांच्या प्रस्तुत कवितेत आढळत नाहीत. कल्पकता हा गडकरी काव्याचा एक प्रधान विशेष आहे. पण कोणत्याही प्रति-क्रियेच्या उत्कट अनुभवाशी कल्पकतेची सांगड बसली तरच ती हृद्य आणि काव्या-स्वादास पोषक होते. एरव्ही ती कर्कश व केवळ चमत्कृतिजनक वाटते. असा काहीसा प्रकार या कवितेत झाला आहे. अरुणाच्या सौंदर्यानुभवाचे दर्शन न घडविता कविता एकदमच उत्प्रेक्षा रूपकांच्या मालिकेत प्रवेश करते. काही कल्पना अर्थात् मनोहर आहेत, पण तेथेच कवितेची आस्वाद्यता संपते.

१९ भीमकबाळा

ही कविता म्हणजे एक नाट्यगीत आहे. नाट्यगीताला आवश्यक असा सरळ साधा आविष्कार आणि हृदयाला चटकन स्पर्श करणारी उत्कटता हे या गीताचे गुण-विशेष आहेत. त्या गुणांमुळे ही कविता तिच्या मर्यादेत सुंदर वाटते. ‘ माझी एवढीच कविता मला आवडते ’ हे कवींचे उद्‌गार परमार्थाने घेण्याचे कारण नाही. गडकऱ्यांच्या सर्वोत्तम कवितांशी तिची बरोबरी होणार नाही.

२० ओसाड आडातील एकच फूल

स्वतःच्या प्रतिबिंबावर प्रेम करणाऱ्या एका फुलाची ही कहाणी. निर्जनातील एका ओसाड आडामध्ये हे फूल आहे. अंधाराच्या लहानशा जगात राहणारे ते गोजिर-वाणे फूल पाण्यातील आपले चित्र पाहते आणि त्याच्या प्रेमात पडते.

जो तो या जगतावरी पसरतो
छाया मनाची सदा

शहाणी माणसेही अखेरी स्वतःच्या पडछायेवर जगत असतात. मग हे तर एक छोटे दुर्लक्षित फूल! प्रतिबिंबावर प्रेम करता करता ते फूल त्याचे चुंबन घेण्यासाठी पाण्यात वाकते आणि त्यातच नाश पावते.

प्रेमाशिवाय जीवनाला अर्थ नाही आणि हे प्रेम म्हणजे अखेरतः स्वतःच्या भाववृत्तीचे प्रतिबिंब दुसऱ्या कोणात पाहणे, या कल्पनेभोवती ही कविता उभारलेली दिसते. प्रेमविषयाशी होणारी अखेरची एकात्मताच दोघांच्याही नाशाला कारणीभूत होते असा निष्कर्ष शेवटी काढण्यात आला आहे.

पण हा अंतर्गत अर्थ बाजूला ठेवला आणि एका फुलाची कथा म्हणून ही कविता वाचली तरी ती हृद्य वाटते. आडाचे ओसाडपण, तेथील भकास अंधेरे वातावरण, फुलाचे प्रेमकारण, त्याचा शेवट, इत्यादी गोष्टी कवीने चित्रात्मक शैलीने डोळ्यांसमोर उभ्या केल्या आहेत.

पाच सुनीतांच्या द्वारा ही कहाणी सांगण्यात आली आहे. कथा-काव्यासाठी

(छोट्या का होईना) सुनीताचा उपयोग गडकऱ्यांनीच प्रथमतः केलेला असावा. रचनेचे हे वैशिष्ट्य लक्षात घेण्यासारखे आहे.

२२ फुले वेचली पण–

एकाकी प्रेमशून्य अंतःकरणाला जीवनातील आनंदाचा व सौंदर्याचा उपभोग घेता येत नाही, सुख देण्याऐवजी त्याला वेदना देण्यास मात्र ती कारण होतात. विविध रंगांची सुवासिक फुले कवीने पन्हाळगडच्या पठारावर वेचली. पण रूपगंधाने शिगोशीग भरलेली फुलवंती कोणाला अर्पण करायची? आपल्या एकाकी निष्प्रेम जीवनाची काळजात सूळ शिरल्याप्रमाणे त्याला तीव्र जाणीव होते.

काट्यांवरि या कोमल हृदया टाकुनि देवा क्रूर।
कुठे फुलांची धनीण माझ्या दिली दवडुनी दूर ॥

शेवटी 'ब्रह्मार्पणमस्तु' म्हणून तोही फुले फेकून देतो, देवाची परत देवाला देऊन टाकतो – एकटेपणाची, निष्प्रेमाच्या वेदनेची सल गडकऱ्यांच्या काव्यात जागोजाग व्यक्त झाली आहे. या कवितेतील तिचा आविष्कार हृदयस्पर्शी आहे. अशा अपूर्व, चौरस प्रतिभाविलासाच्या मागे एकाकीपणाचा हा अंगार पेटलेला असावा, हा विचार सहृदय वाचकास खिन्न वाटणारा आहे.

शेवटच्या चरणात 'रसिकां'चा उल्लेख आहे. गडकऱ्यांच्या अनेक कवितांतून शेवटच्या कडव्यात स्वतःचा नामोल्लेख आणि रसिकांशी केलेले एखादे हितगुज या गोष्टी आढळून येतात. तुका म्हणे, नामा म्हणे, यांसारख्या प्राचीन काव्यातील आत्मोल्लेखाचे हे अनुकरण असावे. रसिकाच्या निर्देशावरून या कविता रसिकाला डोळ्यासमोर ठेवून लिहिल्या आहेत असे समजायचे कारण नाही. लेखनाची ही एक 'लकब' आहे एवढेच.

२३ पुनर्विकसन

सृष्टीमध्ये सर्वत्र पुनर्विकसन आहे. सूर्य मावळतो व पुन्हा उगवतो. कलेकलेने क्षीण होत जाणारा चंद्र शुक्ल पक्षात पुन्हा विकसित होऊ लागतो. वसंतात वनश्री पुन्हा

बहरते आणि वर्षाकालात विजेला पुनर्जन्म मिळतो. हे ‘ नवविकसन ’ सर्व सृष्टीत होत असताना ‘ माझे चिरनिराश जीवन्मृत मन कायमचेच कोमेजलेले का ? ’ असा प्रश्न कवीने देवाला विचारलेला आहे. शेवटच्या चरणातील या व्यक्तिगत व दुःखार्त प्रश्नाने तोवर सामान्य वाटणाऱ्या कवितेला एकदम वेगळ्या पातळीवर नेले आहे.

२४ हालत्या पिंपळपानास

ही कविता म्हणजे कल्पकतेचा एक विलास आहे. खिडकीसमोरील पिंपळाचे एक पान वाऱ्यावर सारखे फडफडताना पाहून कवीच्या मनात उमटलेल्या कल्पनालहरी येथे शब्दांकित करण्यात आल्या आहेत. केशवसुतांच्या ‘ म्हातारी ’ मध्ये ‘ म्हातारी ’ वर रचलेला तत्त्वज्ञानाचा बोजा जास्त व ओढाताणीचा वाटतो. तसाच काही प्रकार याही कवितेत झालेला आहे. विशिष्ट विचारांचा ध्यास घेतलेले या अर्थाने गडकरी तत्त्ववेत्ते नाहीत. परंतु जीविताच्या मुळाशी असलेल्या प्रश्नापर्यंत जाण्याची, तेथे त्यातील संवाद-विसंवादांचा शोध घेण्याची वृत्ती त्यांच्या कवितेत अनेक ठिकाणी प्रकट झाली आहे. ‘ पिंपळपाना ’तही ‘ हे अवश्य जग चालाया का असे ? ’ या विचारापर्यंत ते येतात. शेवटी नवबालेच्या केशकलापातील पिंपळपानाशी (एक सोन्याचा केशालंकार) झाडावरच्या पिंपळपानाचा जो संबंध जोडला आहे तो केवळ शाब्दिक कोटीच्या स्वरूपाचा असल्यामुळे फारसा काव्योचित वाटत नाही.

२६ मागे पाहणे

२८ गीत-विरक्ति

आपल्या वाटेकडे आर्द्र नजरेने पाहणारे माणूस मागे कोठल्या दारात उभे नसेल तर मागे पाहायचेच कशाला ? बेबंदपणाने सारखी, जमेल तशी वाटचाल करीत राहावे हेच योग्य.

कविता छोटी असली तरी निष्प्रेमाच्या वेदनेचे स्वरूप यथार्थतेने प्रगट करणारी आहे.

‘ गीत-विरक्ति ’ या कवितेत हीच भावना ‘ देवी ’चा उल्लेख करून व्यक्त होते. कवितेचा गूढार्थ इतरांना का उमगत नाही हेही सांगितले आहे.

३१ त्याच तारकेस याचना

प्रेयसीच्या संबंधात तारकेचे रूपक गोविंदाग्रजांना विशेष प्रिय होते. तारकेच्या रूपाने जाणवणाऱ्या प्रेयसीचे निर्देश त्यांच्या काव्यात अनेक ठिकाणी आहेत. येथे संपूर्ण कविताच त्या रूपकाच्या अनुरोधाने लिहिली आहे. तारका ही आकाशात म्हणजे स्वर्गात आहे. आपल्या किरणजालाने ती कवीला मोहित करीत आहे, त्याला आपल्यामागे वरती ओढीत आहे. पण दोघातील अंतर कायम राहत असल्यामुळे प्रियकराच्या हृदयाची होणारी तगमग कवितेत सरळ पण उत्कट शब्दांत व्यक्त झाली आहे.

३३ एका जुन्या श्लोकाची आठवण

लहानपणी शालेय पुस्तकात वाचलेल्या एका श्लोकावर कवीच्या प्रौढ वयाने केलेले हे एक मार्मिक भाष्य आहे. ‘ अहो हरपली ती ईश्वराची दया ’ या शब्दांनी कवितेला झालेला करुणाचा ओझरता स्पर्श आकर्षक वाटतो. शेवटच्या दोन ओळीं मात्र कवितेतून अपरिहार्यपणे निघाल्यासारख्या वाटत नाहीत. कविता ‘ सुनीत ’ आहे आणि चांगल्या सुनीताचे हे एक उदाहरण आहे.

३४ निर्वाणीची विनवणी

या कवितेतील निर्वाणीची भावना ध्यानात येते, पण काव्य जाणवत नाही. कोणत्याही गोष्टीसंबंधीची नुसती उत्कटता वा व्याकुळता चांगल्या कवितेला जन्म देत नाही, हृदयंगम स्वरूपात तिचे उन्नयन व्हावे लागते. तसे येथे झाले नसल्याने कविता प्रत्ययकारी वाटत नाही.

३५ हृदयास

प्रेमभंगातून केव्हा निराशाच नव्हे तर उद्वेग आणि चीडही उत्पन्न होते.

अशीच प्रतिक्रिया या कवितेतून तीव्रपणाने प्रकट झाली आहे. प्रेयसीजवळ फक्त नटवे सौंदर्य असते, पुरुषाला आपल्याकडे ओढणारे शारीरिक आकर्षण असते. प्रज्ञा, प्रतिभा, ज्ञान अथवा व्यापक समजत यांसारख्या मानसिक गुणांचा लवलेशही नसता ती प्रियकराला केवळ शरीरसौंदर्याच्या आयुधाने जखमी करत व हुलकावण्या दाखवून अखेर त्याला निराशेच्या खाईत लोटून देते. अशा अवस्थेत, एका 'नकली' प्रेताच्या प्राप्तीसाठी आपण आपली श्रेष्ठता विसरून एका 'कमअस्सल' बाहुलीच्या पायाशी किती लाचार झालो याची तापदायक जाणीव कवीला होते. ती तितक्याच तीव्र, कडकडीत शब्दांत येथे व्यक्त होते.

३६ एका शब्दासाठी विनंती

'होय' या एका शब्दासाठी प्रियकराने प्रियेला केलेली ही विनंती आहे. शेवटच्या चरणात या शब्दाची जागा रिकामी सोडून कवीने सुंदर नाट्यही साधले आहे.

दोघांच्या परस्परप्रेमाची एकमेकांना साक्ष पटली आहे. परंतु अनावर स्वभाव-दोषांमुळे दोघेही परस्परांना दुखावतात, जखमी करतात. 'जीवाच्या बागेत खेळतो' या कडव्यातील सुंदर, चित्रात्मक प्रतिमेने कवीने ही अवस्था शब्दांकित केली आहे. 'हृदयास' प्रमाणे ही कविताही कवीच्या अंतःकरणाचा तुकडा घेऊन बाहेर अवतरली आहे असे वाटते.

३५ प्रेम आणि मरण

गडकऱ्यांच्या प्रतिभेचा परिणत व सर्वोच्च आविष्कार ज्या कलाकृतींतून पाहण्यास मिळतो त्यात 'प्रेम आणि मरण' या कवितेची गणना करावयास हवी. कवितेच्या आटोपशीर आकारात प्रकट झालेले एक छोटे महाकाव्य असेच या कवितेचे वर्णन करावे लागेल.

कवितेचे स्वरूप कथात्मक आहे. एका वृक्षाचे प्रेम मेघात तळपणाऱ्या विजेवर जडते, तिच्या प्राप्तीसाठी तो घोर तपश्चर्या करतो आणि अखेर तिची 'जळती' भेट

होताच त्याच क्षणी आनंदाने उन्मळून पडतो, एवढीच ही कथा आहे. पण जमिनीवरील 'दीड वितीच्या दुनिये'पासून आकाशातील 'चंचल बाले'पर्यंत सर्वच दृश्ये कवीच्या प्रतिभासामर्थ्याने विलक्षण प्रभावी व जिवंत केली आहेत. इतकी की, मानवी जगातील एक प्रेमकहाणीच आपण वाचतो आहोत असे आपल्याला वाटते. पौराणिक कथेच्या वातावरणामुळे कवितेच्या आस्वाद्यतेत मोठीच भर पडलेली आहे. शब्दांच्या द्वारा चित्र उभे करण्याचे कवीचे सामर्थ्यही येथे अनेक ठिकाणी प्रत्ययास येते. प्रेमासाठी सर्वस्व पणाला लावणारा तो वृक्ष तर रंगमंचावरील एखाद्या धीरोदात्त नायकासारखाच आपल्या डोळ्यांसमोर साक्षात् उभा राहतो.

प्रेमाचे आदर्श, मृत्यूला आनंदाने सामोरे जाणारे रूप गडकऱ्यांना प्रिय होते. तेव्हाच्या सर्वच काव्यात प्रेमासंबंधीची ही कल्पना रूढ होती. 'प्रीति हवी तर जीव आधि कर अपुला कुरबान' असे उद्‌गार बालकवींनी काढलेले आहेत. केशवसुतांच्या काळापासून या आदर्श, आत्मिक प्रेमाची धुंद मराठी कवितेत प्रकट होऊ लागली. निष्ठेवर व समर्पणावर आधारलेल्या या प्रेमकल्पनेत बलिदानालाही महत्त्व होते. ज्योतीवर झेप घेऊन आत्माहुती देणारा पतंग या प्रेमाचे प्रतीक होता. प्रेमाच्या सफलतेसाठी (अथवा ते सफल होत नसले तरीही) प्राणाची कुर्बानी करण्याइतकी उत्कटता त्यात गृहीत धरलेली होती. आजच्या काळातील प्रेमविचार (काव्यादी साहित्यात आविष्कृत होणारा) या भूमिकेपासून काहीसा दूर गेला असला तरी गडकऱ्यांच्या काळात ते एक भावनात्मक वास्तव होते हे लक्षात घ्यायला हवे. केवळ आपल्याकडेच नव्हे तर तेव्हाच्या पाश्चिमात्य काव्यातही. आणि या भाववास्तवाचा इतका सुंदर आविष्कार तिकडच्या काव्यातही झाला असेल की नाही याची शंका वाटते.

३८ काही इंग्रजी कविता वाचून

इंग्रजी भाषेतील उत्तमोत्तम काव्ये वाचून समकालीन मराठी कवितेचे 'दारिद्र्य' कवीला तीव्रतेने जाणवते. आणि त्या दारिद्र्यापेक्षा, आपण काही तरी अलौकिक निर्मिती करीत आहोत हा कवीचा वृथा अभिमान त्याला अधिक खेदजनक वाटतो. हा विचार अतिशय बोचक आणि उपरोधात्मक शब्दांत या कवितेत मांडला आहे.

गडकरी-बालकवींच्या काळात आपल्या अलौकिकत्वाचे स्तोम सामान्यच काय पण अतिसामान्य कवीही माजवीत असत. त्या संदर्भात गडकऱ्यांसारख्या प्रखर बुद्धिमान लेखकाची अशी प्रतिक्रिया होणे स्वाभाविक होते. या कवितेतील बालकवींचा गौरवोल्लेख लक्षात घेण्यासारखा आहे. गवताप्रमाणे उदंड वाढलेल्या काव्याच्या गुणहीन विस्तारामध्ये केवळ बालकवीची कविता पाहून आपल्याला धीर वाटतो असे कवीने सांगितले आहे. समकालीनांबाबत मत्सराची वा उदासीनतेची वृत्ती लेखकांच्या जगात नित्याचीच असते. गडकऱ्यांच्या रसिकतेचे हे मोठेपण व औदार्य दुर्मिळच समजायला हवे.

३९ निर्दय बालेस

४० शेवटचे प्रेमगीत

'निर्दय बालेस' ही 'अपूर्ण' कविता असफल प्रेमाची व्यथा व्यक्त करणारी आहे.

केल्या ज्याच्या पायघड्या मी तुझ्या पावलांसाठी
त्या हृदयाला तुडवुनि गेलिस नटव्या थाटापाठी

अशा अनेक सुंदर ओळी देणारी ही कविता कवीची अनेक ठिकाणी प्रकट होणारी प्रेमनिराशाच तीव्रतेने शब्दबद्ध करीत आहे. कवितेखाली 'अपूर्ण' म्हटले असले तरी तशी ती वाटत नाही. 'ज्या देवाने जग हे केले' येथपासून विफलतेचा सूर उद्वेगाकडे वळलेला आहे. 'शेवटच्या प्रेमगीता'तील भावना अशाच आशयाची आहे. पण तिचा आविष्कार तितका मनोरम नाही.

४१ कधी

ज्या घडाव्याशा वाटतात पण घडत नाहीत अशा अनेक गोष्टी 'कधी'ने प्रश्नांकित झालेल्या असतात. अशा काही 'कधीं'ची ही मालिका आहे. अंतःकरणात रात्री आकारणारी स्वप्नसृष्टी प्रत्यक्षात कधी उतरत नाही – हे त्यातील महत्त्वाचे शल्य.

४२ इच्छा, उपभोग व विषय

एखादा सुखानुभव काबीज करण्यासाठी केलेली जवळीक त्या सुखाला ग्रहण लावण्यासच कारणीभूत होते ही कल्पना वेगवेगळ्या रूपकांच्या द्वारे येथे मांडली आहे. रूपके फारशी समर्पक नाहीत.

४३ जीवितास

इतर कवितांच्या मानाने क्लिष्ट वाटणारी ही कविता कवीच्या अंतःकरणात घर करणारा निराशेचा विचार सांगणारी आहे. विचारावरती उभारणी झाल्यामुळेच कवितेत कदाचित क्लिष्टता आली असेल. मानवी जीवन म्हणजे दोन क्षणांची एक अखंड साखळी. एक क्षण आशा उत्पन्न होण्याचा आणि दुसरा क्षण ती उद्ध्वस्त होण्याचा. जीवनापासून माणसाला एवढाच लाभ व्हावा का – असा प्रश्न कवीच्या मनात निर्माण होतो.

४४ तीन तरी

कोण, कसे आणि कधी यांना जोडून येणारे ' तरी ' म्हणजे ' तीन तरी. ' कोणत्याही ' तरी 'च्या, म्हणजे अनिष्ट घटनेच्या पाठोपाठ हे तीन तरी येतात व त्याच्या अंतिमतेवर अखेरचे शिक्कामोर्तब करतात. अशा अनिष्टाचा, आशाभंगाचा एकेक दृष्टान्त एकेक कडव्यात दिलेला आहे. घडू नये ते घडून गेल्यावर ते कोणालाही, कसेही आणि केव्हाही पुन्हा नव्याने घडवता येत नाही. नियतीला शरण जाणारी अगतिकता गोविंदाग्रजांच्या कवितेत कित्येक ठिकाणी प्रकट झाली आहे. अशा कवितांतील ही एक. परंतु कविता कल्पकतेच्या पातळीवरच राहते.

४५ चिंतातुर जन्तु

कवीच्या मिष्किल आणि फटकळ स्वभावाचे दर्शन या कवितेत आपल्याला घडते. या कवितेतील धार विनोदापेक्षा उपरोधाचीच अधिक आहे. कोणत्याही गोष्टी-

बाबत बसल्या बैठकीवरून अकारण चिंता व संशय प्रकट करणाऱ्या चिंतातुर्‍यांना हा आहेर दिला आहे. स्वतः हातपाय न हलविता घडणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीसंबंधी वाकडी-तिकडी शंका व्यक्त करणारी माणसे डोकी उठवतात. त्यांना योग्य अशी उत्तरे कवितेत दिली असून अखेरी त्यांना मुक्ती देण्यासाठी देवाची प्रार्थना केली आहे. 'चिंतातुर जन्तू' या शब्दांतलाच प्रहार-मर्मभेदक आहे.

४६ फूल ना फुलाची पाकळी

ही कविताही कवीच्या मनातील एका विचाराचे काव्यमय दर्शन घडविणारी आहे.

दूषण वगळुनि भूषणमात्रे
प्रभुपूजन करि काळ असे

हा तो विचार होय. कोणत्याही कलाकृतीच्या अथवा कर्तृत्वाच्या मागे जे वाईट असते ते काळाबरोबर वाहून जाते. त्या कलेचे सौंदर्य अथवा त्या कर्तृत्वाचे यश पुढील काळाकडून कृतज्ञतेने स्वीकारले जाते. त्यामध्ये ते 'वाईट' आड येऊ शकत नाही. कलावंतांच्या अथवा नेत्यांच्या कार्याकडे दुर्लक्ष करून त्यांच्या चारित्र्याचेच उत्खनन करणाऱ्या लोकांना उद्देशून ही कविता लिहिली आहे. हे कार्य ती चांगल्या प्रकारे पार पाडते.

४७ एक समस्या

बोलघेवड्या सुधारकांना मारलेला हा झणझणीत तडाखा. गडकऱ्यांच्या काळात सामाजिक सुधारणेचा वाद सर्वत्र पेटलेला होता. यातील कित्येक 'बोलूकाकां'चा सुधारणावाद नकली आणि उथळ असे. सुंदर विधवेच्या तोंडाकडे पाहूनच ज्यांना सुधारणेची आठवण होते अशा वावदूक सुधारकांचे हे व्यंगचित्र, कवीच्या उपरोधिक शैलीचा एक चांगला नमुना आहे.

४८ फणसाचे पान

४९ जुन्या कवितांची आठवण

या दोन्ही कविता पूर्वायुष्यात कोणावर तरी केलेल्या उत्कट प्रेमाचे स्मरण करणाऱ्या आहेत. पहिली आठवण फणसाच्या पानाशी तर दुसरी पूर्वी केलेल्या कवितांशी व विशिष्ट स्थळाशी बांधलेली आहे. कवीचे भावचरित्र समजून घेण्यापुरतीच ही काव्ये महत्त्वाची.

५३ हुरहूर

सर्व वातावरण हवेने भरलेले असले तरी माणूस फक्त श्वासापुरता त्या हवेचा धनी असतो. पुष्कळ उपलब्ध असूनही माणसाला त्यातील फार थोडे प्राप्त होते. अशा अनेक उणीवांनी व अपूर्णतांनी माणसाचे आयुष्य काजळलेले असते. त्यातून पूर्णतेकडे जाण्याची हुरहूर सतत त्यास वाटत असते. ती या कवितेचा विषय होय. कविता ‘ सुनीत ’ आहे.

५५ सुख-दुःख

‘ जीवितास ’ प्रमाणे हीही एक तात्त्विक कविता आहे. संसारामध्ये सुख असते आणि दुःखही असते. आपल्या वाट्याला सुखच यावे असा सामान्यांचा अट्टाहास असतो. जे अधिक विचारी आहेत ते सुख-दुःखात समानता मानतात. परंतु सुख-दुःखातून निवड करायची झाली तर दुःख हेच सुखाहून अधिक श्रेष्ठ आणि स्वीकारार्ह ठरेल असा विचार कवीने येथे मांडला असून पुढील भागात त्याचे समर्थन केले आहे. हे समर्थन आत्मापरमात्माच्या वेदान्तात शिरल्यावर बोजड होते आणि काव्यापासून दूरही जाते. ‘ सुख निजभोगी, नरा गुंगवी ’ या दोन ओळींतच समर्थनाचा सर्वोत्तम भाग आलेला आहे.

५६ / अवेळी ओरडणाऱ्या कोकिळेस

मध्यरात्रीच्या अंधारात, झोपेला पारख्या असलेल्या कवीच्या कानांवर कोकिळेचे कूजन पडते. निराशेने खचलेल्या आणि सांसारिक आघातांनी जखमी झालेल्या कवीच्या अंतःकरणावर ते कूजन अमृतासारखे झिरपते.

हाती संसाराची माती
मनिच्या आशा मनास खाती

अशा व्याकुल मनाला त्या स्वरांचा स्पर्श संजीवक वाटतो. आणि 'अवेळ तरिही बोल'–अशी त्या अदृश्यातील कोकिळेची विनवणी कवी करतो.

कवितेची सुरुवात रात्रीच्या वर्णनाने झाली आहे. आकाशात चंद्राची कोर असली तरी त्या मलूल चांदण्याने सृष्टीतील उल्हास नव्हे तर खिन्नताच वाढवली आहे. अर्थात कवीचे मन हेच या खिन्नतेचे जन्मस्थान आहे. पुढील काही कडव्यांत कोकिळेच्या अवेळी गाण्याचे समर्थन आहे. एरव्ही सकाळी किंवा दिवसा गाणारी कोकिळा केव्हा तरी अचानक मध्यरात्री वा पहाटे गाऊ लागते. रात्रीच्या स्तब्धतेवर आर्त स्वरांचे आलेख कोरणारे तिचे मधुर कूजन सर्वसामान्यांच्या अंतःकरणासदेखील मोहिनीमंत्राप्रमाणे वेढून टाकते. काळोखाच्या ओट्यावर अंतस्थ वेदनांची ओझी मोकळी करणाऱ्या कविमनाला तर त्यात अमृताचे सांत्वन सापडावे यात नवल नाही. शेवटच्या पाचसहा कडव्यांत कवीने आपली हृदयस्थ व्यथा सूचक शब्दांत आणि तरीही उत्कटपणाने व्यक्त केली आहे. 'पाहुनि ही तव दयाशीलता' या कडव्यातील सहानुभूतीची याचना दुबळी वाटली तरी प्रामाणिक आहे.

आपल्या नाटकांतून सुंदर शब्दांची मयसभा बांधणारे गडकरी आपल्या अनेक उत्तम कवितांमध्ये अकृत्रिम व नितळ शैलीचा श्रेष्ठ साक्षात्कार घडवितात. ही कविता अशा कवितांमधील एक सर्वांगसुंदर कविता आहे. सुरुवातीपासून शेवटापर्यंत ती कवीच्या अंतःकरणापासून, त्याच्या अनुभवापासून दूर जात नाही. अफाट कल्पकता आणि मनोहर शब्दप्रवाहात रमून जाण्याची वृत्ती, ही कवीची प्रतिभासामर्थ्ये देखील त्याच्या एकाकीपणाला, त्याच्या प्रेमहीनतेच्या व्यथेला वाट करून देण्यासाठी बाजूला उभी राहिली आहेत असे वाटते. सर्व कविता त्या अस्पष्ट वेदनेच्या अंधुक, विषण्ण अंधाराने

भरून गेली आहे. मराठीतील फार थोडी भावकाव्ये 'कोकिळे'च्या जवळपास येऊ शकतील.

५८ प्रेमाखातर

कवितेची भूमिका कवीनेच आपल्या प्रस्तावटीपेत विशद केली आहे. अधून-मधून कविता गंभीराच्या कक्षेत जात असली तरी ती खेळकरपणानेच लिहिली आहे असे दिसते. 'नव्या दमाचा, नव्या जगाचा' या पुनरुक्त ओळीवरून, केशवसुतांच्या 'शिपाई'चे विडंबन करण्याची कल्पनाही कदाचित् कवितेच्या मागे असावी असे वाटते.

५९ लांडोर

मोर नाचतो म्हणून लांडोरही नाचते. मोराचा डौल अथवा त्याचा सुंदर पिसारा तिच्याजवळ नसतो. तिचा नाच म्हणजे मोराच्या मनोहर कलापूर्ण नृत्याचे केवळ विडंबन असते. आपल्या वैगुण्याची जाण नसलेल्या 'लांडोरी' जीवनाच्या विविध क्षेत्रात अशाच सतत नाचत राहतात आणि शिरजोर बनून मोरावरही मात करू पाहतात. एका अस्सलाच्या भोवती त्याच्या शंभर कमअस्सल नकलांचा गराडा पडतो आणि त्या नकला अखेर अस्सलालाही गारद करून टाकतात. सर्वच जीवन-प्रांतात येणारा हा अनुभव पाहून 'तो मोर नको अन् ती लांडोरही नको' असा वैताग कवीच्या मनात उत्पन्न होतो.

६० गोड निराशा

'पहिले चुंबन', 'गुलाबी कोडे' या कवितांच्या वर्गातीलच ही कविता आहे. 'कळ्यावाचुनी फुललेले' आणि 'काट्यांच्या त्रासा चुकलो' असे प्रेयसीच्या गालावरील गुलाब 'श्वासाने हृदयी भरण्याचा' प्रयत्न असफल होतो. हीच गोड निराशा. कवीच्या कल्पकतेचा एक मनोहर विलास या शृंगारिक कवितेत प्रकट होतो.

हे ' भुतांचे गाणे ' म्हणजे खरोखरी माणसांचे अथवा माणसांविषयीचेच गाणे आहे. मध्यरात्रीच्या भयाण एकांतात भुतांनी स्मशानामध्ये गायिलेले हे गाणे आमच्या समाजातील मानवी जीवनावर अत्यंत प्रखर आणि उपरोधिक असे भाष्य करते. केशवसुत-गडकऱ्यांच्या काळात सुधारणावाद आणि परंपरावाद यांच्यातील झगडा अतिशय तीव्र व व्यापक स्वरूपाचा होता. समाजजीवनातील वैचारिक संग्रामाचे ते प्रमुख रणक्षेत्र होते. प्रत्येक जाणता माणूस कोणत्या ना कोणत्या बाजूने या झगड्यात गुंतलेला होता. हजारो वर्षांच्या परंपरा झुगारून नव्या युगाच्या जाणीवांना सामोरे जायचे की त्या परंपरांची तटबंदी पक्की करून आधुनिकतेच्या आक्रमणाचे पारिपत्य करायचे, हा या द्वंद्वातील प्रमुख प्रश्न होता, आणि त्या प्रश्नाभोवती सर्वत्र पानिपत निर्माण झाले होते. त्या काळातील कवींचे व ललित लेखकांचे संवेदनशील मन या झगड्यामध्ये ओढले गेले नसते तर तेच आश्चर्य मानावे लागले असते. समाजात पेटलेल्या या वैचारिक वणव्याच्या ज्वाला व ठिणग्या तेव्हाच्या सर्वच साहित्यात प्रकट-लेल्या दिसतात. केशवसुतांच्या तुतारी, नवा शिपाई, स्फूर्ती इत्यादी कविता म्हणजे या रणयज्ञासाठी गायिलेल्या तेजस्वी ऋचाच होत्या. गडकऱ्यांनीही हा सुधारणावादाचा पक्ष निदान विचाराने तरी स्वीकारला होता.

' निदान ' म्हणायचे कारण केशवसुतांचे मानसिक परिवर्तन जितके कठोर, कणखर आणि तडजोड नाकारणारे वाटते तितके गडकऱ्यांचे वाटत नाही. वैचारिक परिवर्तन माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वात म्हणजेच त्याच्या भाववृत्तीत नेहमी रुजतेच असे नाही. ही जी विचारभावनेची एकात्मता केशवसुतांत दिसते ती निदान तितक्या प्रमाणात गडकरी व बालकवी यांच्यांत आढळत नाही. बहुधा त्याचमुळे गडकरी–बालकवींच्या दसरा व धर्मवीर या कविता ' तुतारी 'च्या पातळीवर जात असलेल्या दिसत नाहीत.पण दसऱ्याची उणीव ' स्मशानातील गाणे ' मध्ये भरून निघाली आहे. उपरोध हे गडकऱ्यांच्या प्रतिभेचे एक सामर्थ्यशाली अंग होते. ' दसरा 'मधील आवेशात व परिवर्तनाच्या भावात्मक आविष्कारात काहीशी अडखळणारी कवीची प्रतिमा या कवितेत आपल्या खास बलकेंद्रामध्ये आली आहे. ' काय असायला हवे ' हे सांगण्याचा

केशवसुती प्रखरपणा गडकऱ्यांजवळ नसला तरी 'जे आहे' त्यावर हल्ला चढवताना त्यांच्या कलमाला या कवितेत जी धार चढते ती मराठी काव्यात अन्यत्र कोठे सापडणे कठीणच. भयानकाच्या प्रस्तावातून तीव्र उपरोधात शिरणारी ही कविता या विशिष्ट क्षेत्रात अजोडच आहे.

६२ घुबडास

भयानकाचे गडकऱ्यांना खास आकर्षण होते. स्मशान, मध्यरात्र, पिशाच्चे इत्यादिकांचे स्वतंत्र व एकत्रित निर्देश त्यांच्या लेखनातून अनेकदा आले आहेत. 'घुबडास' ही कविताही या आकर्षणाची व त्यामागे असलेल्या निराश वृत्तीची निदर्शक आहे. केशवसुतांनी एका इंग्रजी कवितेवरून 'घुबड' ही कविता लिहिली आहे. तिच्यापेक्षा ही आशयाने भिन्न आणि अधिक काव्यपूर्ण असली तरी या कवितेला केशवसुतांच्या घुबडानेच प्रेरणा दिली असावी असा वृत्तरचनेवरून कयास करता येतो.

घुबड हा रात्रीच्या वेळी, स्मशानासारख्या ओसाड ठिकाणी घूत्कार करणारा पक्षी. जगातील व्यवहाराला विटलेल्या व वैतागलेल्या मनाला तो आपला सहधर्मी सांगाती व गुरू वाटतो. घुबडाच्या भोवतालचे वातावरण 'स्मशानातील गाण्या'प्रमाणे येथेही गर्द रंगात उभे केले आहे. एक प्रकारच्या काळोखी नशेत कविता कडव्यामागून कडवे ओलांडीत जाते. अधूनमधून 'वरती नभ हे' यासारख्या भयानकाची साथ करणाऱ्या चमकदार कल्पना लखलखून जातात. केव्हा 'खरे न कोणा कधीच दिसते' यासारख्या तत्त्वज्ञानाच्या लडीही उलगडतात. केव्हा 'पृथ्वीचे नारिंग...' यांसारखा अमनोहर कल्पनाविलास प्रवाहात व्यत्ययही आणतो. कविप्रतिभेच्या काही सामर्थ्यांचा आणि तिला पडणाऱ्या काही मोहांचा विचित्र संगम या कवितेत झाला आहे. 'मुरली' सारखा सामर्थ्यवान् प्रवाह नसल्यामुळे तिचा विस्तारही अवास्तव वाटतो.

६३ श्री महाराष्ट्रगीत

गडकरी हे वृत्तीने भाविक होते. कित्येक गोष्टींसंबंधी त्यांना वाटणारा भक्तिभाव

केवळ असीम होता. या गोष्टीत महाराष्ट्र आणि मराठी इतिहास यांचा प्रामुख्याने अंतर्भाव होता. त्यांची महाराष्ट्राविषयीची ही भक्ती प्रस्तुत महाराष्ट्रगीतात मनोहर रूपाने प्रगट झाली आहे. महाराष्ट्रातील श्रेष्ठांच्या चरित्रावर, त्यातील जातिजमातींच्या स्वभावावर, त्याच्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्यावर, एवढेच नव्हे तर त्याच्या झाडाझुडपांवर आणि दगडधोंड्यावरही त्यांनी येथे सुंदरतेचा साज चढवला आहे. गीतातील अनेक ओळी सदैव स्मरणात राहण्यासारख्या आहेत. अलीकडच्या काळात बरेच प्रचारात आलेले श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांचे महाराष्ट्रगीत, या कवितेच्या मानाने किती प्राथमिक व फिके आहे हे सहज लक्षात येईल. सभा समारंभात रूढ होण्याच्या दृष्टीने या गीतात काही अडचणी असतील अथवा आहेतही. पण इतके चांगले महाराष्ट्रगीत दुसऱ्या कोणी कवीने लिहिले आहे असे वाटत नाही. महाराष्ट्रासंबंधीचा भक्तिभाव येथे वारकऱ्याच्या प्रेमाने उचंबळून आला आहे आणि त्याने धारण केलेले शब्दरूपही तेवढेच मोहक व डौलदार आहे.

६५ हाय हाय !

एकलकोंड्या, निष्प्रेम माणसाच्या मनात अनेक आकांक्षा स्फुरतात. सृष्टीतील सुंदरतेशी ओळखच व्हावीशी वाटते किंवा पार्थिव व्यवहारात जखमी झालेल्या जीवाला त्या अपार्थिव व्यवहारात सांत्वन शोधावेसे वाटते. पण स्वतःची शारीरिक जडता व दुर्बळताच प्रत्येक ठिकाणी आड येते.

६६ चेंडू

एका कल्पनेभोवती या कवितेची उभारणी आहे. ही कल्पना रम्य आहे यात शंका नाही. पण कविता काळजाला भिडत नाही, केवळ कल्पनाचमत्कृतीचा आनंद देते.

६७ लोकमान्यांस भारतवर्षाचा आशीर्वाद

६८ पानपतचा फटका

महाराष्ट्रगीताप्रमाणेच या दोन्ही कवितांतूनही गडकऱ्यांची दोन अभिमानस्थले

प्रगट झाली आहेत. लोकमान्यांवरील कविता उघडपणेच प्रासंगिक स्वरूपाची आहे. परंतु या घटनेच्या निमित्ताने भारतीय व मराठी इतिहासातील अनेक उज्ज्वल घटनांचे कवीला स्मरण होते आणि ती सारी पुण्याई या दिवसाच्या पाठीशी उभी आहे असे त्याला वाटते. लोकमान्यांचे विलायत प्रयाण ही त्या काळातील एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक घटना होती आणि गडकऱ्यांसारख्या भावशील कवीचे अंतःकरण तिच्यामुळे उचंबळून यावे हे साहजिकच होते. शेवटच्या भागातील शिवरायाच्या 'भवानी तलवारी'संबंधीचा उल्लेख लक्षात घेण्यासारखा आहे. 'भवानी तलवारी'ची स्फूर्ती देशाला इतर कशापेक्षाही अधिक तारक होईल असा विश्वास कवीला वाटतो.

पानिपतचे युद्ध हेही महाराष्ट्राच्या इतिहासातील एक तेजस्वी प्रकरण. पानिपतावर मराठ्यांचे शौर्य त्यागादि सर्वच गुण पणाला लागले. लढाईतच पराभव झाला पण या पराभवालाही अपूर्व पराक्रमाचे कोंदण मिळाले आहे. शाहिरी धाटणीने गडकऱ्यांनी या स्फूर्तिदायक युद्धातील विविध प्रसंगांचे वर्णन केले आहे. शेवटच्या कडव्यात देशाला उद्देशून प्रगट स्वरूपाचा संदेश आहे. कविता शाहिरी धर्तीची आहे हे लक्षात घेतल्यास तो अस्वाभाविक वाटणार नाही. गडकऱ्यांचे महाराष्ट्रप्रेम हे भारतप्रेमाशी व नव्या जाणिवांशी कसे जोडलेले होते हेही तेथे दिसून येते.

६९ कृष्णाकाठी कुंडल

एका संकल्पित कथाकाव्याचा हा त्रुटित भाग आहे. 'रायगडावर धनी आमुचा, त्याला विकली काया' असा अभिमान वाहणाऱ्या एका शिवकालीन शिपाईगड्याची ही प्रेमकहाणी शोकान्त आहे. कवितेची भाषा जुन्या बखरी स्वरूपाची आणि शैली विविध अलंकारांनी मोहरलेली आहे. राजसंन्यास हे नाटक ज्या मनस्थितीत गडकऱ्यांनी लिहिले तीच मनस्थिती 'कुंडला'तही दिसते. कवितेतील अनेक त्रुटित भाग स्वतंत्रपणानेही अतिशय काव्यमय व हृदयंगम वाटतात. दूरस्थ इतिहासकालातील प्रेमकथेला पोषक असे रंगमय, आल्हाददायक वातावरण सर्वत्र जाणवते. बालकवींची एक ऐतिहासिक प्रेमकथाही अशीच अपूर्ण आहे. केशवसुतात न आढळणारी ही इतिहास पुनराकार करण्याची वृत्ती पुढे पंधरावीस वर्षांनंतर मराठी काव्यात व वाङ्मयातही

प्रकर्षाने दिसून येते. त्या काळातील इतिहासभक्तीचा (सर्वत्र दिसणाऱ्या) हा एक परिणाम असावा.

७० विचार

७१ विराम-चिन्हे

या दोन्ही कविता कल्पकतेवर आधारलेल्या आणि कल्पनाचमत्कृतीचा आस्वाद देणाऱ्या आहेत. 'विचार' हा माणसाला मित्राप्रमाणे बिलगतो आणि शत्रूप्रमाणे छळतो. एकांतात गर्दी व गर्दीत एकांत निर्माण करतो. त्याची ही अनेकविध 'विचित्र लीला' कवितेत वर्णन केलेली आहे. ती मनोरंजक आहे यात शंका नाही. पण तेवढेच. 'विराम-चिन्हे' ही कविताही कल्पकताप्रधान असली तरी तिची हृदयंगमता अनेक पटींनी अधिक आहे. किंबहुना हे काव्य म्हणजे कल्पनाप्रधान काव्याचा मराठीतील एक उत्तमोत्तम नमुना आहे.

